

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XX. évfolyam, 5-6. szám

„Ha a Tisza borból volna”

Tokaji szüret – Vágó Pál rajza (Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen.

Magyarország I. kötete, Budapest, 1888. nyomán)

Az illusztrációként szereplő borcímkek Dr. Fülöp Mihály magángyűjteményéből származnak.

BORÁSZATI TEMATIKUS ROVATUNK A LAP 33-116. OLDALAIN OLVASHATÓ

MMVIII szeptember–október

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztők ALÁCS ATTILA, KERTÉSZ PÉTER, MÉSZÁROS TAMÁS,

MIKLÓS PÉTER, TERJÉK MIKLÓS

Munkatársak KOMÁROMI CSABA, KÖNYVES PÉTER

A szerkesztőbizottság elnöke SZEGFŰ LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság: DÖBÖR ANDRÁS, JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,

MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS,

RÁCZ LAJOS, ZAKAR PÉTER

Számunk a D Astra Soos Bt., a Csongrád Megyei Önkormányzat, EIKKA Alapítvány, EMKE Kft., Felsőoktatási Kutatóintézet, Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, MTA Szociológiai Kutatóintézet, Nemzeti Civil Alapprogram, Szeged Város Önkormányzata, Szegedért Alapítvány, Szociális és Munkaügyi Minisztérium, SZTE Bölcsészettudományi Kar, SZTE EHÖK, SZTE JGYPK HÖK Hallgatói Centrum, valamint a SZTE Alkalmazott Humántudományi Intézet, a SZEPA és a SZTE JGYPK támogatásával készült.

MEFESZ 1956
www.mefesz.hu

Belvedere Meridionale Alapítvány
www.belvedere.meridionale.hu

A Belvedere Meridionale 1989-es alapításától kezdődően a történelem és más társadalomtudományi szakos felsőoktatási hallgatók, doktoranduszok, fiatal kutatók és oktatók megjelenési fóruma. A lap legfontosabb kiüldetése a felsőoktatás és szakemberképzés alapját jelentő mester és tanítvány viszony kialakítása, a tudomány hagyományainak ápolása, a kutatói szellemiség kibontakozásának támogatása. Ennek szellemében a folyóirat tevékenységét a tudományos élet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai segítik, lektorálják.

INGYENES PARTNERKIADVÁNY

A folyóirat megjelenik tavasszal: február–március és április–május; ősszel szeptember–október és november–december hónapokban. A lap közöl tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat a történelem és más társadalomtudományok tárgyköréből.

Kiadja a BELVEDERE MERIDIONALE ALAPÍTVÁNY. Felelős kiadó: DR. SZEGFŰ LÁSZLÓ

Cím: 6725 Szeged, Boldogasszony sugárút 6. Tel.: +36 62/544-759

E-mail: belvedere@jgytf.u-szeged.hu www.belvedere.meridionale.hu

Nyomás: BABA ÉS TÁRSAI KFT. B/KUL/523/SS1993.

TARTALOM

Referátumok

SARNYAI CSABA MÁTÉ: <i>Lendítő vagy kerékkötő? (A katolikus felső klérus a polgári átalakulás folyamatában 1848 április–szeptember)</i> ...	4
CAGATAY CAPRAZ: <i>Oszmán beavatkozás az ellenséges államok trónviszályaiba</i> ...	14

Hajdani vármegyéink

TÓTH ILDIKÓ: Pozsega ...	26
Belvedere Meridionale 2007. évi Közhasznúsági jelentés ...	33

„Ha a Tisza borból volna...”

MÓD LÁSZLÓ–SIMON ANDRÁS: <i>A Kárpát-medence borvidékei a dualizmus időszakában</i> ...	34
KERTÉSZ PÉTER: <i>A szőlőhegyek igazgatása és működése a XVIII–XIX. században, néhány dunántúli példa alapján</i> ...	61
ILLÉS PÉTER: <i>Hegytörvények keletkezéstörténete: egy önrendelkezésében sértett délnyugat-dunántúli hegybéli közösség a XVIII. században</i> ...	72
SIMON ANDRÁS: <i>A szőlőmalom</i> ...	86
PETI BOTOND: <i>Szőlőtermesztés és borkészítés Klézsén</i> ...	94
MÓD LÁSZLÓ: <i>Népi építkezés a szentesi ártéri szőlőskertekben</i> ...	102
CSEMPESZ PÉTER: <i>Az erdőbényei bodnártánc</i> ...	112

Parthiscum

ENGI JÓZSEF: <i>Megemlékezés a szegedi vasúti Tisza-hídról</i> ...	117
--	-----

Téka

1111 jogi regula... (NÓTÁRI TAMÁS: <i>A jognak asztalánál</i> ... Ismerteti: Németh-Kéri Orsolya) ...	126
Forradalom forrásokban (MÁTHÉ GÁBOR–GECSENYI LAJOS (szerk.): <i>Sub clausula – 1956. Dokumentumok a forradalom történetéhez</i> . Ismerteti: Matura Tamás–Nótári Tamás) ...	131
Könyv Türr István emlékezetére (GONDA BÉLA: <i>Türr tábornok, születésének 100 éves évfordulójára</i> , ismerteti: Fábián Borbála) ...	136

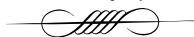
S Z Á M U N K S Z E R Z Ő I

Cagatay Capraz történész (Törökország), Csempesz Péter hallgató (SZTE BTK), Engi József közlekedéstörténész (Szeged), Fábián Borbála PhD-hallgató (PPKE BTK), Illés Péter néprajzkutató (Szombathely), Jancsák Csaba tanársegéd (SZTE JGYPK), Kertész Péter néprajzkutató (Szeged), Matura Tamás PhD-hallgató (KRE ÁJK), Mód László tanársegéd (SZTE BTK), dr. Nótári Tamás egyetemi docens (KRE ÁJK), Németh-Kéri Orsolya hallgató (KRE ÁJK), Peti Botond néprajzkutató (Zabola), dr. Simon András adjunktus (SZTE BTK), dr. Sarnyai Csaba Máté történész (Szeged), Tóth Ildikó hallgató (SZTE JGYPK)

SARNYAI CSABA MÁTÉ

Lendítő vagy kerékkötő?*

A katolikus felső klérus a polgári átalakulás folyamatában (1848. április–szeptember)

A modernkori egyháztörténeti problémák tárgyalása gyakorta ölti érzelmi alapú oppozíció vagy apológia formáját. A katolikus egyház esetében is – a lehetséges mértékig – szét lehet választani a karizma közvetítő szerepet az intézményi funkciótól. Az utóbbi tekintetében az egyház és annak klerikus vezetői törekсенek politikai befolyásuk kiterjesztésére, illetve megtartására, hisz ez ad leginkább teret az általuk képviselt eszmék és érdekek képviseletére. Úgy gondoljuk, hogy történeti szempontból megalapozottabb az a törekvés, ha a tárgyalt időszakban érdekviszonyok rendszerét igyekszünk felderíteni a katolikus felső klérus lépéseinek értelmezése során. Az érdekek, illetve azok érvényesítési módjai természetesen változhatnak az események és a történelmi-politikai körülmények alakulásával. Ezzel párhuzamosan az egyes érdekcsoportok kompromisszum készsége is modifikálódhat. Mivel különösen érvényesnek tartjuk ezt a világi és egyházi hatalmi tényezők kapcsolatának interpretációjában, ezért az alábbiakban e folyamat bemutatására törekszünk a jelzett korszak fontos egyházpolitikai problémáinak értelmezésekor.

Az átalakuló politikai – és főként egyházpolitikai – körülmények ábrázolásához röviden utalnunk kell az utolsó rendi és az első népképviseleti országgyűlés egyházi tárgyú vitáira 1848 tavaszán-nyarán. Hiszen ezek rövid áttekintése által némi betekintést nyerhetünk az egyházi körök és a kiépülő liberális eszmei alapú polgári állam érdekviszonyi rendszerébe.

I. A tizedről való lemondás közvetlen körülményei és lehetséges motivációi¹

A reformkorban megindult egyházpolitikai viták a polgári átalakulás folyamatának részeként és azzal egyidejűleg felgyorsultak 1848 tavaszán. E viták végkifejletének egyik kezdő pontját a dézsma eltörlése jelentette. Jól mutatja a felfokozott ütemet és hangulatot, hogy március 18-án, még a tizedről való lemondás előtt, mindkét táblán elfogadták a közteherviselésről és az úrbéri terhek megszüntetéséről szóló törvények szövegét. Ennek figyelembe vétele fontos a tizedről való lemondás motivációinak elemzése során is. A közteherviselési törvény értelmében, a közterheket mindenki arányosan és egyenlően viseli, míg az úrbéri terhek eltörlésével kimondatik a tized melletti másik alapvető feudális adónem, a kilenced megszüntetése. Mindezekkel a lépésekkel a törvényhozás felszámolta a nemesi kiváltságokat és a jobbágyi kötelezettségeket, így az egységes nemesi kiváltság elve, amely a reformkori diétákon gyakran hangoztatott egyházi jogvédő álláspont egyik alappillére volt, lényegében tarthatatlanná vált, sőt önmaga ellen fordult.

Nézetünk szerint a felső táblán jelenlévő négy egyháznagy² – közöttük a püspökök két igen befolyásos tagja Scitovszky János pécsi, Lonovics József csanádi püspök – felsőtáblai lemondásának hátterében is kimutatható a fenti okok hatása. Ezen felül az is közzismert, hogy Batthyányi Lajos mint kijelölt miniszterelnök jelen volt a március 18-i ülésen, és már aznap szó esett a később létrehozott kabinet tagjainak – akkor még nem végleges – névsoráról. Az ott lévő négy főpap is tudta, hogy főként – a főrendi táblán Batthyányi névvel fémjelzett – liberális reformerek kerülnek a kormányba. A korábbi reform országgyűlések vitái során egyértelművé vált, hogy a reformerek szerint a tized nem az egyház magántulajdona és soha nem is volt az, hanem nemzeti vagyon, amely felett az országgyűlés rendelkezik. Így annak elvesztése esetén az egyháznak semmiféle kárpótlás nem jár. Az állam és az egyház szétválasztása után, ami a liberálisok fontos törekvése volt, az állam veszi át az egyház korábbi közfunkcióit, így a klérus a tizedre – mint korábbi „állami fizetésre” – tovább már nem jogosult.

A Pozsonyban tartózkodó főpapok ugyanakkor vitathatatlanul rosszul mérték fel a felgyorsult események sebességét, hisz a tizeddel kapcsolatos megbeszélést március 19-re halasztották. Ezzel bármiféle fellépés lehetőségétől eleve elestek. Ennek súlyát azonban nem szükséges túlértékelni. Ugyanis a tizeddel kapcsolatos, 1834-től kezdődő országgyűlési vitafolyamat végpontján, a felgyorsult törvényhozói munka közepette és azok után, hogy a világi nemesség is lemondott kiváltságairól, a tized is nehezen lett volna tartható.

Az sem lehet meglepő, hogy a lemondás a jelen lévő főpapok részéről – Lónyay Menyhért szavával – „a rezignáció álomhangján ment”³, hiszen – ugyancsak Lónyayt idézve „jövedelmük nagy részétől” váltak meg. Ne feledjük, hogy Scitovszky és Lonovics felszólalásából – utóbbit ugyanez a memoár „a legnyugodtabban” szólónak titulálja – is kiviláglik, hogy a dézsmát az egyház saját tulajdonának tartják. Élénk lelkesedés aligha kérhető számon a részükről egy olyan jövedelem elvesztése kapcsán, amelyet a magyar katolikus egyház megalapítása óta magáénak tudott. Azt, hogy a tizedről való, az adott helyzetben elkerülhetetlen lemondás „magának az egyháznak is érdekében állott”⁴, ahogyan ezt utólag a Pozsonyban tartózkodó, de az ülésről hiányzó püspökök is elismerték, azt mutatja, hogy ha több, egyházi méltóság van jelen a felső tábla ülésén, az sem alakította volna lényegesen másként az események menetét.

Arra a kérdésre, hogy az adott helyzetben miért volt az egyháznak is érdeke lemondani a tizedről, Scitovszky püspök, a pécsi szentszék április 28-i ülésén⁵ fogalmazott meg reálisan indokolt, lényegre törő választ. Először is kijelentette, hogy a „roppant francia mozgalmak” hozták a fordulatot az országgyűlés menetében, azt eredményezve, hogy az ellenzéki „párt” néhány perc alatt elérte minden célját. Ő maga utal arra is, hogy ezek az események születték az „úrbéri viszonyok teljes megszüntetését is”. S így a legerőteljesebb küzdelem mellett sem volt fenntartható a papi tized. Emellett megjegyzi, hogy az egyház a dézsma szedés jogát mindenképpen elvesztette volna, de ellenállás esetén „számtalanok a kárpóttalattól elesendhetnének”. Mindezeket látva és belátva a „buzgó főpásztor” és a többi ott lévő püspök erkölcsi kötelességének érezte, hogy önként lemondjon a tizedről.

Az önkéntes lemondás azon alapult, hogy a tized elsősorban is az úrbéri viszonyok megszüntetése miatt, védhetetlenné vált, és csak annak föladásával lehetett elérni, hogy az alsóbb rendű egyháziak kárpótlást kapjanak. Ehhez kapcsolódik az a szándék, hogy a további szekularizációs veszéllyel szemben a többi fenyegetett egyházi tulajdon védelmét biztosítsák.

Összességében azt kívánjuk felvetni, hogy a tizedről való lemondás az egyházi képviselők részéről helyzet- és érdekelismerésen alapuló pillanatnyi reális politikai kompromisszumnak tekinthető. Ezt látszik igazolni Fogarassy Mihály emlékirata is. Szerinte ugyanis az egyháziak azért tették meg a fenti lépéseket, mert látták, hogy a korábban elemzett „súlyos körülmények között, melyeknek erkölcsi kényszerítése a klérusra volt nehezedve, magának az egyháznak érdekében állott az áldozatot önként megtenni, s általa a hazafiúság készségét a magyar klérus részéről nem csak szóval bevallani, hanem tettel is bizonyítani.”²⁶

A tizedről való lemondás fenn említett megokolását támasztja alá az alsó táblán Kossuth Lajos által irányított liberális reformelit megnyilvánuló gyakorlati kompromisszum-készsége is a tized-törvény tárgyalásakor. A tized vesztett alsópapság állami ellátására vonatkozó Kossuth által tett javaslatnak a törvény 2.§-ába való bekerülése az egyháziak számára egyfajta biztosítékot és ellentételezést jelenthetett az elkerülhetetlen dézsmavesztés miatt. Ehhez – mint azt Scitovszkynak a pécsi szentszék előtt mondott korábban idézett szavai is mutatják – feltétlen szükséges volt a papi személyek, de különösen a jelen volt püspökök ellenvetés nélküli lemondása a tizedről. Más szóval a klerikus és a liberális fél egyaránt az adott helyzetben elengedhetetlen – bár a két fél részéről nem feltétlenül azonos súlyú – pillanatnyi kompromisszumot kötött. A reformerek azért tettek így, hogy kitűzött céljukat, a feudálisadó adórendszer egyik utolsó elemének a megszüntetését minél kisebb politikai feszültséggel ériék el; az egyház ott lévő képviselői pedig azért, hogy saját céljukat: az egyház pozícióinak megőrzését, illetve megerősítését igyekezzenek megvalósítani.

II. A főkegyúri jog, a vallási egyenlőség és a katolikus autonómia⁷

Szempontunkból a következő fontos törvényi változást a minisztériumról szóló 3. tc. vitája jelentette.⁸ E törvénytervezet szerint a végrehajtó hatalom gyakorlatilag az országgyűlésnek felelős független kormány kezébe ment át. Ez azt is jelenti, hogy az egyházi ügyek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium illetékességi köréhez tartoztak, míg ugyanezen törvény 7.§ szerint az egyházi méltóságok kinevezéséhez is szükséges volt a mindenkori miniszter ellenjegyezése, azaz a királyi főkegyúri jog érvényesítése is döntően a kormány kompetenciája lett. A püspökök e javaslatot látva március 20-i tanácskozásukon⁹ – az említett törvénycikk törvényhozási vitájának idején – foglalkoztak az új, miniszteriális kormányrendszer következtében „újja alakítandó egyház-álladalmi viszonyok”-kal.¹⁰ A király elé terjesztett feliratukban azzal a kéréssel fordultak az uralkodóhoz, hogy vagy tartsa fenn a maga számára a főkegyúri jogot s gyakorolja azt egy vegyes bizottság által, vagy ha az nem volna lehetséges, adja meg – a protestánsokhoz hasonlóan – a katolikus egyháznak is az önkormányzati jogot.

A 3. tc-ről a Felső Táblán március 23-án zajlott le a záró vita. Ennek során a 7.§ kapcsán Lonovics József csanádi püspök a minisztériumok által gyakorolt uralkodói kegyúri jogot – kapcsolódva a fenti felirathoz – továbbra is csak szűkített értelemben tudta elfogadni. Azaz a korábban a kormányzások által gyakorolt jogköröket értette rajta. Azt hangsúlyozta, hogy püspöki kinevezés illetve a stallumokkal járó egyházi birtokok adományozásának joga az uralkodóé, mint apostoli királyt illetik, és ezeket továbbra is csak Ő Felsége gyakorolhatja.¹¹

Ocskay Antal kassai püspök még megengedőleg sem járult hozzá semmilyen, az egy-

házat érintő kérdésnek – még a korábban az uralkodói kormányzások által intézett ügyeknek sem – a felelős minisztérium általi intézéséhez. Indoklása szerint ugyanis a korábbi dicasteriumokban épp azért, hogy az egyház érdekeit kellő mértékben szem előtt tartsák mindig jelen voltak a püspökök is. Így a helytartótanáccsal „egyesítve van az egyházi bizomány”.¹² A minisztériumról szóló törvénytervezet szerint ezen intézmények hatásköre is átkerült a felelős minisztérium kezébe, így annak létrejöttével – mivel benne az egyházi rend nincs jelen – a katolikus egyház érdekei nincsenek képviselve. Így az egyetlen megmaradt biztosíték az lehet, ha az uralkodó, mint apostoli király a fővédnöki jogokat semmilyen módon és mértékben nem osztja meg a minisztériummal.

Batthyány Lajos kinevezett miniszterelnök úgy igyekszik válaszában megnyugtanni az egyházfőket, hogy kijelenti: „Ő Felségének minisztériuma csak az Ő Felsege nevében és az Ő helybenhagyásával fogja kormányozni az országot”¹³, ami az egyházi ügyekre is vonatkozik. Kijelentette továbbá, hogy a főkegyúri jog gyakorlásának legfőbb alanya továbbra is az uralkodó marad. Ezzel, a főrendek többségének egyetértésével, a püspökök ellenállását is le tudta csendesíteni. Ez a vita azonban ismét rámutatott a felső klérus meggyengült érdekérvényesítési pozícióira a liberális polgári átalakulás céljait végigvivő utolsó rendi diétán.

A következő számunkra fontos mozzanat a vallásról szóló 20. tc. vitája.¹⁴ Ennek 2.§ kimondta a vallási felekezetek teljes egyenlőségét és viszonyosságát. Ezzel a római katolikus egyház „de jure” is elvesztette kivételes, államvallás jellegét. Az új helyzethez az egyházi vezetésnek is alkalmazkodnia kellett. Ennek jeleként a jelen lévő egyházfők – Scitovszky pécsi, Ocskay kassai és Fogarassy skodári püspökök – a törvényjavaslat április 2-i vitája során a vallási egyenlőséggel szemben nem emeltek kifogást, mivel az a politikai hatalomban ekkorra már meghatározóvá váló, döntően liberális szellemű, reformelit szerint nélkülözhetetlen az új viszonyok között. Így a direkt visszautasítás nem látszhatott célravezetőnek. E helyett a viszonyosság elvét támadták erőteljesen. Scitovszky arra hivatkozott – és ebben jelenlévő püspöktársai is egyetértettek vele –, hogy ez a túl általános megfogalmazás a „vallásos sűrűlódások eseteit szaporítaná”.¹⁵ Az ezzel kapcsolatos ellenérvet legtömörebben Vay Miklós koronaőr fogalmazta meg. Ő arra hivatkozott, hogy a viszonyosságot kimondó rész éppen elvi jellegénél fogva szükségszerűen ennyire általános, pontosan azért, hogy bárminemű korlátozás lehetőségét elkerülje.¹⁶ Az egyháznagyok tiltakozásának fő oka az volt, hogy a viszonyosságtól féltették a katolikus vallás dogmatikus és hierarchikus rendjét. Ezt jól mutatják Fogarassy püspök szavai: „Lehet ugyan a vallás felekezetek részére viszonyosságot követelni, de ez azoknak szabadságában, és szabad kifejlődésében feketik, nem pedig saját elveiknek, vagy szerkezetüknek viszonylagos átvitelében és alkalmazásában.”¹⁷ Ugyanő ennek elkerülésére vonatkozó betoldást javasolt a törvény szövegébe.¹⁸

Érveltek a püspökök a törvényjavaslat 3.§-a ellen is, amely kilátásba helyezte, hogy minden bevett felekezet egyházi és iskolai költségeit államilag fedezi.¹⁹ Ebben ugyanis a további szekularizáció veszélyét látták. Ezt a félelmet jól mutatja Ocskay kassai püspök hozzászólása, aki úgy fogalmazott, hogy a törvénytervezetben foglaltak következtében „a katolikus egyházi alapítványok más célokra – mint amelyet kegyes alapítók megrendeltek – fordíttatnának, s így az egyház jogai sértetnének.”²⁰ Az egyházi méltóságok ugyanis attól tartottak, hogy a törvényben az állam által vállalt költségek fedezésére a katolikus egyházi és alapítványi vagyont is felhasználják. Ennek elhárítására szintén Fogarassy tett egy szövegmódosító javaslatot. Ez a klérus javainak világiasítását meggátolni kívánó beillesztett szakasz²¹ sem került be a törvény végleges szövegébe. A betoldást ugyancsak Vay Miklós

koronaőr megnyugtató szavaira a főrendek elvetették. Vay úgy látta, hogy a debreceni református szuperintendencia petíciója, amely kérelmezte a vallási egyenlőség és viszonyosság kimondását, ezzel a ponttal már csak azért sem akarhatta az egyházi és iskolai javak lefoglalását kimondatni, mert a protestánsok is meg kívánják tartani saját alapítványaikat. Ezt az indoklást a jelenvolt püspökök elfogadták, s így elálltak ettől a kiegészítéstől.

A 2.§-ra vonatkozó betoldást pedig az alsó tábla Kossuth Lajos javaslatára utasította el. Az indoklás szerint a „hitelvek és egyházi szerkezet sérelme nélkül” kifejezés „copulative” azért nem vehető bele a törvénybe, mert a hitelvek törvényhozás útján eleve nem korlátozhatók, tehát ezt beiktatni fölösleges. Utóbb a püspökök tiltakozása ellenére a mágnások is hozzájárultak az eredeti változathoz. A vallási törvényjavaslat vitájának előbb látott alakulása a katolikus egyház – és főként annak püspökei – számára ismét jelentős politikai érdek-érvényesítési kudarc volt.

Ebben a szituációban az egyházi vezetés lépéskényszerbe került. Ennek jeleként, közvetlenül az utóbb említett törvényjavaslat vitájának lezárása után 1848. április 6-án a Pozsonyban összeült püspöki tanácskozás petíciót intézett²² az országgyűléshez. E kérelem lényege, hogy a katolikus egyház is, épp a fenti törvényre hivatkozva, szabadon, azaz állami beleszólás nélkül intézhessen belső és külső ügyeit. Az utóbbiak közé tartozik a zsinatok szabad megtartása éppúgy, mint az iskolák alapításának szabadsága. Külön pont foglalkozik az egyházi és iskolai alapítványok, azaz az egyházi vagyon szabad kezelésének jogával. Ezt a petíciót törvénytervezet formájában Rónay János csanádi követ nyújtotta be másnap, április 7-én, az alsótáblán. Az ügyet Deák Ferenc tanácsára konferenciára utalták. Azonban az ottani három órás vita során olyan sok elképzelés merült fel, és olyan ellentétek kerültek felszínre a kérdés megítélésében, hogy a résztvevők sehogyan sem tudtak megegyezésre jutni. A király megérkezéséig már kevés volt az idő. Deák erre hivatkozott abban az indítványban, amelyben javasolta, hogy a tárgy megvitatását – éppen fontossága miatt – halasszák a következő országgyűlésre. A történetírásban sok vita folyt arról, hogy ez az indoklás mennyire volt helytálló. Az utóbbi fél évszázad szerzői²³ nagyjából egyetértenek abban, hogy valóban kevés volt az idő egy ilyen súlyú javaslat alapos megtárgyalásához. Ezt az érvelést látszik igazolni Scitovszkynak egy, a pécsi püspöki szentszék április 26-i ülésén tett kijelentése is. A püspök ekkor az országgyűlésen történeteket ismertetve ezt mondta: „A számos katholikus egyházi és világi rendűeknek kérelemlevele (petíciója) a teendők rendkívüli halmaza és az országgyűlést berekesztő határ-időnek nyílsebességű közeledése miatt már nem tárgyalthatván csak a miniszter Elnöknek kedvező válasz mellett a jövő országgyűlési tárgyalásra átadatott.” A fenti szavakat azért tartottuk fontosnak szó szerint idézni, mert – nézetünk szerint – egyértelműen mutatják, hogy egy liberális elfogultsággal aligha vádolható prominens egyházi személyiség is, saját alárendeltjei körében, azaz ilyen értelemben önmaga szabad belátása szerint, úgy ítélte meg, hogy nem liberális mesterkedés, hanem objektív időhiány vezetett a petíció vitájának elhalasztásához. A liberális képviselők egyház- és katolicizmus-ellenessége, mint fő ok egyébként már az egyik korabeli idevonatkozó forrásban Fogarassy püspök emlékiratában is olvasható.²⁴ Ez hosszú időn át megalapozta az előbb említett interpretációra épített, meglehetősen erős érzelmi töltésű magyarázatokat. Azzal, hogy elkésztettek nyilvánították a javaslatot, az úgynevezett katolikus autonómia-igény első nyílt fellépése kudarcra jutott.

A petíció benyújtását követő napon, április 8-án²⁵, Scitovszky pozsonyi szállásán, az ő vezetésével tanácskozást tartottak, ahol a püspökökön és a káptalani követeken kívül az

alsó- és felsőtábla világi tagjai közül is többen, összesen mintegy hatvanan vettek részt. Az itt elfogadott legfőbb határozatok kimondták, hogy a következő – már népképviselési alapon választott – országgyűlés elé újabb petíciót kívánnak a katolikusok terjeszteni. A beadványban kéri, hogy az egyházi alapítványokat a katolikusok maguk kezelhessék, olyan közös bizottságok irányítása mellett, ahol az egyháziak és a világiak aránya $\frac{1}{3}$ – $\frac{2}{3}$.²⁶ Ennek támogatására indított el a felső klérus egy felülről koordinált autonómia-szervezési és aláírásgyűjtési mozgalmat.

Az úgynevezett egyházi-jogvédő célzatú autonómia-koncepció is azt mutatja, hogy a felső klérustól kiinduló autonómia-törekvések célja az egyház tradicionális jogainak és érdekeinek védelme, a korszellem által kikövetelt korlátozottan „demokratikus” formában. A világiaknak adandó hatáskör az autonómiában csak ennek eszköze lenne. Ügyeltek e kompetencia körülhatárolására és arra is, hogy a hierarchikus szervezés, az egyházi személyeknek az autonómia különböző szintjein való meghatározott arányban való kötelező jelenléte, valamint az erőteljes felső kontroll révén a világi elem az egyház korábban említett külső ügyeiben is csak erőteljesen korlátozott mozgástérrel rendelkezzen. Az egyház belső ügyeire, azaz hitbeli, egyházfegyelmi, egyházszervezeti vagy liturgikus kérdésekre pedig az autonómia-szervezet hatásköre e szerint a terv szerint, eltérően az autonómia-mozgalom későbbi időszakától, egyáltalában nem terjedt volna ki. Más szempontból az is kiviláglik, hogy az autonómiának ez a felvetés nem csak a liberális eszmei alapokon nyugvó állammal szembeni nagyobb függetlenséget célozta, hanem legalább ennyire arra is irányult, hogy a felülről kézben tartott, részleges és lényegében formális reformok által megakadályozza az egyház belső felépítésére, a hierarchia döntő befolyásának csökkentésére, illetve az egyházfegyelem lazítására, azaz lényegében a valós befolyásra irányuló főként alsópapi törekvéseket.²⁷

E koncepció támogatásával az egyháznagyok nagyobbik hányada az egyház meggyengült érdekérvényesítési pozícióit kívánta erősíteni. Ennek egyik fontos eleme - elfogadva Csorba László érvelését - az egyházi vagyon világiasításának megakadályozása.²⁸ Ezen felül nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a létrehozandó autonómia-szervezetet felhasználva a felső klérus többsége, a feltétlenül szükségesnél nem nagyobb mértékben, alkalmazkodni kívánt a megváltozott társadalmi és politikai-hatalmi berendezkedéshez.

A peticionális mozgalom kapcsán röviden azt jegyezzhetjük meg, hogy annak körülményei és a meghirdetők szándékainak nem mindenben megfeleltethető eredményei jelzik a hívek elbizonytalanodását a változások közepette és ugyancsak utalnak az egyházi befolyás érzékelhető csökkenésére is világi körökben.

III. Az oktatás laicizálása és a katolikus felsőklérus²⁹

Az érdekérvényesítési pozíció és mód átalakulási folyamatát jól példázza a felsőklérusnak az oktatás világiasításának politikai szándékokhoz való viszonya. A katolikus egyház vezetése ugyanis az oktatási rendszer megváltoztatását 1848 folyamán egyre határozottabban ellenezte, mint ahogy ez az egyetem, a népiskolák, majd a középiskolák kapcsán felmerülő állami reform javaslatokkal foglalkozó püspöki megnyilatkozásokból jól kiolvasható.

Azt, hogy már az egyetemről való lemondás is a érdekérvényesítési célzatú volt a püspökök részéről az utolsó rendi országgyűlés idején jól mutatják az ez idő tájt tartott püspökkari értekezletek. Ezek határozatait és szemléletét foglalja össze Fogarassy Mihály már többször

idézett Emlékiratában. Szerinte az országgyűlésen jelenlévő egyháziaknak arra kell törekedniük, hogy az új politikai berendezkedésben az egyház érdekei a lehető legkisebb mértékben szenvedjenek csorbát. „Mivel magok is átlátták, hogy az egyház érdekei csak úgy lesznek megmenthetőek, ha ezen új kormányformában azon álláspontot keresik, mely az egyház önállóságát [...] biztosítandja.”³⁰ A megfogalmazás körülmekintő, de egyértelmű: a polgári átalakulást kész tényként kell tudomásul venni, és annyit őrizni meg az egyház 1848 előtti kiváltságaiból, amennyit az új körülmények között egyáltalán lehetséges.

Az oktatás további laicizálása kapcsán követendő taktika alapmotivációira mutat az 1848/20. tc. kapcsán tett megjegyzés: „minthogy amabban az egész általánosságban felállított vallás-viszonyosságot, ebben az egyházak s iskolák státus általi ellátását oly rendszabályoknak tekintik, melyek alapján egykor a katolikus egyház mostani szerkezete, javai s alapítványai megingattathatnak, hacsak azok védelméről nem lesz jó előre gondoskodva.”³¹ Az idézett rész kifejezetten az iskolákkal kapcsolatos egyházi álláspontot megelőlegező program megfogalmazása.

Az újonnan alakult népképviselői országgyűlés legnagyobb terjedelemben tárgyalt kérdésköre az elemi oktatásról szóló törvény 1848 augusztusában. Az artikus alsóházban elfogadott paragrafusai közül a hittannak a rendes tárgyak közül kiemelése, és ezzel az oktatás világi jellegének hangsúlyozása, természetesen nem találkozott a katolikus egyházfők támogatásával. A közös iskolák létevel kapcsolatban az egyháziak fő kifogása, hogy úgy vélik ezáltal kimondatik a vallási közömbösségre nevelés elve. Ezzel a klérus nem csupán nevelési monopóliumát veszti el, de társadalmi befolyásának jelentős részét is. Ehhez társul, hogy ott, ahol csak felekezeti egyes iskolák jönnek létre az iskolai alapokat vallásilag indifferens intézmények finanszírozására fogják fordítani. Ezeket az alapokat a felsőklérus, szemben a liberális beállítottságú kulturális kormányzattal, az egyházéinak vallotta és így kizárólag saját felekezeti céljaira fordíthatónak tekintette. A javaslat végső formájában létszám minimum meghatározása nélkül engedélyezte a felekezeti iskolák fenntartását és alapítását. Az ilyen iskolák terheinek viselése mellett is fennmaradt az állami iskolai adó. Ez pedig alapvetően nehezítette volna meg annak a célnak a megvalósulását, hogy a katolikus elemi költségeit ne elsősorban az egyház saját tulajdonának tekintett alapokból, hanem a hívek felekezetük számára fizetett adójából fedezzék.

A törvény végül támogatott szövege a kulturális kormányzat részéről kompromisszumot jelentett. Ezt azonban az egyháziak figyelmen kívül hagyták, a benne foglaltakat pedig rezisztenciával fogadták. Ez a javaslat felsőházi vitájának elhalasztásból is kitűnik.

A középiskolai reform végrehajtása ősztől lett volna esedékes, de azt november 1-vel visszavonták és csupán a két fővárosi piarista gimnáziumban kívánták próbaként bevezetni. Ez a pillanatnyi gyakorlatban kisebb súlyú változásnak tűnik, mint az oktatás két másik szintjén jelzett reformok, mivel csupán két intézetre terjed ki. Mégis ezt utasította el leghatározottabban az egyházi vezetés. A klérus irányítóinak felirata az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz – az új vezető kormány szervhez – jól mutatja a hangnem megváltozását. A vezető egyházi testület most már nyíltan szembeszáll a polgári kormányzat törekvéseivel. Az államhatalom felügyeleti jogát a közoktatás terén elismeri, de mivel – indoklása szerint – a vallásos nevelés a társadalom alapja, ezért a közös iskolák bevezetése, alap és közép szinten egyaránt, elvallástalanodáshoz fog vezetni. Ehhez társul, hogy a felekezeti jellegűtől megfosztott katolikus középiskolák alapítványait, hasonlóan az alapfokú intézményekéhez, a világi szellemű polgári állam nem felekezeti jellegű oktatási célokra fordítaná. Ezzel figyelmen

kívül hagyná az áprilisi törvényekben garantált vallás- és oktatási szabadságot éppúgy, mint a magántulajdon szentségét. A püspökök tulajdonképpen a világi kormány saját vezéreszméit használják fel eszközül céljaik indoklására.

IV. Értékelés

Pozsonyban az új polgári kormány és a katolikus klérus – főként annak felső része – közötti viszony nem volt probléma mentes. A meghozott törvények szövegét tekintve a kétségtől megmaradó konfliktusok és a végrehajtás körüli bizonytalanságok ellenére az itt történtek mind világi mind egyházi részről helyzet- és érdekfelismerésen alapuló pillanatnyi reális politikai kompromisszumként értelmezhetők.

Egyházi oldalról azzal, hogy lemondtak a tizedről az államvallási státuszról és beleegyeztek a főkegyúri jognak a polgári kormányzat általi gyakorlati érvényesítésébe; az adott körülmények között hozzájárultak az aligha elkerülhető változásokhoz. A polgári átalakulást végig vivő és ekkor a kormányrúdhhoz került liberális reformelit számára ugyanis a vallásszabadság, a közteherviselés valamint a patronátusi jogoknak a polgári kormányzat befolyásával való érvényesítése magától értetődő volt az új berendezkedésben. Azaz az országgyűlésen jelen volt főpapi méltóságok részben kényszerből, részben belátásból – segíteni akarván az új helyzetben az egyház céljait – elsősorban egyházuk ésszerű érdekeit követték, amikor lemondtak korábbi előjogaikról. Ez felfogható – és nem minden alap nélkül – úgy, hogy a klérus „szükségből erényt csinált”³², de más felől értékelhető politikai érdekérvényesítési szándékként is. Az pedig, hogy a felsőklérus igyekezett a saját helyzetét stabilizálni az új viszonyok között – lemondva arról, ami tarthatatlan azzal a szándékkal, hogy megőrizze, amit lehet – történeti és politikai szempontból erényül vagy bűnül egyaránt kevésbé róható fel.³³

A másik oldal, a liberális reformelit részéről is megnyilvánult bizonyos mértékű gyakorlati kompromisszum készség. Ugyanis az egyházak bárminemű költségeinek állami vállalása szembeállni látszik az egyháznak mint a hívők magán jellegű, az államtól független kultuszközösségének ekkori liberális értelmezésével.³⁴ Röviden szólva az állam és egyház szétválasztását célzó törekvésekkel. Ennek megokolásához segít Kossuth Lajos egy 1871-es visszaemlékezése, amely ugyan elsősorban a vallási egyenlőségre vonatkozik, de közvetve a felvetett kérdésre is feleletet adhat. A teljes vallási egyenlőség megvalósításához az utolsó rendi országgyűlésen két lehetőség kínálkozott. Az állam vagy egyik egyháznak sem ad semmit – így például az elvesztett tized után a rászorulóknak megfelelő ellátást illetve működési költségeikre fedezetet – vagy minden vallásfelekezet vallási és iskolai szükségleteit biztosítja. Kossuth is, követvén a liberális elvi álláspontot, az alternatíva első felét tartja helyesnek. Ám mindjárt hozzáteszi: „Meg voltunk róla győződve, hogyha a vallásfelekezetek közti egyenlőségnek ezt a módját hozzuk akkor indítványba, oly megkérdelhetetlen harcot és háborút idézhettünk volna elő, s oly hatalmas segéderőt kergettünk volna a hazánk szabadsága bécsi ellenségeinek karjai közé, hogy az egész átalakulási munka veszélyeztetve lett volna. Nem mertük tenni”.³⁵ Azaz a liberális reformerek vezér alakja az egyházzal kapcsolatos bármilyen jellegű anyagi támogatást elvi engedményként értelmezett, ami a korábbi országgyűléseken képviselt liberális állásponthoz képest valóban az is volt.

A kompromisszum mindkét részről pillanatnyi volt. Az egyház 1848 tavaszán csak rész-

ben érte el helyzetének és vagyonának stabilizálását a kialakuló liberális polgári berendezkedésben és az új rendszernek sem sikerült az egyháziakat teljességgel maga mellé állítani.³⁶

Összességében elfogadható az egyház egészét tekintve Katus László azon megfogalmazása, hogy „a magyar katolikus egyház a polgári átalakulásban nem tudott igazán konstruktív, alakító tényezőként részt venni.”³⁷ Sokkal inkább jellemezte egyfajta egyensúlyozási törekvés, illetőleg saját maga és intézménye pozícióinak a megőrzése. Ehhez járult, hogy a változó politikai körülmények között is meg kellett őrizni a társadalmi stabilitást. Ez utóbbi vitathatatlanul közös érdeke volt minden felelősen gondolkodó társadalmi tényezőnek, államnak és egyháznak egyaránt.³⁸

Az értékelés során számba kell vennünk, hogy a jozefinista egyház politikai közegében szocializálódott, majd stallumhoz jutott méltóságok többsége az alapjaiban átalakuló polgári viszonyok között komoly kihívás elé került. Amíg érdekei, érvényesítését legalább részlegesen a polgári államtól és kormányzattól várta, addig kompromisszumra törekedett vele. Az adott körülmények között az a jól felfogott cél vezette az egyháznagyokat, hogy valamilyen módon, de a feltétlenül szükségesnél nem nagyobb mértékben alkalmazkodjanak a megváltozott társadalmi és politikai-hatalmi berendezkedéshez. Reményeik szerint ennek segítségével egyházuk, saját maguk és alapítványaik helyzetét az új polgári viszonyok között stabilizálni tudták volna, és az általuk preferált egyházi befolyást társadalmi és politikai téren – a változások által kikényszerített kisebb módosításokkal – továbbra is fenntarthatták volna. A nyár végéig az új politikai rendszer stabilnak tűnt, így azzal az egyház vezetői valamilyen módon kompromisszumra kívántak jutni. Az augusztus elejétől megkezdődött hadi események és az ősszel beállt fordulat azt jelezte az egyház prominens képviselőinek, hogy nem szükséges a továbbiakban a megegyezést keresni az állammal, hiszen van esély a tavasz előtti helyzetnek, az egyház-állam viszony nyolc évszázadon át megszokott formájának a helyreállítására. Ezt egyfelől az is alá támasztja, hogy a felső klérus körében fokozatosan elhalkult az autonómiát követelő hang. Másrészt erre mutat, hogy az egyetem kapcsán tanúsított kompromisszum-készség már a népoktatási törvénytervezet augusztusi felsőházi vitája során elenyészni látszik. Az előbbieket alapján nem véletlen az sem, hogy november-decemberre a püspöki kar, a középiskolai rendszer tervezett átalakításának apropóján, visszamenőleg nyílt elutasítással reagál az oktatási rendszer állami reformjának egészére.

JEGYZETEK

- * A kutatásokat a Békésy György Posztdoktori Pályázat (pályázatszám BÖ: 166/2002), az Országos Tudományos Kutatási Alap (Pályázatszám: T/F 046956) és az MTA-Sasakawa Alapítvány támogatta.
- ¹ Erről részletesebben: SARNYAI CSABA MÁTÉ: Kényszer és/vagy kompromisszum. A klérus lemondása az egyházi tizedről 1848-ban. *Egyháztörténeti Szemle*, Miskolc–Sárospatak, 2000/2. 119–142.
- ² Rajtuk kívül ott volt még Rudnyánszky József beszercebányai megyéspüspök és Rimely Mihály pannonhalmi főpát.
- ³ Kónyi Manó (közli): Lónyay Menyhértnek 1847/8-diki naplója. 1–2. r. *Budapesti Szemle*, 1896. 85. köt. 231. sz. 337–362., 86. köt. 232. sz. 18–49., 48–49.
- ⁴ FOGARASY MIHÁLY: *Emlékirat az 1847/48. országgyűlés alatt tartott püspöki tanácskozmányokról* (Egy résztvevőtől) 1848. (A továbbiakban: Fogarassy) 32.

- ⁵ Pécsi Püspöki Levéltár 1848/918.
- ⁶ Fogarassy 32.
- ⁷ Erről részletesebben: Sarnyai Csaba Máté: A püspöki kar által támogatott autonómia-elképzelés 1848-ban, In Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon (1848-1918) című konferencia kötete. *METEM könyvek*. Szerk.: SARNYAI CSABA. Budapest, 2001. 63–88.
- ⁸ ZELLER ÁRPÁD: *A magyar egyházpolitika. 1847–1894*. I. köt. Budapest, 1894. (A továbbiakban Zeller) 80–85.; KEMÉNYFY KÁLMÁN DÁNIEL: *Ötven év alkotmányos egyházpolitikája. 1848–1898*. Esztergom, 1898. (A továbbiakban Keménfy) 25–30.; TÖRÖK MIHÁLY MIKLÓS: *A magyar egyházpolitikai harc története az 1848-as pozsonyi országgyűléstől 1895-ig*. Budapest, 1933. (A továbbiakban: Török Mihály Miklós) 16.
- ⁹ Zeller: 160–61.; Keménfy: 43–50.; Török Mihály Miklós: 17.
- ¹⁰ Fogarassy 33.
- ¹¹ Uo.
- ¹² Főrendi Napló 1848. 394.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Zeller: 85–159.; CSIZMADIA ANDOR: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatai a Horthy-korszakban*. Budapest, 1966. 77–80.; Keménfy: 31–40.; Török Mihály Miklós: 16–17.
- ¹⁵ Főrendi Napló 1848. 466.
- ¹⁶ Főrendi Napló 1848. 471.
- ¹⁷ Főrendi Napló 1848. 467.
- ¹⁸ „saját hitelveik s egyházi szervezetök épségben tartása mellett” Főrendi Napló 1848. 468.
- ¹⁹ 3.§. „Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi, közálladalmi költségek által fedeztessenek, s ez elvnek részletes alkalmazásával a ministerium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elibe kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni.” Törvényczikkek 62. ill. MT. 243.
- ²⁰ Főrendi Napló 1848. 467.
- ²¹ „minden vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi, mennyiben azok a vallásfelekezetek mostani javaikból s alapítványaikból ki nem telnek, és az oktatás szabadságának saját elveik szerinti teljes alkalmazása mellett közálladalmi költségek által fedeztessenek” Főrendi Napló 1848. 468.
- ²² Religio és Nevelés 1848. I. kötet (a továbbiakban RN.) 252.
- ²³ Lásd pl.: Keménfy: 56–57.; HANUY FERENC: *Hetvenéves küzdelem az autonómiáért*; 1918. 10.; TÖRÖK JENŐ: *A katolikus autonómia-mozgalom. 1848–1871*. Budapest, 1941. (A továbbiakban Török) 26–27. 36. sz. jegyzet; CSORBA LÁSZLÓ: *Katolikus önkormányzat és polgári forradalom. Világosság*, 1989. (a továbbiakban Csorba, 1989.) 220–221.
- ²⁴ „Nyíltan kimondjuk, hogy nem ellen okok, hanem az akarat hiánya, a rendi táblának akkori sajátságos, discussiót nem tűró, az erősebbnek hatalma alatt elszibadt helyzete szülték az épen nem várt eredményt, hogy a petíció mint elkésett elmellőztessék” Fogarassy 63.
- ²⁵ Zeller 167–68., Keménfy: 57–59.
- ²⁶ „1) Hogy a szabad sajtó útján a katolikusok ezen igazságos követelése minél több röpiratokban megfejtessék, és minden egyes katolikus ennek pártolására felszólíttassék.
2) Hogy a legközelebb tartandó Országgyűlésre az összes katolikusok vagy azok nagyobb száma petícióval járuljon, és a tökéletes viszonyosság és egyenlőség elvéből kiindulva azt kérje, követelje: miszerint mi is minden hatóság befolyásának kirekesztésével alapítványinkat kezelhessük és tulajdon szükségseinkre fordíthassuk, valamint azt az evangélikus és görög nem egyesült atyáinkfiai alapítványaira nézve foltonosan gyakorolják. Ezen 7-8 millió katolikusok közérdekét tolmácsoló petícionak pedig ugy kellene alakulni, hogy az alulról fölfelé, t.i. plébániákból esperességre, - nincsen az illető püspökségre - a püspöki hivatalokról

az országgyűlésnek kezdetével annak helyén összpontosítván, az összes katolikusok petíciója országgyűlésre vitessék.” Magyar Országos Levéltár Elnöki iratok /H54/, 1848:24. Közli: SARNYAI CSABA MÁTÉ: Scitovszky primás levele Eötvöshöz. In *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1996. 3–4. 184.

- ²⁷ Erről újabban lásd pl.: SARNYAI CSABA MÁTÉ: A radikális katolikus alsópapság követelései és az egyházi vezetés reagálása 1848-ban. In *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*. Szerk. Hegedűs András – Bárdos István. Esztergom, 1999. 57–82.
- ²⁸ Ezt a vonatkozást újabban részletesen elemzi CSORBA LÁSZLÓ: *A vallásalap „jogi természete”*. Budapest, 1999. 47–68.
- ²⁹ SARNYAI CSABA MÁTÉ: Oktatás laicizálási törekvések és a katolikus felsőklérus 1848-ban. In *Fiatal Egyháztörténészek Kollokviuma*. Szerk.: Kósa László. Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének Kiadványai I. Budapest, 1999. 69–104.
- ³⁰ Fogarassy 30.
- ³¹ Fogarassy uo.
- ³² Károlyi Árpád: Az 1848-as törvénycikkek az udvar előtt, Bp. 1936. 43.o.
- ³³ Mindkettőre találhatunk példát. Előbbire inkább a konzervatív katolikus, utóbbira a marxista történetírásban: lásd pl.: MESZLÉNYI ANTAL: *A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben*. Budapest, 1928., illetve ANDICS ERZSÉBET: *Az egyházi reakció 1848–49-ben*. Budapest, 1949.
- ³⁴ Ezt Kossuth így fogalmazza meg: „...a vallásos felekezetek az állammal szemben másnak nem tekinthetők, mint az egy hitet valló egyének szabad akaratából kifolyó önkéntes egyesületeknek...” *Kossuth Lajos iratai*. VIII. kötet. S. a. r. KOSSUTH FERENC. Budapest, 1900. 340. (A továbbiakban Kossuth.)
- ³⁵ Kossuth i. m.: uo.
- ³⁶ IX. Pius pápa forradalmi Európához való viszonyának változását e helyütt nem tárgyaljuk.
- ³⁷ KATUS LÁSZLÓ: A magyar katolicizmus a XVIII–XIX. században. In: *A katolikus egyház Magyarországon*. Szerk: Somorjai Ádám és Zombori István. Budapest, 1991. 66–67.
- ³⁸ Erről részletesebben: SARNYAI CSABA MÁTÉ: A katolikus papság és a politika 1848 tavaszán. *Vigília*, 1998/10. 740–745.

CAGATAY CAPRAZ

Oszmán beavatkozás az ellenséges államok trónviszályaiba

Az oszmán történelemmel foglalkozó kutatók figyelmét felkeltő témák közül már régóta előkelő helyen áll a 14. század legelején az északnyugat-anatóliai Söğüt és környékén letelepedett oszmánok földrajzi és politikai szempontból rendkívül rövid idő alatti térnyerése. A helyi és külföldi oszmanisták által képviselt eltérő nézetek időről időre vitát robbantanak ki. Elsősorban az európai orientalista iskolák által vallott régebbi véleménnyel vitatkoztak, vagyis, hogy miképpen jöhet létre ilyen kis központból, törzsből egy ilyen nagy birodalom. A 20. sz. elején megjelenő nézet azon alapul, hogy az oszmán nemzetségnek végső fokon

nem volt az említett okokból előbb állammá, majd birodalomra terebélyesedő szerkezete, ezért a Bizánci Birodalom alapjain és annak örökségét átvéve jött létre.¹ Az ebből kiinduló további nézeteket még 1934-ben cáfolta F. Köprülü.² E helyreigazítás után F. Köprülü nézeteit fogadták el nagy vonalakban és a további kutatások a téma jobb megvilágítása érdekében újabb és újabb adatokat és okmányokat tártnak fel annak megértéséhez, hogy az oszmán államalapítástól kezdve a fejlődés milyen fokozatokon keresztül és milyen módon történt. Az oszmánok már az államalapítástól kezdve bizonyos tervre és stratégiára alapozva terjesztették ki hatalmukat.³

E cikkben azt vizsgáljuk, hogy az oszmánok már az államalapítás korától kezdve tervszerűen, egy stratégia részeként beavatkoztak az érdekszférájukba eső területen elhelyezkedő keresztény vagy muszlim török állam vagy fejedelemség trónviszályaiba, amely a belügyekbe való beavatkozást jelentette és egyúttal a nemzetközi kapcsolatok szempontjából is megfelelt a kor követelményeinek. Ezek a beavatkozások nemcsak az adott állam belügye és közrendje tekintetében, hanem az oszmán dinasztia terjeszkedési stratégiájának elemeként is fontosak. Az ellenséges országokban fellépő trónviszályokba való oszmán beavatkozás a segélykérő állam feldarabolását vagy pedig az oszmán érdekeknek megfelelő politika folytatásának kényszerét eredményezte. Így az oszmán befolyás alá került ország rövid idő alatt vagy elveszítette az ellenálló erőit, vagy elfogadta az oszmán jelenlétet. Ez az új helyzet akarva-akaratlanul megnyitotta az utat az oszmán fennhatóság előtt.

Mára elfogadottá vált, hogy az oszmán térnyerésben a Bizánci Birodalom politikai, katonai, közigazgatási és etnikai identitása helyett a muszlim török fejedelemségek hagyományai játszottak nagyobb szerepet. Nem téves azt állítani, hogy a Bizánci Birodalomnál a nyugat-anatóliai török fejedelemségek jelentősebb mértékben járultak hozzá az oszmán identitás kialakulásához. Elsősorban a ruméliai hódításokban kulcsszerepet játszó türkmén lakosságnak volt fontos szerepe a földek megszerzésében mind katonai szempontból, mind pedig úgy, hogy a megszerzett területekre egyszerűen betelepedtek, eltörökösítették azt, így okot szolgáltatottak a vidék oszmán fennhatóság alá kerüléséhez. Az oszmánok a hódító muszlim török lakosság védelme érdekében azokat saját pártfogása alá kényszerültek vonni. A trónharcokba való beavatkozásoknak, amely e cikk témáját képezi, ez volt az indítéka. Ugyanis Anatólia területének uralmát csak a török fejedelemségek felszámolásával vagy pedig saját uralmuk alá vonva tudták biztosítani. Az oszmánok ezt a politikát nemcsak az anatóliai muszlim török fejedelemségekkel szemben alkalmazták, hanem ugyanezzel a stratégiával igyekeztek perifériára szorítani a keresztény államokat vagy városállamokat Rumélia területén is.⁴

Az oszmánok már az kezdeti időszaktól fogva főként a velük harcban álló, nem muszlim országokban fellépő zűrzavarból próbáltak hasznot húzni. Elsőként Orhan idejében, az oszmánok és a Bizánci birodalom közötti harcok során, amikor a trónviszályba való beavatkozás célja nem korlátozódott csupán a Ruméliába jutásra, hanem a későbbi ruméliai hódítást, sőt a Bizánci Birodalom hódoltatási tervét is megalapozta.⁵ A Bizánci Birodalom trónviszályaiba az első oszmán beavatkozás Orhan idejében valósult meg. Köztudott, hogy Orhan későbbi ruméliai hódításának, ill. az oszmán-bizánci kapcsolatoknak az alapjait Aydınoğlu Umur bég teremtette meg Kantakuzenosnak adott tanácsával. Amikor a bizánci császár, Andronikos 1341-ben meghalt, kiskorú fiának gyámja Kantakuzenos Ioannes lett. A gyámság révén császári hatalommal bíró Kantakuzenos uralmát az ellenzék nem fogadta el, aki ezért Dimetokába ment és magát császárrá kiáltatta ki. A küzdelem során Kantakuzenos

Umur bégától kért segítséget az uralmával szembeforduló Drinápoly és a konstantinápolyi bizánciak elleni harchoz. Ezzel a segítséggel Kantakuzenosnak sikerült elhárítania a veszedelmet. Umur bég azonban Szmirna latin megszállása és a flottájának felgyújtása után már nem tudta támogatni, és azt tanácsolta, hogy Kantakuzenos Orhannal kössön szövetséget.⁶ A bizánci császár a szövetség fejében pénzzel, engedelmességgel tartozott, sőt lányát is Orhannak kellett adnia⁷ és a szövetségkötés után Orhan segítségével 1347-ben Kantakuzenos elfoglalta Konstantinápolyt és a kis Ioannessel együtt kikiáltotta uralmát.⁸ Ez a helyzet szolgált az oszmánok számára a későbbi ruméliai hódítások hivatkozási alapjául. Szaloniki városának megszerzése a szerb királytól, Dusántól is az oszmán sereg segítségével történt, amelyet Orhan fia, Süleyman herceg vezetett.⁹ A fiatal Ioannes és Kantakuzenos közti trónharc tette lehetővé, hogy az oszmánok letelepedjenek Çimbe (Çimpi) várában, amelyet a Ruméliába jutáshoz kívántak felhasználni. Kantakuzenos ugyanis Orhannak segítségével cserébe 1352-ben odaadta Çimpi várát, melybe a Süleyman pasa vezetése alatt álló oszmán sereg betelepedett, és melyet bázisul kívánt felhasználni a Ruméliába jutáshoz. Így a Bizánci Birodalomban zajló trónharcok a későbbi ruméliai oszmán hódítás fontos tényezőjévé váltak. Í. Hakkı Uzunçarşılı véleménye szerint a Bizánci Birodalom összeomlásában fontos szerepet játszott az, hogy a trónviszály során az oszmánoktól, szerbektől és bolgároktól kértek segítséget, s a helyzetből leginkább az oszmánok húztak hasznot.¹⁰

Az oszmán-bizánci kapcsolatokban a trónviszályokba való beavatkozás I. Bayezit idejében is folytatódott. I. (Yıldırım) Bayezit Konstantinápoly első ostroma¹¹ idején (1391) a Bizánci Birodalomban lejátszódó trónviszályt is kihasználta. A szultáni palotában fogva tartott Manuel Palaeologus Brüsszából Konstantinápolyba szökött,¹² hogy trónköveteléssel éljen Ioannessel szemben. I. Bayezit, hogy az ostrom során a vitából hasznot húzzon, Ioannest támogatta és látta volna szívesen a Bizánci Birodalom élén. Csakhogy XI. Bonifác pápa, hogy megakadályozza az oszmánok ezirányú törekvéseit, meggyőzte Manuelt, hogy mondjon le a trónról Ioannes javára, aki akkor Silivriben élt.¹³ Ez az új helyzet lehetetlenlé tette, hogy az oszmánok Ioannest a maguk oldalukra állítva szerepet játszanak a Bizánci Birodalom uralkodójának megválasztásában, és így Konstantinápoly megszerzését egy időre el kellett halasztaniuk.

Az oszmánok ruméliai hódításaik és a városállamok megszerzése során is felhasználták a trónviszályokat. Első példaként a havasalföldi vajdaság említhető. Az 1402. évi angorai (ankarai) csatavesztéskor és az azt követő időszakban Mircea, a havasalföldi herceg Musa Çelebinek nyújtott segítséget. I. Mehmet idején újra felmerült a havasalföldi kérdés, Mirceával szemben Dan nevű családtagja lépett fel, aki a havasalföldi trón megszerzése érdekében az oszmánokhoz fordult segítségért. Az oszmánok kaptak az alkalmon, hogy a helyzetet a saját javukra fordítsák és megleckéztessék Havasalföldet, így beleegyeztek a segítségnyújtásba. Mirceát Zsigmond magyar király és német-római császár támogatta. Az oszmánok Zsigmond kérését, hogy hagyjanak fel Dan támogatásával, figyelmen kívül hagyták. A Dannel vívott csata elvesztése után Mircea felismerte a helyzet komolyságát és az oszmánokkal való kiegyezés mellett döntött; fiát túsul adta és a már három éve nem fizetett adók, valamint új adók fizetését vállalva megmentette a hercegséget.¹⁴

A Janinában fellépő trónviszályok is nagy szerepet játszottak abban, hogy oszmán kézre jusson. Epirusz despotája, Karlotoci halála után Janinában kitört a trónviszály a testvérek között. Karlotoci fia, Memnon az oszmánoktól kért segítséget,¹⁵ amely vissza nem térő alkalmat kínált az oszmánoknak Janina megszerzésére. II. Murat segítségül a Karaca Paşa által

vezetett egységeit küldte, így Memnon került ki győztesen a küzdelemből. De Janina népe a harcok során annyira kimerült, hogy a várost nem az egyik testvérnek, hanem közvetlenül az oszmánoknak akarták átadni.¹⁶ Így az oszmánok, akiknek az volt a céljuk, hogy a janinai uralkodó trónra juttatása útján alárendelt legyen, közvetlenül gyakorolhatták a fennhatóságot.

A ruméliai városállamok megszerzésénél II. Mehmet idejében is folytatódott ugyanez a politika. II. Mehmet boszniai hódításával az oszmán birodalom a Szandzsáktól délnyugatra található Hercegovina hercegséggel vált határossá, amelynek élén Kosaric állt. Mivel a herceg egy törvénytelen kapcsolatot ápolt, idősebbik fia, Vladislav vette a kezébe az irányítást. Erre Kosaric II. Mehmethez fordult segítségért. A hercegovinai dukátusban zajló trónviszályból profitálni kívánó oszmán uralkodó Kosaric megsegítésére sereget küldött. Csakhogy amikor az oszmán sereg átlépte Hercegovina határát, Kosaric meghalt. Kosaric fia nem mert ellenszegülni, először Velencében, majd a magyaroknál lelt menedéket. Hercegovina egy részét az oszmán területekhez csatolták. Később Kosaric másik fia sem tudta már fenntartani a hatalmát az oszmánokkal szemben a megmaradt területeken, így Hercegovina egész területe oszmán szandzsák lett.¹⁷

A földközi-tengeri keresztény szigetállamok megszerzésében is ugyanezt a taktikát alkalmazták az oszmánok. Konstantinápoly ostroma után a bizánci uralkodó, XI. Konstantin testvérei, Demetrios és Thomas Moreában került egymással szembe. Thomas a testvére ellen támadást indított és sikerült megszereznie a kezén levő várakat. Demetrios az oszmánokhoz fordult segítségért testvérével szemben, amit II. Mehmet nem habozott megadni, mivel maga is hadjáratra készült Thomas ellen, aki nem fizette meg az adót és a rómaiakkal müködött együtt. A hadjárat eredményeként 1458-ban Morea oszmán fennhatóság alá került.¹⁸

A nem muszlim államok vagy városállamok elleni küzdelmekben is fontos szerephez jutott oszmán részről a trónviszályokba való beavatkozás, amelyet többségében a maguk javára tudtak fordítani és ugyanezt a módszert alkalmazták Anatóliában a velük rivalizáló muszlim török bégségek megszerzéséhez is. Az oszmánok kezdetben nem támadtak a muszlim török népekre, ellenkezőleg, azok lehetőségeit kihasználva rájuk támaszkodtak. Egyetlen kivételnek a Bizánci Birodalommal határos Karasi fejedelemség tekinthető, amelyet abból kifolyólag, hogy a hódítási stratégia szempontjából¹⁹ veszélyt jelenthet, még Orhan bég idejében majdnem teljes egészében meghódítottak. Orhan számára a Karasi-dinasztia megtámadása ürügyül Karasi bég fiai, Demirhan és Dursun közötti kapcsolat és az szolgált, hogy Dursun bég segítségért fordult Orhanhoz.²⁰ Ez a segélykérés az oszmánok számára nem cél, csak eszköz volt, ugyanis nem tekinthető véletlennek, hogy a segítség fejében a Karasi-földek oszmán fennhatóság alá kerültek és Balıkesir szandzsákot Orhan fia, Süleyman pasa kapta meg.²¹ Ha a Karasi fejedelemség földrajzi helyzetét nézzük, azt látjuk, hogy az oszmán hódítás a Bizánci Birodalom felé irányult, mellyel a vele határos Karasi fejedelemség is harcban állt. Másrészt a Karasi fejedelemség területe Gallipoli irányában, azaz a nyugatra vezető úton található,²² így egyúttal akadályt jelentett volna az oszmánok számára a Bizánci Birodalom hódítási politikájában; emiatt a fejedelemség nem lehetett hosszú életű. Ahogy az várható volt, 1360-ban Karasi fejedelemség teljes egészében oszmánok kézre jutott, és ez két, egymással összefüggő tényezéből fakadt. Az egyik az oszmán hódítási stratégiába is illeszkedő lehetőség: az iszlám hagyomány a keresztény Bizánccal szemben fellépő, egy más bégség irányítása alá kerülés eshetősége és ennek megakadályozása. A másik az, hogy az oszmánoknak a Bizánci Birodalom nyugatról való támadásához Ruméliába kell eljutniuk, és ezt Karasi területen keresztül tehetik csak meg. Ez a két ok bizonyítja azt, hogy az oszmánok

a Karasi földeket nem véletlenül, hanem stratégiai okból szerezték meg. A terület megszerzésében nagy szerepe volt a témánkhoz kapcsolódó és feljebb már említett Karasi-fiak trónharcaiba való beavatkozásnak. Karasi bég halála után a fejedelemség élére a balikesiri trónra Demirhan került, testvére, Dursun bég pedig attól tartva, hogy az életére törnek, Orhantól kért segítséget és megígérte, hogy ha a fejedelemség élére kerül, átadja Balikesirt és néhány más várost. Erre Orhan szultán Dursun béggel együtt Balikesir ellen vonult. Csakhogy a támadás során Dursun bég meghalt, Demirhan bég pedig megadta magát és Brüsszába szállították. Így Balikesir, Manyas, Edincik, Kapıdağı és környéke oszmán kézre került.²³

Az oszmánok, miután felszámolták a Karasi fejedelemséget, megmutatták, hogy mind ebből, mind a később megszerzett területek örökségéből profitálni tudnak. Elsősorban a fejedelemségek hajózásban elért sikerei és fejlettsége hagyományozódtak rájuk. Az oszmánok nemcsak az elfoglalt terület földjét és alattvalóit birtokolták, hanem egyúttal azok hagyományait is átvették. Ezek közül a legfontosabb a nyugat-anatóliai fejedelemségek hajózási tevékenysége és tapasztalatai. Általánosan elfogadott nézet, hogy a hajózás szempontjából az oszmán előzménynek az Aydın és Karasi fejedelemség tekinthető.²⁴ Egyes vélemények szerint a Ruméliába való áthajózás során az oszmán hadiflottát képező hajók jó részét Ece bég szerezte,²⁵ sőt Orhan bégnek 1330-ban kb. 30 hajója volt,²⁶ ez a helyzet valójában csak az oszmán flottatörténet első fázisát jelenti és történelmi tény az, hogy a valódi oszmán hadiflotta az 1243-as kösedági csatavesztés után a mongol előretörés hatására Nyugat-Anatólia partjaira letelepedett türkmén csoportok, elsősorban a Karasi és az Aydın törzsek, ill. a Saruhan és Menteşe törzs kb. 150 éves hajózási kultúrája alapján alakult ki.

Az angorai (ankarai) csata után trónra került I. Mehmet, miután az oszmánok újra megerősödtek, folytatta a fejedelemségek trónviszályaiba való beavatkozás taktikáját. Candaroğlu İsfendiyar bég fia, Kasım segélykérésére I. Mehmet követet küldött İsfendiyarhoz, és elérte, hogy „testvérenek”, Kasımnak adja Tosya, Çankırı, Kalecik és Kastamonu városát.²⁷ I. Mehmet halálát kihasználva Candaroğlu İsfendiyar bég az oszmán uralkodó nyomására fiának, Kasım bégnek adott városok közül Tosyát, Çankırı-t és Kaleciket visszavette. Emiatt II. Murat, miután trónra került és Küçük Mustafa Çelebit eltávolította, İsfendiyar bég ellen vonult. A csatában İsfendiyar bég maradt alul, és fia, Kasım ismét visszakapta a korábban uralt területeket.²⁸

Az oszmánok a karamánokkal való harcban is igyekeztek felülkerekedni, és uralmuk kiterjesztésének eszközeként használták a fejedelemség belügyeibe való beavatkozást is. Az angorai csatát követően, a Timur által a bégség élére kinevezett Mehmet bég halála után annak Niğdében uralkodó testvére, Ali bég Konya ellen vonult, és kezébe kaparintotta a hatalmat. Erre Mehmet bég fia, İbrahim, testvéreivel, İsával és Alaaddinnal együtt II. Murathoz fordult segítségért. II. Murat İbrahimnak ajándékozott egy szandzsákot, és katonai segítséget nyújtott. Az oszmán segítséggel a nagybátyja ellen Konyába vonuló İbrahim bég így megszerezte a Karaman fejedelemség feletti uralmat. II. Murat és İbrahim között megegyezés született, amely szerint İbrahim bég átengedte az oszmánoknak a Mehmet bég által elfoglalt Hamidi földeket és testvéreit, İsát és Alaaddint az oszmán uralkodó mellé adta fogságba.²⁹

A Karaman fejedelemség élén álló, egyben az oszmán uralkodó, I. Mehmet (Çelebi) veje, İbrahim bég halála a fejedelemség belügyeiben újfent bonyodalmakat okozott, amelyeket az oszmánok ismét a maguk hasznára tudtak fordítani. Karamanoğlu İbrahim bég helyére fiát, İshakot nevezte ki, de ezt testvérei nem fogadták el és Pir Ahmet bég, aki I.

Mehmet unokája volt, testvérével szembeszállva meghódította Konyát és környékét. İshak bég korábbi lakóhelyére, Silifke területére húzódott vissza, de veszteségébe nem nyugodott bele. Előbb a mamelukoktól, majd az Akkoyunlu uralkodótól, Uzun Hasantól kapott segítséget a Karaman fejedelemség feletti hatalom visszaszerzésére. Pir Ahmet bég, az oszmán dinasztiával való rokonsága miatt az oszmánokhoz fordult segítségért és II. Mehmet szultán támogatásáról biztosította. Teke szandzsákbégjének, Köse Hamze bégnek megbízást adott és az ő segítségével Pir Ahmet bég megszerezte a Karaman fejedelemséget.³⁰ Cserébe Akşehir, Beyşehir, Sıklanhisar és Ilgaz környékét átengedte az oszmánoknak, országa pedig 1465 végéig oszmán fennhatóság alatt állt.³¹

Az Oszmán Birodalom és Candar fejedelemség közti kapcsolatban is ugyanezt a módszert alkalmazták. Miután II. Mehmet meghódította Amasrát és visszatért Brüsszába, tudatta Candaroğlu İsmail béggel, hogy Trabzon ellen vonul, és kérte, hogy fedezze az oszmán flotta szükségleteit.³² Candaroğlu İsmail bég 1443-ban apja, İbrahim halála után került a fejedelemség élére, öccse, Kızıl Ahmet bég pedig az oszmánokhoz fordult támogatásért, csak hogy kérését nem teljesítették azonnal, Bolu szandzsákokat ajándékoztak neki a békés egymás mellett élés zálogaként és Mahmut nagyvezír támogatását is élvezte. Kızıl Ahmet bég 1461-ben, a trabzoni hadjáratban az oszmán hadseregben harcolt. II. Mehmet Brüsszából Ankarába ment, és Candaroğlu İsmail bég testvérét, Hasan béget foglyul ejtette. Sinop feladása és oszmán uralom alá kerülése, és évi 50 000 dukát adó fejében a szultán kinevezte Kızıl Ahmet béget a Candar fejedelemség élére és Kastamonuba küldte. Csak hogy kis idő múlva Kızıl Ahmet bégget Morea Szandzsák kormányzójává választották és ezzel megszűnt a Candar fejedelemség.³³

A Dulkadir fejedelemség feletti befolyás megszerzése ugyanezen a politikán alapult. Dulkadir bégje, a Şah Budak uralma ellen felkelő Maraş és Elbistan türkmén előjárói az oszmánokhoz közel álló Şehsuvar kinevezését kérték II. Mehmettől Dulkadir élére. II. Mehmet teljesítette kérésüket.³⁴ Csak hogy idővel Şehsuvar bég nem hallgatott a figyelmeztetésekre és elveszítette az oszmánok támogatását. A mamelukok Şah Budakot támogatták, ennek ellenére az oszmánok a testvérét, Alaü'd-Devle Bozkurtot nevezték ki Dulkadir élére.³⁵

A Krími Kánság oszmán fennhatóság alá kerülése is a kánságon belüli trónviszályokba való beavatkozás eredményeként valósult meg. A krími kán, Hacı Giray 1466-ban bekövetkezett halála után testvérei között megindult a harc a trónért. A küzdelemből győztesen kikerülő Nurdevlet lett a krími kán, aki néhány testvérét megölte, a többit pedig elűzte az országból. Az egyikük, Mengli Giray Genova támogatásával 1468-ban megszerezte a krími trónt. Eközben a kánságban az oszmánokkal való együttműködés lehetőségére támaszkodva a genovaiak nyomása miatt Şırın bégjét, Emineket bocsátották el a méltóságából. Emineknek a központi hatalom elleni felkelése miatt Mengli Giray Genovához fordult segítségért. II. Mehmed e fejlődéseket kihasználva Gedik Ahmed pasa vezetésében álló flottát ide küldte. Mengli Giray ezt az alkalmat használta ki, II. Mehmettől krími kánná való kinevezését kérte. 1477 vége felé Mengli Giray krími kán lett. Így a Krími Kánság, 1515-ig Mengli Giray, az ő halála után pedig fiai és unokái vezetésével oszmán fennhatóság alatt állt egészen 1783-ig.³⁶

Az oszmánok által alkalmazott módszert, amelyet az érdekszférájukba tartozó területek meghódításához vagy ellenőrzésük alatt tartásához használtak, azaz a trónviszályokba való beavatkozást, más államok is alkalmazták az oszmánokkal szemben. Elsősorban a testvérek közötti viszályok és a központi hatalommal szembeszálló hercegi felkelések³⁷ szolgáltattak alapot a külföldi államok oszmán belügyekbe való beavatkozásához. Főként az oszmán uralkodók halálával jelentkező hatalomváltás nyújtott kiváló alkalmat az ellenfeleknek.

Belső trónviszályok az oszmánoknál

Az 1402-es angorai csata után az oszmán birodalmon belül kialakult zűrzavarból és felkelésekből főként a Bizánci Birodalom kívánt hasznot húzni. A Bizánci Birodalom császára, Manuel először Emir Süleymannal egyezsége jutva visszaszerezte a Fekete-tenger partvidékét egyes Konstantinápoly környéki területektől egészen a Balkánig terjedő részig, ezen kívül Szalonikit és Taselyát, így az oszmán hercegek a Bizánci Birodalom segítségére szorultak, hogy Ruméliába eljussanak. Természetesen e segítségnyújtásért cserébe a Bizánci Birodalomnak sikerült a korábban elvesztett területeit visszakapnia. Sőt, szintén az 1402 utáni zűrzavaros időszakban, közvetlenül az után, hogy Musa Çelebi ostromolni kezdte Konstantinápolyt 1411-ben, Manuel császár az Konstantinápolyban élő oszmán herceget, Orhant Ruméliába juttatva hozzásegítette ahhoz, hogy a szultáni címre jogot formálhasson. Musa Çelebi, hogy Orhan herceget visszaszorítsa, kénytelen volt felhagyni az oszmán történelem harmadik konstantinápolyi ostromával.³⁸ Musa Çelebi pedig bátyja, Emir Süleyman elleni felkelése idején a havasalföldi herceg, Mircea segítsége szorult, hogy Silistréből Rumélia ellen vonulhasson. Ezt az eseményt az oszmán krónikák is megörökítik.³⁹

Musa Çelebi ellen bátyja, Çelebi Mehmet lázadt fel, ami szintén a Bizánci Birodalom segédkezett. A bátyja elleni harcban azonban alulmaradt, és a császárnál lelt menedéket. Végül mégis felülkerekedett, legyőzte a bátyját, és baráti viszonya a császárral odáig vezetett, hogy visszaadta a bátyja által elfoglalt területeket. Ennek ellenére a bizánci császár nem hagyott fel az oszmánok elleni szervezkedéssel és szembehelyezkedett az oszmán uralkodóval azzal, hogy az I. Bayezit fiának kikiáltott és az angorai csata után eltűnt Düzmece Mustafa⁴⁰ Ruméliába vonulását támogatta. Ugyanez a helyzet II. Murat idejében is megismétlődött és Aydınoğlu Cüneyddel együtt Düzmece Mustafa a Bizánci Birodalom császárnak segítségével Drinápoly ellen vonult és kikiáltotta uralmát.⁴¹

II. Mehmet halála után, Cem herceg esete is külön figyelmet érdemel ebből a szempontból. Cem herceg fellázadt, bátyja, II. Bayezit ellen, emiatt kénytelen volt a johannitákhoz menekülni, a lovagok pedig a herceg felügyeletéért cserébe pénz kaptak az oszmánoktól. A rodoszi lovagrend később a francia királyhoz küldte Cemet, majd végül a római pápának szolgáltatott ki. Cem herceg fogsága nagy anyagi megterhelést jelentett az oszmánoknak. II. Bayezit először a johannitáknak fizetett évi 40 000 dukátot, később pedig e pénzüsszezből 10 000 dukátot a francia királynak, a maradékot pedig a pápának fizette. Azáltal, hogy a rodoszi lovagok átadták Cem herceget a pápának, kiváltságokat nyertek el, és vezetőjük kardinálsi rangot kapott.⁴² Cem herceg fogvatartása során a johanniták, majd Franciaország, a pápaság, a magyarok és Nápoly királyai minden lehetőséget megragadtak, hogy a herceget az oszmánok ellen felhasználják.

I. Selim idejében Ahmet herceg lázadt fel, aki fiaival együtt megütközött az oszmán sereggel Brüsszánál, és a harcok során elesett. Egyik fia, Murat azonban elszökött Ísmail sahhoz, Ardabil vilajetbe. Murat ügye I. Selim uralkodásának első felében is folytatódott, azonban a herceg megölésével a probléma megoldódott. Ahmet herceg másik két fia, Alaâddin és Süleyman I. Selim elől menekülve Egyiptomban letek menedékre és az ottani pestisjárvány során veszítették életüket.⁴³ Ahmet herceg legkisebb fia, Kasım apja halála után 4 évvel (922/1516) nevelőjével együtt Egyiptomba szökött és Kansu Gavri szultánnál húzódott meg. Kasım az egyiptomi uralkodó oldalán részt vett az oszmánokkal vívott meracidabíki és ridaniyei csatában. Kansu Gavri halála és Tomanbay kivégzése után a Yeşil

Dağnak nevezett vidékre menekült, de Hayır bég, akit I. Selim Egyiptom meghódítása után Egyiptom kormányzójává nevezett ki, elfogatta és megfojtatta.⁴⁴

Amint trónra került, I. Süleyman elfoglalta Rodoszt és a szigeten fogva tartott İsmail sahót, illetve a X. Leó pápa által felhasználni kívánt Cem herceg fiát, Murat herceget és annak fiát, Cemet megölette. Cem herceg utódai Cem bátyja elleni felkelés idején kerültek a johannitákhoz. Egyes kutatók szerint Murat herceg és fiainak megölésében az is közrejátszott, hogy más vallásra tértek át.⁴⁵

I. Süleyman trónörököse legidősebb fia, Selim herceg (II. Selim) ellen Bayezit herceg szervezett felkelést, de a Konyai-síkságon zajló csatában alulmaradt, és az iráni sahhoz, Tahmasbhoz menekült. Később Bayezit fiai, Orhan, Osman, Mahmut és Abdullah is Iránba menekült. Csakhogy I. Süleyman mind a fiát, mind az unokáit kivégeztette az iráni sahhal.⁴⁶

Mindezek a példák azt mutatják, hogy a cikk témáját képező, a trónviszályokba való beavatkozás módszerét az oszmánok eredményesen használták, ellenük viszont nem tudták ugyanezt a módszert sikeresen alkalmazni az ellenséges országok.

Összegezve elmondható, hogy a modern kor előtt létező, dinasztiaikon alapuló kormányzási formánál az egyik legnagyobb problémát az jelenti, hogy az uralkodó halála után ki kerül a dinasztia és az ország élére.⁴⁷ Az államélet szempontjából nagy problémát jelentő helyzet megoldása érdekében a trónkövetelő, egymás ellen harcoló testvérek vagy az uralkodócsalád tagjai gyakran más államtól kértek támogatást. A segítséget kérő dinasztiatag a támogatás megvalósulásával elkerülhetetlenül alárendelt viszonyba kerül az azt nyújtó állammal. Ha figyelembe vesszük, hogy a segítséget nyújtó ország az akkori időszak viszonyaihoz mérten erős és ezt az erőt saját maga érdekében akarja felhasználni, a trónt újonnan megszerző uralkodó számára elkerülhetetlenné válik egy sor ellenszolgáltatás nyújtása. Az effajta kapcsolatból legjobban profitálók élén az oszmánok álltak. Az oszmánok nem utasították vissza sem a nem muszlim, sem az anatóliai fejedelemségekben dúló trónviszályok során felmerült segélykéréseket; az általuk támogatott jelölt trónra kerülése után vagy bizonyos területeket a saját uralmuk alá vontak, vagy pedig megadóztatták. Az ily módon hatalomra segített új uralkodók az oszmánok oldalán állva azok érdekeinek megfelelő politikát folytattak, ezzel érezhetővé vált az országuk feletti oszmán ellenőrzés. Az ilyen kapcsolatok végső fázisaként pedig az erős oszmán fennhatóság alatt álló ország rövid idő alatt teljesen betagolódott a birodalomba. A kezdetben segélykérő és segítségnyújtó között létrejövő új helyzet később felszínre hozta az eltérő célokat. Az oszmán gyakorlatiasság legnyilvánvalóbb példája az ellenséges államok trónviszályaiba való beavatkozás, amely az adott kor viszonyai és kormányzati felfogása szempontjából végső fokon következetes és érvényes külpolitikai szabály volt. Sőt, ez a szabály, mint a fenti példák is mutatják, nem mindig az oszmánoknak kedvezett, hiszen gyakorlattá vált az is, hogy az oszmánok meggyengülése idején velük szemben is alkalmazták ellenséges országok.

Figyelembe véve, hogy a mai értelemben vett államközi kapcsolatokban az érdekek előtérbe helyezésének elve elfogadott magatartás, kézenfekvő politikának tűnik a középkori birodalmakban a dinasztiaikon alapuló állam trónviszályaiba való beavatkozás módszere. Sőt, ki kell emelnünk azt is, hogy csakúgy, mint más oszmán stratégiai és racionalista politikában, az e cikkben említett ellenséges államok trónviszályaiba valamilyen módon való beavatkozás módszere is fontos szerepet játszott az oszmánok terjeszkedési stratégiájában, mind a nem muszlim Balkán, mind a muszlim török Anatólia területén.

BIBLIOGRÁFIA

- ANTHONY LUTTRELL: „1389 Öncesi Osmanlı Genişlemesine Latin Tepkileri” *Osmanlı Beyliği (1300–1389)*. Editor: Elizabeth A. Zachariadou. İstanbul, 2000, Tarih Vakfı yay.
- Anonim Osmanlı Kroniği, (1299–1512)*. (haz. Necdet Öztürk). İstanbul, 2000, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay.
- Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, (Giese neşr. Haz Nihat Azamat). İstanbul, 1992, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi yay.
- AŞIKPAŞAZÂDE: *Tevârih- Âl-i Osman*. İstanbul, 1332.
- AYDIN TANERİ: *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri Kuruluş Devri*. Ankara, 1998, Kültür Bakanlığı yay.
- DOUKAS: *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*. (by Harry J. Magoulis). Detroit, 1975, Wayne State University Press.
- FUAT KÖPRÜLÜ: *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*. Ankara, 1999, TTK yay.
- HALDUN EROĞLU:
- *Osmanlılar Yönetim ve Strateji*. İstanbul, 2006, Gökkuşbu yay.
 - „Osmanlı'nın Rumeli'deki Fetih Stratejileri” *PRILOZI, Za Orijenentalnu Filologiju, (POF), Orijentalni Institut u Sarajevu*, vo. 52-53, (Sarajevo 2004).
 - „Osmanlıların 1453 Öncesi İstanbul Kuşatmaları” *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 36 (Ankara 2004).
 - „Osmanlıda İktidarın Değişim Süreci ve Meşruiyet Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, (Ankara 2004).
 - „Osmanlıların 1453 Öncesi İstanbul Kuşatmaları” *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 36. (Ankara 2004).
 - *Osmanlı Devletinde Şehzadelik Kurumu*, Akçağ yay., Ankara, 2004.
 - „Osmanlıya Karşı Savaşan Osmanlı Şehzâdesi: Şehzâde Ahmet'in Oğlu Şehzâde Kâsım (907/1501-924/1518)” *OTAM*, Sayı: 13, (Ankara 2003).
 - „Ankara Savaşı (1402): Bayezit–Timur Mücadelesinde Şehzâdelerin Rolü”, *Folklor Edebiyat Dergisi*, Sayı: 35, (Ankara 2003/3).
- HALİL İNALCIK:
- „Osmanlı Devletinin Kuruluşu” *Türkler*, Sayı: 9, Yeni Türkiye yay., Ankara, 2002.
 - „Ottoman Methods of Conquest”, *Studia Islamica*, II. k., 1954.
 - „Yeni vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Belleten*, VIII/30 (Ankara 1944).
- HERBERT ADAMS GIBBONS: *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. (Osmanlıca'dan aktaran Hüseyin Dağ, İngilizceden çev. Bülent Arı). Ankara, 1998, 21. yüzyıl yay.
- HOCA SAADETTİN EFENDİ: *Tacü't-Tevârih*, (sad. İsmet Parmaksız), Kültür Bak. yay., IV. k., Ankara, 1979.
- İBN İYAS: *Bedayii'z-Zuhur Fi-Vekayii'd-Duhur*, (yay. Mehmed Mustafa), V. k., Kahire, 1984.
- İBN KEMAL: *Tevârih-i Al-i Osman*. II. Defter-VII. Defter (yay. Şerafettin Turan). Ankara, 1991, TTK yay.
- İDRİSİ BIDLİSİ: *Selîm Şâh-nâme*. (haz. Hicabi Kırılancı). Ankara, 2001,) Kültür Bak. yay.
- İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI:
- *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK yay., Ankara, 2003.
 - *Osmanlı Tarihi*, I-II. k. Ankara, 1994, TTK yay.
 - *Saray Teşkilatı*. Ankara, 1988, TTK yay.
- MEHMET NEŞRİ: *Kitab-ı Cihan-Nümâ, (Neşri Tarihi)*. (yay. Faik Reşit Unat. M. Altay Köymen). I-II.k.. Ankara, 1995, TTK yay.
- MUSTAFA AKDAĞ: *Türkiye'nin iktisadi ve İctimai Tarihi (1243–1453)*. İstanbul, Cem yay.

- NICCOLO MACHIAVELLI: *Hükümdar*. fordította Celal Öner. İstanbul, 2004, Oda yay.
- NICOLAE IORGA: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. (çev. Nilüfer Epçeli), I.k., İstanbul, 2005, Yeditepe yay.
- ŞERAFETTİN TURAN:
– „Rodos’un Zaptından Malta Muhasarasına”. *Kanuni Armağanı*, Ankara, 1970.
– *Kanunî’nin Oğlu Şehzâde Beyazid Vakası*. Ankara, 1961.
- TURSUN BEY: *Târih-i Ebu’l- Fetih*. (haz. Mertol Tulum). İstanbul, 1977.
- YÜCEL ÖZTÜRK: *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475–1600*. Ankara, 2000, Kültür Bakanlığı yay.
- ZERRİN GÜNAL ÖDEN: *Karası Beyliği*. Ankara, 1999, TTK yay.

JEGYZETEK

- ¹ A nézethez legutóbb H. Adams Gibbons csatlakozott, aki könyvében az „egy új nemzet születése” kifejezést használja. Lásd H. A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, (Osmanlıca’dan aktaran Hüseyin Dağ, İngilizceden çev. Bülent Arı), 21. század, Ankara, 1998, 46–90.
- ² F. Köprülü 1934-ben az oszmán államalapításról tartott három konferencián e nézeteket vette górcső alá, állásfoglalása 1935-ben *Les Origines de l’Empire Ottoman* címmel franciául jelent meg. Török fordítását lásd *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, TTK yay., Ankara, 1999.
- ³ Haldun Eroğlu, *Osmanlılar Yönetim ve Strateji*, Gökkubbe yay., İstanbul, 2006.
- ⁴ Halil İncalık, „Ottoman Methods of Conquest”, *Studia Islamica*, II. k., 1954, 103–129
- ⁵ Lásd Niccolo Machiavelli, *Hükümdar*, fordította Celal Öner, Oda yay., İstanbul, 2004.
- ⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I. k., TTK yay., Ankara, 1994, 133–134.
- ⁷ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, (by Harry J. Magoulis), Wayne State University Press. Detroit, 1975, 72–73.
- ⁸ H. İncalık, „Osmanlı Devletinin Kuruluşu” *Türkler*, Sayı 9, Yeni Türkiye yay., Ankara, 2002, 83–84.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I. k. 135.
- ⁹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I. k., 136.
- ¹⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I. k., 139.
- ¹¹ İstanbul ostromaihoz lásd Haldun Eroğlu, „Osmanlıların 1453 Öncesi İstanbul Kuşatmaları” *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 36 (Ankara, 2004), 89–102.
- ¹² I. Palaiologos Manuel (1391–1425) bizánci császár, V. Ioannes kisebbség fia, a bitör IV. Andronikos öccse.
- ¹³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I.k., 289–291.
- ¹⁴ *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, (Giese neşr. Haz Nihat Azamat), Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul, 1992, 57; *Anonim Osmanlı Kroniği*, (1299–1512), (haz. Necdet Öztürk), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul, 2000, 63; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I.k., 355–356.
- ¹⁵ N. Iorga, Memnon Toccot úgy mutatja be, mint az oszmánoktól segélyt kérő szerencsétlen nyomorultat. Lásd Iorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I. k., 365.
- ¹⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I.k., 411–412.
- ¹⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I. k., 222.
- ¹⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. k., 22–24.
- ¹⁹ Az oszmánok ruméliei hódítási stratégiájával kapcsolatban lásd Haldun Eroğlu „Osmanlın Rumeli’deki Fetih Stratejileri” *PRİLOZI, Za Orijenentalnu Filologiju*, (POF), *Orientalni Institut u Sarajevu*, vo. 52–53, 1–390, (Sarajeva 2004), 191–211.
- ²⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK yay., I. k. Ankara, 1994, 123. stb.
- ²¹ Orhan bég balıkesiri hódításával és fiának szandzsákként való átadásával kapcsolatban

- lásd Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nümâ*, (*Neşri Tarihi*), (yay. Faik Reşit Unat. M. Altay Köymen), TTK yay., I. k., Ankara, 1995, 165–167.
- 22 M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisadi ve İctimai Tarihi (1243-1453)*, Cem yay., İstanbul 1995, 146; Zerrin Günel Öden, *Karası Beyliği*, TTK yay., Ankara, 1999, 49. stb.
- 23 N. Iorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I. k., 198; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I. k., 123; uő, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK yay., Ankara, 2003, 100–101.
- 24 Aydın Taneri, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri Kuruluş Devri*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1998, 321. stb.
- 25 *Anonim Osmanlı Kroniği* (haz. Necdet Öztürk), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2000, 21; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, II. Defter, (yay. Şerafettin Turan), TTK yay., Ankara, 1991, 121.
- 26 Anthony Luttrell, „1389 Öncesi Osmanlı Genişlemesine Latin Tepkileri” *Osmanlı Beyliği (1300–1389)*, (Editor: Elizabeth A. Zachariadou), Tarih Vakfı yay., İstanbul, 2000, 132.
- 27 Aşıkpaşazâde, *Tevârih- Âl-i Osman*, İstanbul, 1332, 89; *Neşri*, II.k., 537-539; N. Iorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I.k., 324.
- 28 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I. k., 393–394. N. Iorga szerint İsfendiyaroglu Kasım béget, aki II. Murat sógora is volt, az oszmán szultáni palotában tartották fogságban. Lásd N. Iorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* I. k., 339.
- 29 Aşıkpaşazâde, 111.; *Neşri*, II. k., 591–593; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I. k., 402-403. o.
- 30 Tursun Bey, *Târih-i Ebu'l- Feth*, (haz. Mertol Tulum), İstanbul, 1977, 129.
- 31 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. k. 88. stb. Uő, *Anadolu Beylikleri*, 31-32.
- 32 „Gemilerim Sinob'a varduğı gibi limün veresün, ve akçalar ile ne hâcetleri var ise kayurasun” lásd *Tursun Bey*, 105.o., İbn Kemal szerint azt kérte, hogy İsmail bég a fiát bízza meg ezzel a feladattal. Lásd İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII Defter (haz. Şerafettin Turan), TTK yay., Ankara, 1991, 183.
- 33 Aşıkpaşazâde, 154–157; İbn Kemal, VII. Defter, 185–186; N. Iorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, II. k. 97–98; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. k. 49. stb., uő: *Anadolu Beylikleri*, 135. stb.
- 34 Aşıkpaşazâde, 207.
- 35 İbn Kemal, VII Defter, 391; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. k., 142–143., uő, *Anadolu Beylikleri*, 172–173.
- 36 İbn Kemal, VII. Defter, 388-391; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. k. 131–132; Halil İnalcık, „Yeni vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Belleten*, VIII/30 (Ankara, 1944), 185-229; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2000, 30–34.
- 37 Itt a hercegi felkelések fogalmát a következő értelemben használjuk: jogi és elméleti szempontból az oszmán trónt megszerző, bármilyen dinasztia tagja ellen megkísérelt tevékenység felkelésnek számít. A téma bővebb kifejtését lásd Haldun Eroğlu „Osmanlıda İktidarın Değişim Süreci ve Meşruiyet Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, (Ankara 2004), 19–40.
- 38 A konstantinápolyi ostromhoz lásd Haldun Eroğlu „Osmanlıların 1453 Öncesi İstanbul Kuşatmaları” *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 36. (Ankara 2004), 89-102; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I. k., 147.
- 39 *Anonim Osmanlı Kroniği*, 57.
- 40 Az ál-Mustafáról további adatokat és az angorai csatában való haláláról lásd H. Eroğlu, „Ankara Savaşı (1402): Bayezit-Timur Mücadelesinde Şehzâdelerin Rolü”, *Folklor Edebiyat Dergisi* Sayı: 35, (Ankara 2003/3), 251–256.
- 41 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I. k. 148–149. o., N. Iorga azt írja, hogy az igazi

Mustafa meghalt, de a görögök egy hozzá hasonlatossá tett embert adtak ki Mustafának és Cüneyd fiával, Kurt Hasannal együtt szultánná kiáltották ki. Lásd N. Iorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I. k., 340.

⁴² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. k., 170.

⁴³ Hoca Saadettin Efendi; *Tacü't-Tevarih* (sad. İsmet Parmaksız) Kültür Bak. yay., IV. k., Ankara, 1979, 165–166; İdrisi Bidlisi, *Selīm Şāh-nāme*, (haz. Hicabi Kırlangıç) Kültür Bak. yay., Ankara, 2001, 115.

⁴⁴ İbn İyas, *Bedayii'z-Zuhur Fi-Vekayii'd-Duhur*, (yay. Mehemed Mustafa), V. k., Kahire, 1984, 48, 69, és 235–237; İ. H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, TTK yay., Ankara, 1988, 139. o., Kasım herceg életével és tevékenységével kapcsolatban bővebben lásd H. Eroğlu, „Osmanliya Karşı Savaşan Osmanlı Şehzâdesi: Şehzâde Ahmet'in Oğlu Şehzâde Kâsım (907/1501–924/1518)” *OTAM*, Sayı 13, (Ankara 2003), 227–236.

⁴⁵ Şerafettin Turan „Rodos'un Zaptından Malta Muhasarasına”, *Kanuni Armağanı*, Ankara, 1970, 52; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. k., 316.

⁴⁶ Ş. Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Beyazid Vakası*, Ankara, 1961, 111, 155.

⁴⁷ Annak ellenére, hogy az oszmánoknál a trónöröklés rendje bizonyos fokig jogilag szabályozott volt, előfordult, hogy a dinasztia tagok ezt megkérdőjelezve felkelést kíséreltek meg. lásd Haldun Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Şehzâdelik Kurumu*, Akçağ yay., Ankara 2004, 52–74.

Pozsega vármegye története

A vármegye kialakulása

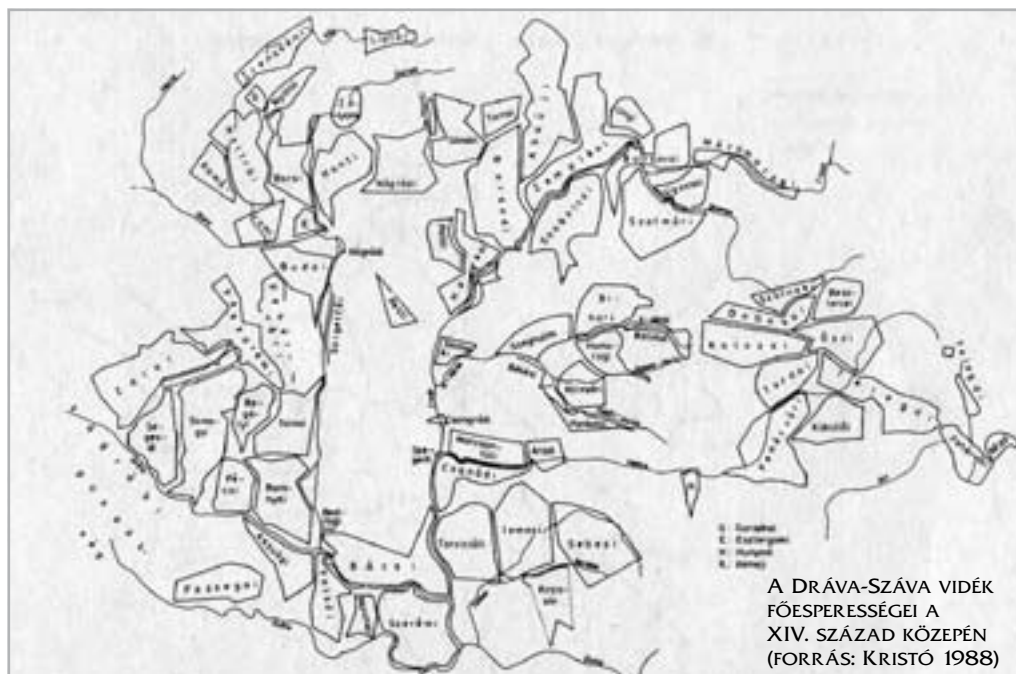
A pécsi püspökség területén terült el Baranya megye, melyet a magyarság csak a X. század utolsó évtizedeiben vett birtokba. Baranya megye területe nem korlátozódott a Drávától északra eső vidékre, hanem a Dráva jobb partjára is kiterjedt, sőt feltételezhető, hogy eredetileg magában foglalta Pozsega területét is, s így Baranyavár megyéje egészen a Szávaig ért, később e helyen Pozsega megye alakult ki. A pécsi püspökség területén nyolc főesperesi kerület jött létre: a tolnai, a regölyi, a baranyai, a vátyi (a XIII-XIV. század fordulójától székesegyházi), az aszúági, a valkói, a marchiai, és a pozsegai. A pozsegai főesperesség nyugati határa dél felé a pozsegai medencében levő Podvrskótól indul, s innen a Szávához közeli Ljupináig terjedt. Délen a határ Ljupinától Zagradjén, Varoson át Topoljéig a Száva vonalát követte. Topoljétől Gorjaniig húzódott a keleti határ, majd északon Gorjani, Podgorac, Nasice, Moticina és Orahovica a pozsegai havasok északi oldalán jelölte a határt. Orahovica és Velika között tért vissza a főesperesség határa a pozsegai medencébe Podvrskóhoz. A pozsegai főesperesség jóval nagyobb területet foglalt magában, mint a középkori Pozsega megye, hiszen a pozsegai medencére, ettől délre a Száva síkságára, északon és keleten a medencét övező magas hegyek külső peremére is kiterjedt. Nyugaton a pozsegai főesperesség és Pozsega megye határa egybeesett, ami egyszerre volt

választóvonal a pécsi és a zágrábi püspökség, továbbá Pozsega megye és Szlavónia között. Végeredményben Pakrac és Daruvar vidéke nem számított a középkori Pozsega megyéhez. Amíg a főesperesség túlterjedt pozsegai havasokon, addig a megye határa a magas hegyek gerincén húzódott. A pozsegai főesperesség a középkori Baranya és Valkó megye területére is jócskán átnyúlt.

Pozsega vármegye története

Maga a szó, Pozsega nem más, mint tűzzel irtott és művelésre alkalmassá tett helyet jelent. Ebből kifolyólag nem számítható a korán megszállt területek közé. Legkorábban Anonymus említi meg a Pozsega nevet, illetve magának a helységnek a várát 1210 körül. Pozsegában az 1230-as évek végétől megjelent a várszervezet különböző elemei, így a várjobbágyok és a várnépek is. A várispánság tulajdonképpen a tatárjárás előtt már megyévé fejlődött, hiszen bekövetkezett az elszakadás Baranya megyétől. A XIII. század első felében Ugrin kalocsai érsek megszerezte a pozsegai várat, amely fontos állást jelentett az eretnekekkel szemben. A tatárjárás alatt azonban meghalt az érsek, így a vár és tartozékai visszaszálltak a királyra, még 1250-ben IV. Béla rendelkezett felette. Az állandó értékű magyar dénár létrehozásának egyik kísérlete volt IV. Béla korától Horvátország és Szlavónia élén álló bán pénzverése. A bán a király nevében bocsátotta ki érmeit. Az első

verde a Pozsega megyei Pakrácon volt, majd később Zágrábba helyezték. 1266-ban azonban IV. Béla király Pozsegát elajándékozta feleségének, Mária királynénak, egyrészt a tatárjárás alatt támadt költségek másrészt, jegyajándék címén. 1299-ig Pozsega királynék kezén volt, majd III. András Pozsega megyét örökre eladományozta nagybátyjának, Albertinónak, aki egyben ispán is lett. Ennek ellenére Pozsega megye 1310-ben már Károly Róbert kezén volt. I. Károly, amikor 1323 után a dénár stabilizálásához fogott, a báni dénárt tekintette mintának. Végeredményben a XIV. századra a pozsegai nemesek megteremtették Pozsega nemesi megyét.

A XV. században Pozsega vármegyét Valkó, Baranya, Kőrös, Dubica, Szana, Orbász vármegyék határolták, továbbá a Szreberniki-bánság. A vármegye három mezővárosi várral rendelkezett: Velike, Pozsegavár, Orbova, továbbá egy jelentős várral: Bród. A vármegye a XVI. század végén a Magyar Királyság határain belül volt.

Pozsega vármegyét a XVII. században szervezték újra, amikor elüldözték a törököket. Az első magyarországi népszámlálás idejében, 1787-ben Pozsega területe 2474 km² volt, tényleges népessége 63.995 fő, népsűrűsége 25,9 km²-re volt tehető. 1868-ban létrejött a magyar-horvát kiegyezés és ennek eredményeként Horvát-Szlavónország a Magyar Koronának a Dráván és a Murán túli területeiből és végeredményben 1918-ig Magyarország társországa volt. Horvát-Szlavónország egyik vármegyéje volt Pozsega vármegye. A vármegye északi területén jelentős hegyiségek találhatók (Pozsegai hegység, Papuk), délről a Száva folyó határolta, továbbá a Bosznia tartomány, északon Verőce vármegye, keleten, pedig Szerém vármegye, nyugaton Belovár-kőrös vármegye és Zágráb vármegye zárta. 1910-ben Pozsega területe 4929 km², lakossága 265.272 fő, jelentős horvát, szerb lakossággal, ekkor a magyar lakosság lélekszáma 16.462 fő volt, népsűrűsége 54 fő/km², székhelye Pozsega volt. A vármegye

HORVÁTORSZÁG MA
(FORRÁS: EURÓPA TÁRSADALOM-
FÖLDRAJZA NÉVANYAG)

hat járásra volt felosztva: bródi-, daruvári-, novskai-, pakráci-, pozsegai-, újgradiskai járás, mindegyik járás székhelyének a neve megegyezik a járás nevével. A vármegye 1918-tól Jugoszlávia részévé vált, majd 1991-től a független Horvátország területéhez tartozik. Pozsega területén manapság gabona-, és gyümölcsstermesztéssel foglalkoznak, állattenyésztésen belül a sertésenyésztés igen jelentékeny. Ásványkincsei közül jelentős a kőszén, lignit, vasérc.

Láthatjuk, hogy Pozsega létrejötté hossz-
szas történelmi folyamat eredménye volt,
továbbá egy korábbi nagy kiterjedésű me-
gyéből, mint kisebb területű megye (váris-
pánság) jött létre.

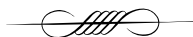
A történelem folyamán bekövetkezett
határmódosítások miatt, más-más időszak-
ban három ország is a magáénak mondhatta.
Így Magyarország, Jugoszlávia, és most
Horvátország. Pozsega jelentősége az évek
folyamán véleményem szerint lecsökkent,
hiszen sem ipari, sem mezőgazdasági köz-
pontnak nem nevezhető, de még a szellemi
élet centrumának sem. Ezeket a szempon-
tokat inkább jelenleg, Pula, Split, Fiume,
Zágráb, Varasó, és Eszék testesíti meg. Nem
elhanyagolható, hogy – nem túl jelentős
számban – a magyarság által lakott terület-
ről van szó, hiszen még 1910-ben is 16 462
magyar anyanyelvű fő lakta.

TÓTH ILDIKÓ

IRODALOM

- FRISNYÁK SÁNDOR: *Magyarország történeti föld-
rajza*. Budapest, 1992, Tankönyvkiadó.
KRISTÓ GYULA: *A vármegyék kialakulása Ma-
gyarországon*. Budapest, 1988, Magvető.
PESTY FRIGYES: *Az eltűnt régi vármegyék*. Buda-
pest, 1880, MTA.
STIPTA ISTVÁN: *Törekvések a vármegyék polgári
átalakítására*. Budapest, 1995, Osiris.
[www. google.hu](http://www.google.hu)

2007. évi Közhasznúsági Jelentés

Költségvetési támogatás felhasználása

A szervezet a 2007. évben nem részesült költségvetési támogatásban.

Vagyon felhasználásával kapcsolatos kimutatás

Közhasznú bevétel:	15630,- eFt
Közhasznú kiadás:	11890,- eFt
Vállalkozási bevétel:	–
Vállalkozási kiadás:	–
Kötelezettség:	–
Eredmény:	3740,- eFt

A szervezet a mérlegfordulónapon 3015,- eFt eszközzel rendelkezett, amelyből 244,- eFt tárgyi és 2162,- eFt pénzeszköz volt.

Cél szerinti juttatások kimutatása

A szervezet nem részesült cél szerinti juttatásban.

Központi költségvetési szervtől, elkülönített állami pénzalaptól, helyi önkormányzattól, települési önkormányzatok társulásától és mindezek szerveitől kapott támogatás mértéke és felhasználása

Dátum	Összeg	Partner	Pályázat	Tartalom	Elszámolás
2007.02.05	691200	Nemzeti Civil Alapprogram	NCA 00771/23/06	2006. évi működési támogatás II. rész	Elszámolva
2007.03.19	100000	Algyő Önkormányzata	34-22/2007sz.határozat alapján támogatás	Pászka Imre könyvének megjelenítése	Elszámolva
2007.06.15	50000	Mórahalom Önkormányzata	11443 sz. támogatás	Pászka Imre könyvének megjelenítése	Elszámolva
2007.08.16	100000	Szeged Önkormányzata	sk 886885 kulturális pályázat	Dixit et salvavi kötet megjelenítésére	Elszámolva
2007.10.01	600000	Balassi Intézet	Nemzeti Évfordulók Titkársága	A források bővítésében kötet megjelenítésére	Elszámolva
2007.12.10	395000	SZMM Nemzeti Civil Alapprogram	1554/2007 NCA-NK-07-C-P-1022	Aradi projekt I. rész	Nem zárult le
2007.12.11	199760	Csongrád Megyei Önkormányzat	Határon átnyúló programok támogatása	Aradi projekt	Nem zárult le
2007.12.12	2500000	SZMM Nemzeti Civil Alapprogram	1549/2007 NCA-DA-07-P-0578	NCA működési támogatás	Nem zárult le
2007.12.14	105000	SZMM Nemzeti Civil Alapprogram	1554/2007 NCA-NK-07-C-P-1022	Aradi projekt II. rész	Nem zárult le
	4740960				

A közhasznú szervezet vezető tisztségviselőinek nyújtott juttatások

Díjazás nem került kifizetésre a vezető tisztségviselők részére.

Juttatásban sem részesültek a vezető tisztségviselők.

Az alapítvány tisztségviselői a 2007. év folyamán semmiféle juttatásban, tiszteletdíjban nem részesültek.

Közhasznú tevékenységről szóló tartalmi beszámoló

Az alapítvány 2007-ben:

- tudományos tevékenység;
- képességfejlesztés;
- ismeretterjesztés;
- kulturális tevékenység;
- kulturális örökség megóvása;
- magyarországi etnikai kisebbségekkel és a határon túli magyarsággal kapcsolatos tevékenység;
- euroatlanti integráció elősegítése közhasznú tevékenységeket folytatott.

Történész tábor:

Arad a magyar történelemben. Történész tábor történelem szakos hallgatóknak, fiatal történészeknek és tanároknak (Arad, Csíki Gergely Iskolakomplexum). A részvétel ingyenes volt.

Közhasznú lapkiadói tevékenység:

Az alapítvány a 2007. évben folyamatosan támogatta a Belvedere Meridionale lap megjelenését. A nyomdai költségekhez, illetve a nyomdai előkészítéshez nyújtott támogatásokkal. A lap így továbbra is ingyenes.

Közhasznú könyvkiadói tevékenység:

DÖBÖR ANDRÁS (et al, szerk.): *Az 1956-os szabadságharc és utóélete (1956–1990).*

HAÁG ZALÁN–KISS GÁBOR FERENC (szerk.): *Európai oktatás és kisebbségi identitás a Duna–Körös–Maros–Tisza–Eurorégióban* (Belvedere Kiskönyvtár 18.)

JANCSÁK CSABA (et al, szerk.): *Dixit et salvavi animam meam*

NAGY ÁDÁM (szerk.): *Iffjúságsegítés. Probléma vagy lehetőség az ifjúság* (Társkiadásban az Új Mandátum Kiadóval)

RÁCZ ATTILA (szerk.): *Város és vidék. Településszociológiai tanulmányok*

PÉTER LÁSZLÓ: *Az én beszűgőim.*

ULRICH BECK: *Kozmopolita Európa.*

TIBORI TÍMEA–T. KISS TAMÁS (szerk.): *Zempléni átjáró*

GEBEI SÁNDOR: *Erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások.*

KERTÉSZ PÉTER–LENDVAI BEATRIX (szerk.): *Mozaikok – Európai kultúra és kisebbségi identitás a DKMT eurorégióban*

HERMANN RÓBERT–ZAKAR PÉTER (szerk.): *A források bűvöletében*

Könyvbemutatók, előadások:

Magyar Szociológiai Társaság nagygyűlése (Zsigmond Király Főiskola, Budapest)

Beck: A kozmopolita Európa című könyv bemutatója. A kötetet bemutatta Dr. Gábor Kálmán. Ingyenes rendezvény. A könyvbemutatón résztvevők ingyenes példányokat (50 példány) kaptak az érintett könyvből.

❖ Csongrád Megyei Közgyűlés. Dixit et salvavi animam meam című könyv bemutatója. A kötetet bemutatta Prof. Dr. Makk Ferenc. Ingyenes rendezvény. A könyvbemutatón résztvevők ingyenes példányokat (40 példány) kaptak az érintett könyvből.

❖ Millenniumi Kávéház. Péter László az én besúgóim című kötetének bemutatója. A könyvet bemutatta: Dr. Csapody Miklós. Ingyenes rendezvény. A könyvbemutatón résztvevők ingyenes példányokat (30 példány) kaptak az érintett könyvből.

❖ MTA Szegedi Akadémiai Bizottság. T. Kiss Tamás–Tibori Tímea Egyén és közössége című könyv bemutatója. A könyvet bemutatta: Dr. Gergely A. András. Ingyenes rendezvény. A könyvbemutatón résztvevők ingyenes példányokat (30 példány) kaptak az érintett könyvből.

Az Alapítvány támogatta az őszi 51 éves a szegedi Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége című megemlékezések (koszorúzás, ünnepi ülés) megrendezését, rögzítését, dokumentálását és archiválását (kulturális tevékenység, önkéntes munkával).

Oktatási tevékenység támogatása:

A 2007. évben támogatta az SZTE JGYTFK Történettudományi Tanszékén meghirdetett történelem szak, történész-menedzser betétlapos képzés kurzusainak megvalósítását.

A kurzusokon való részvétel a JGYTFK-s hallgatók számára ingyenes.

Kutatási tevékenység:

– Magyarország 1945–1947–1949. A magyarországi hallgatói mozgalom története.

(Együttműködésben az SZTE EHÖK-vel és a HÖÖK-kal.)

– Ifjúság és civil szervezetek a dél-alföldi régióban.

(Együttműködésben a Hálózat a Szabad Információért Alapítvánnyal)

– A DKMT eurorégió ifjúsága

(Együttműködésben a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió Ifjúsági Szövetségével és a Mobilitással)

– Fesztiválok ifjúsága. (Együttműködésben a Európai Ifjúsági Kutató-, Szervezetfejlesztő és Kommunikációs Központtal)

– Szemtanúk. Visszaemlékezések, fotók, dokumentumok a XX. századi történelemről.

Partnerség:

Együttműködés (közhasznú kutatás): Európai Ifjúsági Kutató-, Szervezetfejlesztő és Kommunikációs Központ

Együttműködési megállapodás (közhasznú kutatás): MTA Szociológiai Kutatóintézet.

Partnerségi nyilatkozat (közhasznú kutatás): DKMT Eurorégió Ifjúsági Szövetsége

Együttműködési nyilatkozat: Szegedi Tudományegyetem JGYPK Alkalmazott Humántudományi Intézet

Ösztöndíjak:

Az Alapítvány a hagyományokhoz híven 2007-ban is történettudományi és szociológiai, folyamatos és egyedi tudományos kutatási ösztöndíj pályázatokat támogatott. A magyar-

országi egyetemista lét, életforma, életnívó, szociális összetétel, karriertervezés, fogyasztási jellemzők, diákjogok, önkormányzatiság, kulturális fogyasztás és szabadidő felhasználás kutatására. Összesen tizenhét főnek adományozott kutatási ösztöndíjat.

Egyéb közhasznú oktatási segédtevékenység:

Társadalomtudományi honlap (www.belvedere.meridionale.hu) fenntartása, tartalom-frissítése és fejlesztése. A honlapon keresztül mindenki ingyenesen hozzáfér az általunk kutatott információkhoz.

Történettudományi honlap (www.mefesz.hu) elindítása, megszerkesztése és fenntartása. A honlapon keresztül mindenki ingyenesen hozzáfér a MEFESZ történetéről összegyűjtött információkhoz, hanganyagokhoz, dokumentumokhoz, képekhez.

Történettudományi honlap (www.hallgatoimozgalom.hu) elindítása, megszerkesztése és folyamatos feltöltése. A honlapon keresztül mindenki ingyenesen hozzáfér a magyar egyetemi ifjúsági mozgalmak történetéről összegyűjtött információkhoz, hanganyagokhoz, dokumentumokhoz, képekhez, filmekhez.

Az alapítvány részt vett az Szegedi Tudományegyetemen induló ifjúságsegítő képzés elindításában önkéntes munkával, továbbá szakmai anyagok ingyenes rendelkezésre bocsátásával a www.ifjusagsegito.hu honlapcímre.

Egyéb közhasznú tevékenység:

Az alapítvány támogatta a IV. Béla Kör tevékenységét 242 darab pólónak további szabad felhasználásra történő ingyenes átadásával, ajándékozásával. A támogatás értéke 161 408 forint.

.....
Kiss Gábor Ferenc
alelnök

.....
Jancsák Csaba
titkár

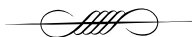

MÁRIARADNA
KÍVÜL ÉS BELÜL

[illegible][illegible][illegible][illegible]

MÓD LÁSZLÓ – SIMON ANDRÁS

A Kárpát-medence borvidékei a dualizmus időszakában*

„Végig tekintve Magyarország szőlőszeti térképén, úgyszólván egy pillantásra látjuk, mint simulnak nagyobb terjedelmű s tömegesb szőlőink a terület domborzati viszonyaihoz. [...] Ezen földrajzi tagosultsághoz alkalmazkodva, némileg szabatosabban állapíthatjuk meg az egyes borvidékeket is. [...] Kitűnik, mint tömörül a szőlőművelés a főváros körül s vonul fel a Duna mentén; mint húzódik északkeletnek széles ágazatokban a Mátrán keresztül a tokaji Hegyaljáig s terül el a központtól délnyugatnak, hol egyrészt a Balaton mentén, másrészt a tolna-baranyai hegyekben képez nagyobb csoportokat. A Duna-Tisza közét az Alföld kerti szőlői foglalják el, míg túl a Tiszán Nagyváradnál ismét tömörül a szőlőszet és felfelé kúszva kapcsolódik egyrészt északnyugatnak a hegyaljával, nyúl be másrészt keletnek az Érmellék vonalán Erdélybe, hol az országrész közepén simul az egyes apróbb völgyek tagozatához. Ugyancsak túl a Tiszán merül még fel erősebb szőlőcsoport az arad-ménési hegyoldalakon és délfelé Versecz és Fehér-Templom táján. Élénken domborodik ki végül a szerémi hegység s vonul két keskenyebb szalagban nyugotnak Zágráb s Károlyváros felé, honnan a horvát szőlőhegyek lenyúlnak délnyugatnak Fiumeig s délnek az Adria mentén Carlopagoig.” – e szemléletes szavakkal viszi képzeletbeli utazásra olvasóját a „magyar birodalom” borászati térképén Keleti Károly, szőlő- és borgazdálkodásunk első részletes statisztikájának szerzője 1875-ben.

A Kárpát-medence területének nagy része – éghajlata, talajadottsága és domborzati viszonyai révén – kitűnő termőhelye a szőlőnek. A szőlőtermesztés és borkészítés mennyiségi és minőségi mutatói, gazdasági és társadalmi súlya révén azonban különbséget kell tennünk *történeti* vagy *történelmi borvidékek* valamint *lokális szőlőtermő területek* között. A történeti vagy történelmi borvidék fogalmán olyan, több települést magába foglaló földrajzi-gazdasági-kulturális egységet, tájat értünk, ahol hosszabb időre visszatekintő múltja van a szőlő- és borgazdálkodásnak, s ahol az önellátás szintjét meghaladó mértékben, árutermelő jelleggel, kereskedelmi céllal, országos (esetleg nemzetközi) viszonylatban is ismert és elismert borokat készítenek. Egy-egy borvidéken belül többnyire hasonló természeti adottságok mellett, több-kevesebb tájjellegű szőlőfajta termesztésével, nagyjából azonos művelési-, feldolgozási-, kezelési-, valamint érlelési-tárolási mód alkalmazásával, főbb tulajdonságaiban hasonló jellegű bort lehet előállítani. Míg a filoxéravészt megelőzően történeti borvidégeinken sem számítottak ritkaságnak a fajtaállományukat tekintve kevert ültetvények, melyekből

* Jelen írás egy a dualizmus korának szőlő- és borkultúráját bemutató, gazdagon illusztrált, monografikus igényű kötet hasonló című tanulmányának rövidített változata. Terjedelmi okok miatt itt csupán a borvidékek általános jellemzése, a szőlő- és borfajták bemutatása kap helyet, egyéb témakörökre, mint például a művelési mód jellemzése, itt nincs módunk kitérni.

vegyes borokat szűrték, addig az államilag is ösztönzött szőlőrekonstrukció során már a fajtaösszetétel tekintetében egységes táblákat igyekeztek telepíteni, melyek terméséből fajtaborokat készíthettek. A történeti borvidékeken kívül eső lokális szőlőtermő területek vagy községek gyengébb minőségű, csupán saját (családi) fogyasztásra szánt borokat voltak képesek produkálni.

A Kárpát-medence szőlő- és borkultúráját tárgyaló földrajzi, történeti és néprajzi szakirodalom gyakorta tesz hangsúlyos különbséget a *hegy- és dombvidéki*, valamint a *síksági, kerti, homoki* borok között minőség és hírnév tekintetében. Keleti Károly, Magyarország szőlővidékeinek általános ismertetésekor 1875-ben ezt a megállapítást teszi: „A bor, főleg a nemesebb bor gazdag területe hazánkban a dombvidék és szigethegységek.” Molnár István Magyarország bortermelését tárgyalva a következőképpen fogalmaz 1888-ban: „Az ország közepén, a déli, sőt éjszakeleti részekben is majdnem minden jobb fekvésű s a tenger színe fölött a 250 métert meg nem haladó hegyek szőlőtővel vannak beültetve; sőt a nagy alföldön is tetemes szőlőültetvények vannak hol kisebb homokbuczkákon, hol pedig egészen sík területeken. Az előbbieket hegyi szőlők, felséges, tüzes, zamatos boraikkal; az utóbbiak a kerti szőlők, fehér vagy világospiros-színű, könnyű asztali bortermésükkel.”

A Kárpát-medence borvidékeinek bemutatásakor fontos forrásunk Keleti Károly 1875-ben megjelent szőlészeti statisztikája, mely a szőlő- és borgazdálkodás általános mutatóinak borvidékenként, illetve megyénként történő áttekintése után községsoros adatokat közöl a szőlőbirtokosok számáról, a szőlőterület nagyságáról, valamint az 1873. évben termett bor mennyiségéről szín szerinti megoszlásban (fehér, vörös, siller). E munka súlyát az a

tény is erősíti, hogy adatai a filoxéravész hazai megjelenése és terjedése előtti csaknem utolsó pillanatot dokumentálják. A borvidékeket, a fajtaállományt, a művelési módot és a borkereskedelmet bemutató szöveges fejezetek adatai jórészt a szőlő- és borgazdálkodás szempontjából legjelentősebb korabeli szakfolyóirat, a Borászati Füzetek hasábjairól, valamint néhány átfogó szőlészeti-borászati monográfiából származnak. Keleti – tekintetbe véve a megelőző fél évszázad szőlészeti-borászati szakirodalmát – Magyarország területén 25, Erdélyben 6, Horvát–Szlavonországban ugyancsak 6, „az egész magyar birodalomban tehát 37 többé-kevésbé jellemzetesen különböző” borvidéket állapít meg. Ennek alapján készítette el a *Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Magyar Királyi Ministerium* a borvidékek első hivatalos beosztását 1880-ban, valamint Magyarország borászati térképét és borászati törzskönyvét 1884-ben. E rendszerezés azonban jobban a közigazgatási egységekhez igazodott, s kevésbé érvényesítette a me-

gyebeosztástól független, a termesztési és történelmi hagyományokon alapuló borvidéki besorolás szempontját, s ugyanakkor – az egyes települések szerepét és jelentőségét nem súlyozva, nem mérlegelve – valamennyi bortermelő községet besorolt a történelmi borvidékek területébe. Bár forrásként támaszkodtunk ezen felosztás adataira is, a magyarországi borvidékek bemutatásánál mégis a mesterséges borok készítésének és azok forgalomba hozatalának tilalmazásáról szóló 1893. évi XXIII. tc. alapján készült, 22 borvidéket megállapító besorolást követtük, amely már csak a minőségi bort előállító településeket sorolta az adott történelmi borvidékek kebelébe. Erdély és a vele határos országrészek (pl. Bihar, Arad megye, stb.) borvidégeinek jellemzésekor viszont logikusabbnak, célszerűbbnek láttuk a Keleti Károly által tett besorolást alapul venni, mivel jobban tagolja a szőlő termő területek szőlőtermő tájait, ami a különbségek megragadást is könnyebbé teszi.

Magyarország borvidégeinek leírását adja közre – a fent említett hivatalos besorolást alapul véve – az 1903-ban Tátralomnicon megrendezett borkiállítás katalógusával együtt Drucker Jenő 1905-ben megjelent kötete (*Magyarország szőlőgazdasága*). E munka a filoxéra pusztításának mértékét, s a borvidékeken folyó felújítási munkálatok állását, eredményeit, valamint a fajtaállomány és a művelési mód terén bekövetkezett változásokat is bemutatja.

A magyar borvidékek beosztásának revíziójára a trianoni új államhatárok meghúzása (1920) kényszerítette a szakembereket az 1924. évi bortörvény végrehajtása során.

Ruszt–sopron–pozsonyi borvidék

Pozsony, Nyitra, Moson, Sopron és Vas vármegyék szőlőtermesztő településeit foglalja magába az 1893. évi bortörvény és a borvidék 1913-ban megjelent szőlő- és borgazdasági monográfiája szerint. Szőlőművelésre alkalmas területként a Kis-Kárpátok, a Lajta-hegység, a Fertőmelléki dombosor, a Rozália-hegység, a Soproni- és Kőszegi-hegység lejtői és völgyei, valamint a Kis-Magyar-Alföld termékeny síksága szolgálnak. A ruszt-sopron-pozsonyi borvidék összes szőlőterülete 1910-ben 33 607 kh, mely 764 bortermelő község között oszlik meg. A Vas vármegyében fekvő Ság-hegy nem tartozott ide, az a Somlói borvidék része volt. Vezető szerepet töltött be a termelés és a borkereskedelem szempontjából is a nevét adó három szabad királyi város. A szőlőtermő tájon magyar, német- és szlovákajkú népesség egyaránt foglalkozott szőlő- és borgazdálkodással.

A borvidék nagyobb részén korszakunkban fehérbort készítettek. A Fertő-melléken, Ruszt környékén az eladásra szánt bort leginkább furmintból szűrték. Keleti Károly szerint „hitványnak néznek itt minden fajt, mely nem furmint, vagyis Zapfner, a mint e vidéken nevezik. A feketék közül csak a burgundit becsülik.” Mellettük előfordult még az Augusztér (góhér), a raskszőlő, a muskotály, a zöld- és piros veltelini, a fehér- és vörös dinka, a zöldszilváni, a fehér kecskecsöcsű és az ezerjó. 1910 körül a borok fele fehér, másik fele pedig vörös-, illetve sillerbor volt. Ruszt már a 15. századtól nevezetes volt az itt készített furmint-aszúborról. A ma egyértelműen vörösbort termő vidékként számon tartott Sopron városa 1873-ban még zömmel fehérbort készített, az 1910-es évekre azonban a vörösbort aránya már elérte a 70%-ot.

Somlyói borvidék

A Somló-hegy magányos vulkanikus kúpként emelkedik ki a pápa–devecseri síkságból, a Kisalföld délkeleti sarkában, a Bakonytól nyugatra. A Kárpát-medence legkisebb, de

messzi földön ismert, minőségi boráról neves termőfaja. 1884-ben Somlyó vidéke megnevezéssel Doba, Kis-Jenő, Nagy-Szőllős, Somlyó-Vásárhely települések szőlőterületei alkotják a 900 kh nagyságú borvidéket.

Keleti Károly a fajtaállományt 1875-ben így jellemzi: „A somlyói jobb szőlők úgyszólván kizárólag a szigeti és sárfehér, de akadnak nagyobb rizling, tramini és kékenyelű ültetvények is.” Vegyes összetételűek voltak a kisparaszti szőlők. A nemzetközi szőlészeti-borászati szakirodalmat követő, valamint külföldi, főleg osztrák-német kapcsolatokkal is

rendelkező nagybirtokosok jártak az élen korszakunkban a fajtaváltás és a fajtatiszta telepítés terén. Birtokaikon díszlettek az első tiszta rizling, tramini és cirfandli táblák, melyek borai hamar elismerést arattak a borversenyeken is. A fajtaváltást nagyban meghatározta a filoxéra-vész is. A szőlőrekonstrukció során a furmint vezető szerepét a rizlingek vették át. 1909-ben a fajtaállományra vonatkozóan ezt olvashatjuk a Borászati Lapokban: „Somlyónak mind a négy égtáj felé eső oldala be van telepítve; de míg a déli oldalon sárfehérrel, juhfarkokkal és budai zölddel kevert furmint adja a kellemes savanykassággal enyhített legtüzesebb bort, addig az északi oldalon főleg rajnai rizling termi azt a mesés illatos italt, mely illat és zamat tekintetében kiállja a versenyt a rajnai hegláncz termékével.” A Somló-hegyen uradalmi és jobbágy-paraszti (illetve a jobbágyfelszabadítás után megváltott kisparaszti) birtoklású szőlők egyaránt voltak. Veszprém vármegye egyházi és világi nagybirtokosai közül a Zichy család, az Esterházyak, az Erdődyek, a veszprémi püspök, a tihanyi apátság, a somlóvásárhelyi Szent Klára apácarend, a zirci apátság, a dömölki bencések szereztek a hegyen kisebb-nagyobb parcellákat. A Somlyó-hegyet, s úri birtokosait a több jeles borvidékünket – így Tokaj- és Arad-Hegyalját, Pécs és Buda környékét – is bejárta Eötvös Károly e szavakkal festi le: „Szegény jobbágy volt ez mind Somlyóhoz képest. Ez a hegy tele volt már akkor hintve nyaralókkal, kápolnákkal, díszes épületekkel. Nem is igazi uraság volt az Veszprém, Vas, Zala és Győr vármegyékben, a kinek itt díszes, tágas épülete, szüreti mulatságra való tanyája nem lett volna. S minden közeli püspöknek, vagyonos szerzetnek, apátságnak megvolt itt remek szőlője, gazdag pinczéje, kényelmes úri hajléka.” A Somló-hegyen a legjobb minőségű bor a délre néző vásárhelyi oldalon termett (az aszúsodás is leginkább itt következett be).

A somlói bornak mindenkor általános gyógyhatást, a szervezetet erősítő szerepet tulajdonítottak. Századokon át a nászéjszakák borának nevezték a somlói juhfarkot, mondván, elősegíti a fiú utód nemzését. Ezért az uralkodók házasságkötésük után ezt itták. Ugyancsak ebből a megfontolásból rendelte el még Mária Terézia a Habsburg-ház uralkodóinak e bor fogyasztását.

Neszemlyi borvidék

A borvidék területéhez tartoznak az Esztergom, Komárom, Fejér és Győr megyék

területén fekvő szőlők, valamint a Veszprém megye pápai és zirci járásában díszlő ültetvények. Plasztikus leírást ad a borvidékről Drucker Jenő 1905-ben kiadott munkája: „Neszmély nagyközség Komárommegye tatai járásában, 1400 lakóval, a Duna-mentén ferdén, szemben a Zsitva folyó torkolatával fekszik. Az egykor oly hírneves szőlők a Pap-hegy és Meleges-hegy lejtőin terültek el. Az itt termelt borhoz hasonló jellegéért nyerte el egy nagy borvidék nevét. [...] A neszmélyi borvidék a Duna által kétfelé választatik. Míg azonban a folyam balpartján, illetve a Csallóközben csak sík területen termelnek (főleg homokon) szőlőket, addig a dunajobbparti megyékben túlnyomók a hegyi szőlők, melyhez a Vértes hegység, a Gerecse-hegycsoport, a Pilis-hegység és azok nyúlványai szolgáltatják az alkalmas lejtőket. A szőlők ezen vidéken néhol nagy magasságra nyúlnak fel, így a neszmélyi Meleges-hegyen 274, a szentmiklósi Öreg-hegyen és a nyúli Magas-hegyen 310, a szomori Kakuk-hegyen 330 méter, a Tatai-hegyen 340 méter tengerszint feletti magasságban is találhatók még szőlőtelepítvények.”

A neszmélyi bor hírét a sárfehér, a juhfark és a piros dinka szőlőfajtáknak köszönhet. Esztergom környékén a fehér fajták közül a gohér, margit, ranka, fehér és vörös dinka, budai, hárslevelű, ezerjő, juhfarkú, sárfehér, zöld kozma, schlamper, balatoni zöld és vörös muskotály, a feketék közül pedig a kadarka, oportó, rácz, szilvaszőlő voltak elterjedve. Az ezerjő szinte kizárólag Mór vidékén fordul elő, ott viszont csaknem egyeduralkodó.

Badacsonyi borvidék

Az 1893. évi bortörvény nyomán életbe lépő borvidéki beosztás jelöli meg először külön a badacsonyi borvidéket, előtte a Balaton-melléke kebelében tárgyalta a szakirodalom Somló-heggyel együtt. A badacsonyi borvidék a Keszthelytől Felsőörsig húzódó hegykoszorút jelenti, melynek délnyugati lejtői a Balatonra néznek. Közigazgatási egységekben meghatározva a borvidék Zala vármegye tapolcai járását, valamint Keszthely és Meszesgyörök (ma Balatongyörök) községek határát foglalja magába. Nevezetesebb szőlőtermő hegyei: Ábrahám, Badacsony, Csobánc, Csopak, Dörgicse, Ederics, Haláp, Kővágóörs, Szentgyörgy-hegy, Szigliget. Keleti Károly (1875) így jellemzi: „A Balaton-melléki borvidékek közül talán Badacsony fekszik a legelőnyösebben gyönyörű, déli lejtésben, nagyon kedvező hajlással. A hegység tetejét képező basalt visszaveri a napsugarakat s fokozzahevőket, míg viszont a nagy tengertő vízgőzei ezt enyhítik s gazdagon táplálják a szőlőket.”

A Borászati Füzetek (1870) Badacsonyi fajtaállományát bemutatva „úri és paraszt fajok”-ról szól. Az úri szőlőkben a következőket szaporítják: szigeti (furmint), kéknyelű, sárfehér, zöld szőlő; paraszt fajoknak mondhatók: juhfark, cser- vagy szőkeszőlő, más néven somogyi fehér, fehér szőlő (Mehlweiss). Csopakon a kadarka a paraszti szőlők hatodát alkotja. A parasztagazdák a többi fajtával vegyesen szedik, az úri szőlőkben viszont külön szűrik. A borvidék sajátos fajtája a kéknyelű, s belőle szűrt nedű, mely „ritka kitűnőségű nemes bor finomsága-, kellemessége- és zamatosságánál fogva itt a fehér borok koronáját képezi. Hozzá veendő még, hogy Badacsonynak ez ős és főnemességű faja e tájon ritka termékenységű is.”

Több úri pincében készítenek muskotály bort, melynek alapanyaga a fajták közt már említett muscat lunel. Túlságos fűszerességénél fogva alkalmas arra az ilyen bor, hogy nagyobb mennyiségű, zamattal kevésbé bíró borféléseket javítsanak fel vele. Különleges borfélésegekről is beszámol Csanády-Plósz borászati szakkönyve (1885): „A mesterséges borok közül Kővágó-Örs, Badacsony, Köveskállya és Huszonya vidékén a főtt ürmöst készítik; Köveskállán ezen kívül magán-fogyasztásra még fűszeres bort és aszút is készítenek.” A vidék aszúborai azonban nem vetekehetnek a tokajival, kereskedelmi forgalomba sem kerülnek, csak saját szükségére készítik.

Balatonmelléki borvidék

Az 1893. évi bortörvény után határozottan elkülönül a somlyói, a badacsonyi és a balatonmelléki borvidék. Ez utóbbi legpontosabb körülhatárolását Drucker Jenő (1905) munkájában olvashatjuk: „Idetartozik Veszprém vármegyének veszprémi, enyingi és devecseri járása, Zala vármegyének alsólendvai, csáktornyai, kanizsai, keszthelyi, letenyei, novai, perlaki, sümegi, zalaegerszegi és zalaszentgróti járása két község (Keszthely és Meszes–Györök) kivételével és végre Somogy megyéből a lengyeltóti, marczali és tabi járás.” Ugyanő a legtöbb bort termelő községekként a következőket nevezi meg: Zalában Stridó, Zalaegerszeg, Zalacsány, Alsólendva; Veszprém megyében Almádi, Vörösberény, Kenese, Siófok; Somogyban Lelle, Kéthely és Fonyód.

Jankó János *A balaton-melléki lakosság néprajza* (Bp. 1902) c. monográfiájának *Szőlőművelés* fejezetében – részletesen felsorolva és ismertetve a szőlőfajtákat – az egyes fajták vegyes jelenlétét így magyarázza: „A balatonmelléki szőlőművelésnek egyik sajátossága volt, hogy ezt a három fajt, a szigetit, a sárfehért és a juhfarkút mindig keverten ültette. Ha az öreg szőlőgazdákat kérdezzük, mért teszik ezt, többnyire azt felelték, hogy a bor érdekében, mert a három szőlő leve együtt adta a legjobb balatoni bort. Némelyek azonban azt is megjegyezték, hogy a sárfehér egymagában igen rosszul terem.” A balatonmelléki borvidéken többnyire fehér asztali bort termeltek, mely jobb években tüzes, tartalmas ital szokott lenni. A borkereskedelem szempontjából külön helyet foglalnak el a felső-muraközi furmint borok, melyek a tokajira emlékeztető zamatuknál fogva külföldön is nagy keresletnek örvendtek, stájerországi és tiroli kereskedők vásárolták, s otthon *Luttenberger* néven értékesítették.

Szekszárdi borvidék

A Keleti Károly-féle szőlészeti statisztikában Tolna megye borvidékeként fordul elő, amely a szekszárdi és a decsi hegységre, valamint Felső-Nyékre terjedt ki. Az 1884-es borászati törzskönyv „Szekszárd” vidékéhez tíz települést sorolt, nevezetesen Bátát, Bátaszéket, Decset, Harcot, Alsónyékot, Ócsényt, Pilist, Szekszárdot, Tolnát és Várdombot. Az 1893-as bortörvény ezzel szemben jóval szélesebben értelmezte a szőlőtermő táj határait, hiszen egész Tolna vármegyét a borvidék részének tekintette. A szekszárdi hegylánc a várostól kilenc kilométer távolságban kezdődik, 39 kilométer hosszúságban egészen Bátáig húzódik. A dombvonulaton elterülő szőlők az 1900-as évek elején Szekszárd, Ócsény, Decs, Várdomb, Sárpilis, Alsónyék, Bátaszék és Bata lakosságának tulajdonát képezték. 1884-ben a 4267

hektár kiterjedésű területen 141 176 hektoliter átlagos termést regisztráltak, amiből 29 450 hektoliter fehér és 111 726 hektoliter vörös bor készült. 1895-ben Szekszárdon 524 kat. hold és 724 négyszögöl szőlőterületet vettek számba, ahol 3780 hektoliter bort szűrtek.

Szekszárd környékén a legkiválóbb szőlőfajta a nemes kadarka volt, szórványosan azonban előfordult a csókaszőlő, a fekete bajor és a sárfekete is. A fehérek közül meghatározónak számított a sárfekete, a fehér vagy arany bajor, a rabszőlő, a fehér dinka és a juh fark. Drucker Jenő 1905-ben így mutatta be a termőtáj fajtaszerkezetét, amit a vörös szőlők túlsúlya jellemzett: „A szekszárdi borvidéken azelőtt szinte kizárólag, de ma is túlnyomó részben kék fajokat termelnek és pedig kizárólag a kadarkát, mely a régi kitűnő szekszárdi vörös bort adta. Ma is ez a fajta az uralkodó (közel 70%), de azonkívül tenyésztik a merlot-t és a burgundit is. A fehér fajták közt az elsőség az olasz rizlinget illeti (10%), míg az egyéb fehér borszőlők és az étkezésre szolgáló csemegefajták körülbelül egyenlő arányban oszlanak meg.” A szőlőrekonstrukció után a területek fajtatisztábbá váltak, a vörös szőlők aránya továbbra is kb. $\frac{4}{5}$ rész maradt. A szekszárdi az 1900-as évek elején Magyarország legkellemesebb ízű vörösborai közé tartozott, amely sima, zamatos, kevésbé fanyar ízzel és csekély festéktartalommal rendelkezett. Jó évjáratokban a must lassan erjedt ki, 1-2 évig is megtartotta természetes édes ízét. Szekszárdon kívül híresnek számított a lengyeli, az őcsényi, a váraljai és a mórággyi vörös, valamint a döbröközi és az ozorai fehér bor.

Villány-pécsi borvidék

Keleti Károly 1875-ben Baranya megye borvidéke részének Villányt, Szilvást, Szentmiklóst és Pécsét tekintette. Keleti Károly a Baranya megyei borvidék fekvésének és az elhelyezkedésének a bemutatása során kiemelte azt, hogy „...villányi hegyvonala délkeletről északnyugatnak vonul számos völgyelettel, nagyrészt gyöngéd hajlásokban a szilvási szőlők Pécsről délnek fekszenek hullámzó dombcsoportokban; a szentmiklósi meglehetősen meredek és déli hajlású lejtő”. A villányi hegyvonal Vókányánál kezdődött és Viszlónál végződött, magában foglalva Rács Petre, Kövesd, Villány, Nagy Harsány, Kis Harsány, Tótfalu, Siklós és Gyűd határait, a szilvási szőlősdombok csoportozatához a kökényi, a szilvási, a pellerdi, az aranyosi

DOLOMIT-SZIKLÁBA VÁJT PINCE BUDAFOKON

FILOXÉRAS SZŐLŐ KEZELÉSE SZÉNKÉNEGGEL

és a görzsönyi határ tartozott. 1905-ben a fehér fajták közül az olasz rizling, a járdovány (pécsi tökös), a csomorika, a sárfehér, a mézesfehér, a fehér góhér, az ezerjó és a kövidinka bukkant fel, amelyek mind asztali minőséget adtak, pecsenyeborokat furmintból, kéknyelűből, zöld szilvából és a pécsi szagosból szűrték. A vörösek állományát a kadarka, az oportó és a nagyburgundi alkotta, amelyek Villányban és Siklósra terjedtek el. Pécssett a csemegeszőlő-termesztés vált jelentőssé, amely a chasselas-féléken és angol eredetű asztali fajtákon nyugodott. Villány környékén az 1870-es évek elején a művelés és a metszés rajnai mintára történt a fehér fajták esetén, a vörösek alá nem rigóliroztak a föld porhanyóssága miatt. A sorba ültetést csak a kiválóbb szőlősgazdák alkalmazták. A villányi főhercegi szőlőben a művelés és a metszés a fehér fajtáknál rajnai módra történt bő trágyázással kiegészítve, amihez elégetett vessző hamuját, komposztot és marhaürüléket használtak fel. A gyomok irtását egy ekéhez hasonló saraboló eszközzel végezték, amellyel két ember egy holdnyi területet egy nap alatt tudott megmunkálni. Siklós környékén az úri birtokokon karót is alkalmaztak, amely keményfából készült és Szlavóniából származott. Az 1900-as évek elején a rövid csapos metszés számított uralkodónak. A meredek hegyoldalakon egyes helyeken (pl: pécsi skókói hegy) óriási költségekkel terraszokat alakítottak ki, a falak építéséhez a forgatás alkalmával kitermelt köveket használták fel. A pécsi fehér pecsenyeborok nehezek, testesek, alkoholdúsak és élénk sárga színűek voltak, amelyeket sokáig el lehetett tartani. A villányi vörös borok élénk, nem túl sötét színnel és nagy tannintartalommal rendelkeztek. Főtt és rácürmöst is készítettek, kedvező években pedig aszút is csináltak. A szőlőfelújítás Drucker Jenő szerint seholy

országban nem ütközött annyi nehézségbe, mint a Mecsek dűlőiben. A talaj kötöttebb és kövesebb volt, ezért a szénkénegezés nem vezetett eredményre. A rekonstrukció oltványokkal történt, ezért joggal érdemelte ki a borvidék az „oltványtelepítés akadémiaja” nevet. A borkereskedelem központjának Pécs számított, ahol számos nagy kereskedő cég tevékenykedett, habár az 1900-as évek elején a forgalom jelentősen visszaesett. A pécsi borokat Lipcsébe, Hamburgba, Drezdába, Berlinbe és Svájcba szállították, de előfordult, hogy Amerikába is vittek belőlük.

Buda-sashegyi borvidék

A buda-sashegyi borvidék „magában foglalja: Budapest székesfőváros és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Duna-jobbparti részeit”. Keleti Károly leírása szerint: „A

budai borvidék legkiválóbb részét a vértessi hegylánczolat képezi [...]. Buda körül legyező alakban terül el a borvidék, a Gellértszelvény délekeletre a Dunára dűlvén, honnan ismét félkör alakban vonul, itt-ott a Dunáig kirúgván a promontori és tétényi borvidék. Noha a szőlők Buda körül elég magasra hágnak s néhol meredek is, általában gyöngéd, a világ majd minden tája felé hajló lejtőkön terülnek el, sőt itt-ott már a lapályba is alászállnak.” Három évtized múltán (1905) Drucker Jenő így festi le a borvidéket: „Tulajdonképpen egy hegy az, melynek ezen borvidék nevét köszönheti s egy borfajta az, mely kitűnőségével és speciális jellegével világnevet szerzett [...]. Ez a hegy, melyről itt szó van, a székes-főváros határában fekvő Sashegy, és ennek déli, délkeleti lejtőin termett vörösbor (német neve: Adelsberger) ismertté vált mindenütt, ahol a tüzes és zamatos italoknak becsületük volt. [...] A hegyi szőlők tengerszín feletti magassága itt 150-200 méter közt ingadozik (a Sashegy egész magassága 259 méter, a Csátárkéé 265 méter, Rókushegy 249 méter), míg a lapályban közvetlenül a Duna partján fekvő szőlők alig 105-115 méter magasságban terülnek el.” A borvidék fontosabb szőlőtermő települései: Buda, Óbuda, Promontor (Budafok), Tétény, Budaörs, Diós, Leányfalu, Pomáz, Szentendre, Visegrád. A magyar bortermelők mellett a borvidék területén elsősorban Budán a németajkú polgárság, Pomáz–Szentendre térségében pedig a szerbek (rácok) foglalkoztak jelentékeny mértékben szőlészettel és borászattal.

Legtöbb a rászőlő, a budai fehér, az aprófehér és a vörös dinka, e négyen túl azonban még vagy harminc fajta jelenik meg kisebb-nagyobb arányban a borvidék ültetvényeiben. A vörösbort adó fajták között a kadarkát meg a burgundit említi Keleti Károly. Drucker Jenő 1905. évi leírása már a filoxéra hatását is figyelembe véve szól a termesztett fajtákról: „Újabban a vörös bortermelést lényegesen háttérbe szorította a fehér fajták telepítése, melyek közt a mézes fehér, az olasz rizling, budai dinka, rászőlő érdemelnek különös felemlítést. Csemegeszőlő-fajtákkal csak kevesen újították fel szőlőiket (Szent-Endrén, Leányfalu), de

azért a fürtök nagy része (mézesfehér, oportó) a fővárosi közönségnek közvetlen fogyasztásra lesz felkínálva.” A direkttermő fajták közül az otelló térhódításáról és fennmaradásáról a vármegye-monográfia (1910) számol be.

A vörösborktól a fehérek irányába történő eltolódás a borvidéken nem a filoxéravész következményeként, hanem már azt megelőzően bekövetkezett. „Köztudomású dolog, hogy Budának borvidéke vörös borainak hajdani világhírét felcserélte a szüret lehető legkorábbi megejtése olcsó dicsőségéért...” – olvashatjuk a Borászati Füzetek 1872. októberi száma *Buda szüretje* c. tárcza kezdő mondatában. A szerző módszeresen és világosan feltárja és magyarázza az olvasó előtt azon körülményeket is, amelyek ehhez a „megfoghatatlan s fölötté botrányos tüneményhez” vezettek. A borvidék világhírű vörösborkainak alapja a fekete kadarka volt, mely szőlőfajta révén a Szerémség, Ménés, Villány és Eger is nagy elismertségre és hírré tett szert. A „közelebb múlt évtizedekben” azonban a francia vörösborkok kiszorították a budait a külhoni piacokról, a belfogyasztásban pedig keresettebbek voltak a fehér borok. A budai szőlészek így fehér fajok után „kapkodtak”, és jobbára a legkülönbözőbb bőtermő, ám csekély értékű fajok kerültek az ültetvényekbe (dinka félék, rakszőlő).

„A sashegyi vörösbork sötétszínű, testes, kevésbé fanyar, erős bor, mely a legjobb bordeauxi borokkal is felveszi a versenyt, és teljes zamatját csak a harmadik évben nyeri el.” – olvashatjuk Drucker Jenő munkájában 1905-ben.

Pest-nógrádi borvidék

A *pest-nógrádi borvidék* megnevezést az 1893. évi bortörvényhez készült beosztás használja korszakunkban elsőként tágabb értelemben, több megye szőlőtermő területeit is ide számítva. A leírás szerint „kiterjed: Budapest Székesfőváros Duna-balparti határrészére, továbbá: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye váci felső, váci alsó, pesti alsó, pesti közép és pesti felső járásai és Nógrád, Hont és Bars vármegyék területére.” Ez utóbbi három vármegye már a szőlőtermesztés északi határvonalán fekszik, így jelentékenyebb szőlő- és borgazdálkodást csupán a déli részein, s itt is a délre néző lejtőkön, többnyire a folyók mentén találunk.” A borvidék jelentősebb bortermelő településeiként a következőket jelöli meg Drucker Jenő: Pest megyében Kőbánya, Csömör (a fővárosi vendéglők ellátásában kiemelten fontos), Rákoskeresztúr, Vác, Szőlősgyál, Gödöllő, Fót, Hont megyében Börzsöny és Nagymaros, Bars megyében Verebély és Léva, Nógrádban pedig Szirák, Penc, Romhány és Balassagyarmat.

A fajtaállomány kevertségéről árulkodnak Keleti sorai: „A honti borvidéken a legkülönbözőbb fajok s nagyrészt keverve ültetnek: fehér és fekete tökszőlő, ökörszem, polhos, stb. Rizlinggel, furminttal, bakatorral, oportóval csak kivételesen vannak egész táblák beültetve. Nógrád szőlőfajai is keverték. Legelterjedtebbek a fehérek közül: a dinka, frankus, fehér gohér, Margit; feketék közül: a kadarka. Pest m. váci borvidékén: sárféhr rakszőlő, sárféhr frankus, a dinka két faja, Österreicher, frankus, gohér, Margit (mézes fehér); fekete fajok közül legtöbb a kadarka.” Drucker Jenő 1905-ben a borvidék fajtaállományáról és borairól szólva megjegyzi, hogy „inkább tömegbor-termelés folyik, mintsem finomabb boroké”, valamint hogy a vörösbort adók közül elterjedt a filoxérával szemben ellenálló direkttermő fajta, az otelló. Közvetlenül a főváros mellett, a pesti oldalon, a 18. századtól a kőbányai fehérbor egyre nagyobb hírré tett szert. Ugyancsak itt létesültek az első fajtagyűjtemények, szakintézmények és egyesületek. Ám Kőbánya szőlőit is elérte a pusztulás az 1880-as években. A fokozatos hanyatlást a filoxéra mellett a gyárak és a lakóövezetek terjeszkedése

okozta. A csemegeaszőlő-termesztés kapcsán Drucker a Hont megyei Nagymarost és vidékét emeli ki, ahonnan óriási mennyiségben szállítják a csemegeaszőlőt (chasselas-félék, passatutti, mézesfehér, oportó, muskotály-félék) a Felvidékre és külföldre. Csoma Zsigmond munkájából tudjuk, hogy a nagymarosi németek, családi kapcsolataikat és nyelvismeretüket kihasználva, a 19. század derekától vállra vetett tarisznákban, majd kosárszámba vitték a bécsi, berlini, krakkói piacokra a csemegeaszőlőt. A nagy kereslet és a jó jövedelem arra sarkallta őket, hogy saját termésükön felül még vásároljanak és értékesítsenek csemegeaszőlőt. Tevékenységüket a filoxéra megakasztotta, ám élelmességüket mutatja, hogy amíg lehetett, igyekeztek az ország még filoxéramentes vidékeiről, valamint Dél-Tirolból biztosítani a kieső csemegeaszőlő-mennyiséget. Élen jártak ugyanakkor a filoxéra elleni védekezésben (szénkénegezés) és az új szaporítóanyag előállításában. A szőlő árusítása mellett egyes nagymarosi gazdák szőlészeti és borászati eszközök eladásával is foglalkoztak.

Eger–visontai borvidék

A Keleti Károly-féle szőlészeti statisztika Heves megye borvidékei néven Egert, Visontát és Hatvant tartotta nyilván, az 1893-as bortörvény Heves vármegye területét, valamint Andornok, Ostoros, Kis-Tálya, Noszvaj, Novaj és Szomolya községeket tekintette a borvidék részének. Drucker Jenő 1905-ben a következő módon próbálta meg körülhatárolni: „A Mátra-hegységben fekvő szőlők mind és a Bükkhegység szőlőinek nyugati része számítnak az egri borvidék gyűjtőfogalma alá. Vagyis egész Hevesmegyében, valamint Borsod megye egri járásának hat községében (Andornak, Ostoros, Kis-Tálya, Noszvaj, Novaj és Szomolya) termelt borok karaktere egyezik az egri és visontai illetve gyöngyösi borok iránt támasztott igényekkel.” A Borovszky-féle monográfia sorozat Heves vármegye területén az egri, valamint a Gyöngyös-visontai borvidéket különböztette meg egymástól, de emellett a déli, a délkeleti és a délnyugati részeken található, nagy kiterjedésű homoki és szántóföldi területekről is megemlékezett, amelyek igencsak megnehezítették a hegyi szőlők fenntartását. Az egri termőterület Eger városát, az egri járást, valamint Borsod vármegyéből Andornokot, Ostorost, Kis-Tályát, Noszvajt, Novajt és Szomolyát, a Gyöngyös-visontai a gyöngyösi, a hatvani és a pétervásári járást, valamint Gyöngyös városát foglalta magában. Az 1884-es borászati törzskönyv Eger és Visonta környékén 9568 hektár szőlőterületet tartott számon, ahol 108 106 hektoliter átlagos termésből 96 393 hektoliter vörös és 11 713 hektoliter fehér bort készítettek. Az 1906. évi hivatalos statisztikai adatok szerint Heves vármegyében 13 904 kat. holdon folyt szőlőművelés, az újabban beültetett területekkel együtt elérte ez a szám 15-16 ezer kat. holdat is. A Keleti Károly-féle szőlészeti statisztika Eger legkiválóbb fajtájának a lúdtalpút, vagyis a kadarkát, valamint a kereklevelűt, azaz a ráczfeketét tartotta, Visonta környékén a vörösek közül a törökfekete vagy a kadarka, a fehérök közül pedig a sár-, a magyar fehér és a pankota (érmelléki bakator) terjedt el. A költséges és alapos szakmai ismereteket kívánó rekonstrukcióban jelentős szerepet vállaltak a város tőkeerős, kimagasló szakképzettséggel és gyakorlattal rendelkező szőlőbirtokosai, akik elsősorban a francia borkultúra hasznosítható eredményeit igyekeztek átültetni az egri viszonyokra. Elsősorban a sötét színű vörös borkészítés korszerű továbbfejlesztésének útját járták, a korábbi eljárásokat örvözték a többféle, megfelelően összeválogatott fajták együttes feldolgozásával. A mai értelemben vett bikavér Gróber Jenő szőlőbirtokos pincészetében alakult ki, hiszen az elő-

feltételek (nagy kiterjedésű birtok, tőke, gazdasági felszereltség, korszerű szakmai ismeretek) nála összegződtek. Ő terjesztette el Egerben a bikavér egyik komponensét, a medoc noirt. Társaival együtt felkarolta a vörös fajtákat, amikor a fehérek kezdték őket háttérbe szorítani. Gröber a vörös szőlőkből összeállított, részben lebogyózott zúzalékot a héjból, magból és bizonyos mennyiségű csutkából álló törkölyön erjesztette ki, majd kisutulta. Sugár István szerint a bikavér első hivatalos kémiai analízise 1905-ből származik, amelynek elvégzéséhez a Magyarországi Szőlőtermelők Országos Egyesületének tátralomnici kiállítása nyújtott alkalmat. Egy 1912-es adat szerint a bikavér a kadarka mellett nagyburgundiból, cabernetből és merlotból készült. Az egri vörösbor bátran nevezhető a magyar vörösborok királyának, habár a visontai is felvette vele a versenyt. Heves vármegye specialitásai közé tartozott az országosan is egyre inkább elterjedté váló siller, amely Egerben kadarkából készült. Szép színnel, kellemes zamattal, testtel, erővel rendelkezett, ami miatt nagy népszerűségnek örvendett. Eger és Visonta magasabb fekvő szőlőiben jobb évjáratokban nehéz, testes és zamatos fehér pecsenyebort is szűrték, amelyért a gazdák 4-5 éves korban literenként 1-2 koronát kaptak. A birtokosok számára azonban a fehér asztali nedűk készítése jelentette a megélhetést, mivel ezeket gyorsan és könnyen lehetett értékesíteni. Igen finom és tüzes fehér bort készítettek Apc környékén is, amelyet még nem ismertek el kellőképpen. A hegyi borok felvevő piacai közé a Felvidék, Ausztria és Galícia tartozott, vörös borokat Németországba is szállítottak. A fehér borok a rekonstrukció után szorították háttérbe a vöröseket Egerben és Visonta környékén egyaránt, s a megváltozott ízlésnek tudható be, hogy a legjobb adottságú dűlőkben is fehér fajtákat ültettek. A visontai vörös a gyöngyösi Sárhegytől Kísánáig húzódó hegyvonulaton termett, szelídebb, simább és nem volt annyira sötét, mint az egri. Vörösbort leginkább kadarkából készítettek úgy, hogy október dereka táján a jól beérett, de meg nem aszott fürtöket leszedték, a rothadt, sérült, éretlen bogyók kiválogatását követően kitaposták vagy ledarálták, majd nyílt kádakban erjesztették. Mivel a fajta viszonylag kevés festőanyaggal rendelkezett, ezért a must egyharmad–egynegyed részét lemerték, és olyan törkölyt adtak hozzá, amelyből siller készült. Heves vármegye pincéit többnyire kőbe vájták, de rakott bortároló helyiségeket is kialakítottak, amelyek megfelelő feltételeket biztosítottak a borok számára, átlagos hőmérsékletük 8-12 °C között ingadozott. A nagyobb szőlőbirtokosok a pincekezelésre is kellő figyelmet fordítottak, amely leginkább a tisztaságra való törekvésben mutatkozott meg.

Miskolc–abaúji borvidék

Magában foglalja Borsod vármegyét (hat község kivételével, melyek az eger-visontai borvidék részei), Gömör, Kishont vármegyék területét, valamint Abaúj-Torna szőlőtermő településeit (Abaúj-Szántó kivételével, mely a tokaji borvidékhez tartozik). Drucker Jenő (1905) e termőterület nagy területre kiterjedő, de aránylag kisebb jelentőségű borvidékeink közé sorolja: „Ezen borvidéket nyugatról az Osztrovszki hegység, északról a gömör-szepesi heglánczat, délről a Medves és Bükk-hegység, keletfelől pedig a Hegyalja határolják. A jelzett hegycsoportok a Sajó és Hernád, valamint ezek mellékfolyóinak völgyeit zárják körül és az erre lejtő hegyoldalak némelyike nyújt a szőlőgazdaság számára alkalmas felületeket. Éghajlata mérsékelt, szélsőségektől ment, de a szőlőtenyésztéshez szükséges kalóriamennyiség északi határát jelzi hazánkban.”

„Miskolcznak vannak gyönyörű fekvésű és hajlású szőlőhegyei, melyek tágas félkörben veszik körül a várost. Számos és jobbára csinosan épült borházak és pinczék, árnyas és gyümölcsösökké átalakult aljak, a jobbára sorosan művelt szőlők kedves és mosolygó tekintetét kölcsönöznék a miskolci promontoriumnak.” – olvashatjuk a Borászati Füzetek 1870. évi számában, mely borvidékiünkről viszonylag részletes leírást ad.

Miskolc környékét, de az egész borvidéket kevert fajtaállomány jellemezte korszakunk elején. Jellemző, de nem egyértelműen uralkodó szerepű fajta volt a furmint, mely vegyesen díszlett a gazdagon termő bátaival (sárféher), a hosszúkás szemű, fehér dömjénnel, valamint a polyhossal. További fajták voltak: fehér kadarka, sombajom vagy sombajor, zsobrák, madárkás furmint, hárslevelű, juhfark, fekete góhér, cigányszőlő, purcsin, piros és fehér bakator, rózsaszőlő. A csemege-szőlő-termesztés szerepéről a Borászati Lapok 1909. évi folyamának borvidékeinket bemutató melléklete így ír: „Csemege-szőlőtermeléssel foglalkoznak többen, szállítanak külföldre is, de leginkább helyi fogyasztásra és hazai fürdők kielégítésére termelnek.”

Drucker Jenő (1905) a borvidék borait minőség szempontjából a következőképpen jellemzi: „A borok minőségében elég nagy a változatosság, amennyiben a könnyű asztali bortól az aszúig itt minden megtalálható. A legjobb hírnévnek örvendenek a tibold-daróczi és bánvölgyi pecsényeborok, ahol kedvező évszázatokban furmintból és hárslevelűből aszút is készítenek. Lokális jelentőségűnek mondhatók a miskolci borok, melyeknek kissé avas ízét e vidéken nagyon kedvelik.”

Tokaji borvidék

Tokaj-Hegyalja a 16. század derekától, a szerémségi borvidék hanyatlásának idejétől, s valószínűsíthetően azzal közvetlenül összefüggésben (a Szerémségből a törökidőszak elől menekülő szőlőműves népesség egy része Tokaj környékén telepedhetett meg) vált a legnevesebb magyar borvidékké. Hírnevét többek között vulkanikus eredetű talajának és sajátos, a szőlő aszúsodását elősegítő mikroklímájának köszönhetette. Jelentős kereskedelmet bonyolított a dualizmust megelőző századokban is – kiragadott példaként csupán az 1733-1798 között itt működő Orosz Borvásárló Bizottság tevékenységére utalunk.

Az 1893. évi bortörvény 30 Zemplén megyei települést (Bekecs, Erdőbénye, Erdőhorváti, Golop, Józseffalva, Károlyfalva, Bodrogkeresztúr, Kisfalud, Legyesbénye, Mád, Monok, Bodrogolaszi, Olaszliszka, Ond, Petráhó, Rátka, Sárospatak, Sátoraljajhely, Szegilong, Szerencs, Szöllőske, Tállya, Tarcal, Tokaj, Tolcsa, Kistoronya, Vámosújfal, Végardó, Zombor, Bodrogzsádény), valamint Abaújszántót (Abaúj-Torna vm.) sorolja a borvidék területéhez:

„A tokaji hegyalja [...] a Kárpátok azon délfelé lenyúló ágazata, mely a Tisza s Bodrog egyesülésénél a tokaji hegykúpban végződik. E hegyágazat háromszöget képez, melynek hosszabb oldala éjszokról keletre, rövidebb oldala éjszokról nyugatra vonul. Mindkét oldalt vizek környezik; amazt a Bodrog tekervényes kanyarulatokban, emezt az Ond s több apró patak és csermely. Éjszokról a tokaji hegyalja a magasabb Kárpátokban talál biztos védőre, délre az Alföld síkja terül el előtte, melynek heves napsugarai a hegyalja domb- és hegysoráról vetődnek vissza. A déli, délnyugati s délkeleti lejtők itt is legkeresettebbek.” – jellemzi Keleti Károly. Területe a filoxéra pusztítását megelőzően – különböző források adatai szerint – 11–15 ezer kh közé tehető. A gondosan művelt, teraszos kiképzésű szőlők említése mellett a Borászati Lapok (1870) azt sem hallgatja el, hogy a borvidéken parlagon heverő szőlők, „s romokba süllyedő palotaszertű épületek” is vannak, melyek „szomorúan emlékeztetik vissza az embert arra, hogy a Hegyaljának múltja nagyobb volt, mint szerénykedő jelene.”

Év	Terület (kat. hold)	Év	Terület (kat. hold)
1870*	9918	1896	2088
1871*	10 440	1897	2436
1872	10 440	1898	2436
1873	10 440	1899	2958
1874*	11 136	1900*	4002
1875	11 136	1901*	5046
1876*	11 515	1902	6090
1877	12 006	1903	6090
1878	12 528	1904*	6960
1879	13 050	1905	6960
1880*	13 572	1906*	6960
1881	13 572	1907	7482
1882	13 572	1908	7482
1883	13 572	1909	7482
1884*	13 572	1910	8004
1885	12 006	1911	8526
1886*	10 092	1912*	8526
1887	6090	1913	8526
1888*	4002	1914	9048
1889	2002	1915*	8526
1890	1496	1916*	8004
1891	1496	1917	6960
1892	1496	1918	6612
1893	1496	1919*	6786
1894	1496	1920*	6960
1895*	1496		

*Tokaj-Hegyalja szőlőterülete 1870–1920 (az aszús évjáratok *-gal jelölve)*
(Balassa Iván 1991. nyomán)

Entz Ferenc – még a filoxéravész megelőzően – a borvidéken termesztett szőlőfajták között az „aszúszőlő képzésére alkalmas” furmintot említi első helyen, s ennek számos fajtát különíti el. Hegyalja fajsőlőjeként, a bortermelés alap- és főfajaként említik a furmintot a 20. század eleji leírások is. Jó tulajdonságai között olvashatjuk, hogy a talaj iránt nincsenek különösebb igényei, bőtermő, a téli fagynak ellenálló, viszonylag későn érő, de az érési periódusban kissé kényes. Megtalálható még a balafánt, mely „talán a legbővebben termő faj a régi hegyaljai szőlőfajok között”; a zamatos fajták közül a muskatály (muscat lunel), melyet „a nagyobb birtokosok fajtáblában mívelik, erősen jellegzetes muskotály ízű boráért, jó években pedig aszú készítéséhez használják föl.” „A muskotály aszú valóságos pincze-ékesség, a mely kivételes alkalmakkor került asztalra.” Igen kedvelt fajta a hárslevelű, mely „csersav-tartalmával a hegyaljai bor tartósságának tesz becses szolgálatot, azonkívül töppedésre is nagy hajlandósága van és zamat-anyagot tartalmaz.”

„Régi hegyaljai szőlősgazdák azt tartották, hogy száz tőkéből kilenczvennek furmintnak kellett volna lennie, a többi tíz azután lehetett hárslevelű, balafánt, petrezselyem, muskotály; de a pojhost külön kellett megszédni s asztali bor készítésére használni, nehogy gyengítse a mustot. A rekonstrukció óta különben a hegyaljai szőlők sokkal fajtisztábbak lettek, mint azelőtt voltak, a mire nézve az is közremunkált, hogy az agrár kölcsönrel telepített szőlők, a kölcsönszerződés értelmében, a borvidék fajtajellegének megfelelő fajokkal voltak telepítendőek; azonkívül a filloxera sok kevésbbé értékes szőlőfajt elpusztított, a melyek megmentése nem igen lett volna érdemes.” – olvashatjuk Zemplén vármegye monográfiájában. A fenti fajtafelsorolás mutatja, hogy a borvidéken kimondottan fehér fajták díszlettek. Vörös bor készítéséről csak Sátoraljaújhely és Sárospatak környékét illetően szólnak forrásaink, ám itt is csak kis mennyiségben, magánhasználatra készítettek csutkástól törkölyön erjesztett vörösbort.

Tokaj-Hegyalja számos különleges borkészítmény hazája volt vizsgált korszakunkban is. A leválogatott aszúszemek egy kádban állva vártak a feldolgozásra. Az aszúszemekből saját súlyuk alatt magas cukortartalmú must szivárgott, mely a kád fenekén lévő furatba helyezett tollszáron át csepegett ki. Ezt nevezték eszenciának, „melyet pincze-ékességnek szoktak, jobbra nagyobb üvegekben, eltenni.” Az aszúszemeket aztán apránként, tányérnyi adagokat a kádba öntve, alaposan, pépszerű, barna, lekvárhoz hasonló *aszútésztávná* taposták. Egy gönci hordó (136.6 l) friss (nem aszúsodott szemekből sajtolt) szőlőmusthoz 2-6 puttony (1 puttony kb. 15 kg) aszúpépet kevertek, s ezt állni hagyták 6, esetleg 12, némely gazdák pedig 24 órán át, majd zsákban kitaposták. A gönci hordó mennyiségű must és az aszútészta aránya adta az aszúbor minőségét jelző puttonyszámot. Az így kitaposott, s a zsákból kifordított aszútörkölyt újra felönthették musttal, s 5-6 óra állás után ismét taposhatták. Ebből a mustból erjedt a *fordításnak* nevezett borfajta. A szamorodni a friss és töppedt szemeket egyaránt tartalmazó, válogatás nélküli fürtökből készült borfélésg. Nevét lengyel eredetűnek tartják, jelentése: 'ahogy termett'. Készítése során a fürtöket zsákban kitaposták, a visszamaradt törkölyt aztán egy kisebb kádban tovább gázolták, majd az első taposáskor nyert mustot ráöntötték, s 6-12 órás érlelést követően végleg kitaposták vagy kisajtották. Erős pecsenyeborként jellemezték. Az aszú és a szamorodni bornak a télvégi vagy koratavaszi fejtéskor visszamaradt seprőjét is használták átlagos borok javítására. Az ilyen seprőn érlelt bort nevezték *máslásnak*. A tokaji aszú 8-10 év érlelése után érte el az optimális minőséget, s vált palackozásra is alkalmassá. A borok érlelése, tárolása és értékesítése egyaránt az ún. gönci hordókban történt.

Ung-felsőbereg borvidék

A Keleti Károly-féle szőlészeti statisztika beosztása szerint a borvidék Munkácsra, Szerednyére és Ungvárra terjedt ki, 1884-ben 38 települést foglalt magában. Az 1893-as bortörvény szerint a Szerednye-ungvári borvidék területéhez Ung vármegye tartozott. Az 1884-es borászati törzskönyv besorolását figyelembevéve igyekszünk bemutatni az Ung, Ugocsa, Bereg és Zemplén vármegyék egy részén elterülő borvidékeket, amelyek Tokaj-Hegyalja árnyékában is jelentős szerepet játszottak Észak-Kelet-Magyarország szőlőkultúrájában. 1885-ben a borvidék legfontosabb fajtái között a zöld borost, a járdoványt, a furmintot, Szerednye környékén a vörös dinkát, a sárfehéret és a zöld muskotályt tartották számon. 1905-ben a Szerednye-ungvári borvidéken legnépszerűbbnek a furmint és a rizling bizonyult, amelyek kiváló pecsenyebort szolgáltattak. A felsoroltakon kívül említést érdemel az erdei, az olasz rizling, a járdovány, a szerémi zöld, amelyekből asztali borokat szűrték. 1884-ben 3583 hektár szőlőterületet vettek nyilvántartásba, amelyen 6723 hektoliter átlagos termésből 6547 hektoliter fehér és 176 hektoliter vörös bort készítettek. Az 1880-as évekre divatba jött a kóserezés, ami abból állt, hogy a szőlő kitaposását zsidók végezték, majd a musttal teli hordókat kukoricalevével pecsételték le. Egy három akós hordó megszűréséért 20-30 krajcárt fizettek a zsidónak, akinek pálinka is járt fizetség gyanánt.

Alsó-bereg-ugocsai borvidék

Az 1884-es borászati törzskönyv szerint a borvidék 25 település, Akli, Feketeardó, Batarcs, Bégány, Kisgércze, Nagygercze, Gyula, Halmi, Mezőkászony, Nagymuzsaly,

Salánk, Som, Szászfalu, Nagyszőlő, Tamásvár, Tarpa, Túrterebes, Turcz, Végardó és Zápszony határaitra terjedt ki. Az 1893-as bortörvény nem tekintette önállónak, a Beregszász-nagyszőlősi borvidék névvel illette, amely Bereg és Ugocsa, valamint Zemplén vármegye egy részét foglalta magában. 1884-ben 2797 hektár területen 19907 hektoliter átlagos termésből 19391 hektoliter fehér és 519 hektoliter vörös bort készítettek. 1885-ben a legfontosabb szőlők között a furmintot, a fehér és a fekete járdoványt, a rózsát, valamint a fehértermőt tartották számon. A beregszászi, a muzsaji és a benei borok tüzesége érlelés után keserű mandula zamattal párosult. A kőbevált pincékben szamorodnit és jeles aszúborokat is érleltek, amelyek a hegyaljai nedűkhöz hasonlítottak. A beregszászi borokat leginkább Lengyelországba szállították, de a Hegyaljára is vitték belőlük. A kóserezés Beregszászon is divatozott, mivel így hamarabb és biztosabban adhattak túl a borokon. Nem csekély költséget igényelt, mert a munkások napszáma itt is átlag 60-80 krajcárba rúgott a szalonban és a pálkán kívül.

Alföldi borvidék

Keleti Károly szerint: „Borászati szempontból az Alföld nem emelkedik azon első helyre, melyet hazánk egyéb mezőgazdasági termelésében elfoglal; mindamellett a szőlőtermesztés itt is díszlik, s ha nem is kiváló kereskedelmi czikként, tág területű kerti szőlőkben házi fogyasztásra eléggé alkalmas borokat itt is szűrnek.” Az 1893. évi bortörvény nyomán megszülető borvidéki beosztás, valamint Drucker Jenő 1905-ben megjelent munkája az *alföldi borvidék* megnevezést használja. A következőkben ez utóbbi munka néhány szakaszát közöljük.

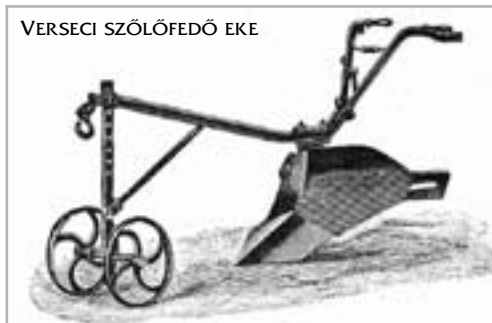
„Európa legnagyobb síkságainak egyike ez, mely a *nagy magyar Alföld* néven ismeretes és a magyar birodalomnak törzsét alkotja. Legnagyobb szélessége a váci dunai kanyarulat és az ecsedi tó között 280 kilométert, legnagyobb hosszúsága az Ung völgye és a Duna között Zimony táján közel 450 kilométert tesz ki. Hazánk nagy folyamai, a Duna és a Tisza, valamint ezen utóbbinak nagy mellékfolyói, a Kőrös és Maros nagyobbára itt hömpölygetik hullámaikat. Ezen óriási sík területet, mely a Tisza partjain már a Bodrogtól kezdve, a Duna mentén a fővárostól kezdve a mélysík jellegével bír, minthogy 100 méter tengerszínfeletti magasságot mutat, csak néhol szakítják meg magasabb dombok (mint például a Bácskában a Telecska). Ezen nagyterületű borvidékhez a következő megyék tartoznak egészen: Szabolcs, Hajdú, Jász-Nagy-Kún-Szolnok, Békés, Csongrád, Csanád és Bács-Bodrog vármegye, ezenkívül pedig ide sorolhatjuk: Torontálmegye az alibunári járás kivételével; Aradmegye Arad-Hegyalját képező 18 község kivételével; Szatmár vármegyének nagykarolyi, mátészalkai, fehérgyarmati és csengeri járásai; Bihar vármegyének derecskei, berettyó-ujfalui, cséffai, mezőkeresztesi, nagyszalontai és tordai járásai; végre pedig Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyének déli járásai, melyek sem a buda-sashegyi, sem a pest-nógrádi borvidék alá nem tartoznak. [...] Szőlőművelés szempontjából itt a homoktalajnak kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani, míg a kötött, gyakran nagy mérszattal bíró földek csak másodsorban bírnak jelentőséggel. Ez a homok többnyire immunis lévén, a régi hazai ültetések minden óvintézkedés nélkül mai napig mentek maradtak a filoxerától, sok ezernyi hold új terület pedig a szőlő által került gazdasági megművelés alá. [...] Fajták tekintetében nagy a változatosság a régi kadarka, szlankamenka, piros és fehér dinka, fehér szőlő és kék bajor ültetési mellett ma már igen sok fajtisztán kezelt szőlőtelep van, melyben a fenti fajták nagy részének kiküszöbölésével

kövidinkát, olasz rizlinget, mustos fehérét, erdeit, piros veltelinit, oportót, szerémi zöldet stb. ültetnek. Azonkívül újabban igen sok csemegeszőlőt telepítettek, ahol a legkorábbi-tól a legkésőbbi fajokig minden feltalálható. Az Alföldnek borai első és legfőbb sorban fehér *asztali borok*, melyek megfelelő kezelés mellett kellemes ízű, bár savszegény, de egyébként elég testes italok. Szesztartalmuk rendkívül különböző, fajták, talajviszonyok és főleg a gondozása szerint, úgy hogy a 6–7°-os parasztborktól a 10–11° és több szesztartalommal bíró veltelini vagy szilváni borokig minden erősségű bor feltalálható. A nyírségi vagy bácskai közönséges keverék-vinkótól a fajtisztán kezelt szabadszállási vagy újvidéki úri borig, melynek szüretelésénél, erjesztésénél, további kezelésénél a legkorszerűbben jártak el, hosszú skálája található a borminőségeknek, pedig valamennyi csak – homoki bor. [...] Fehér boron kívül készítenek siller- és vörös borokat, valamint pecsenyeborokat is, melyek bár ízre és erősségre

nézve vetekednek a jó fekvésű hegyi borokkal, a fajta zamatjának finomságát ritkán adják vissza és azok tartósságával nem dicsekszenek. Az itt-ott (Debreczenben, Kecskeméten stb.) felmerült aszúkészítési kísérleteket komoly jelentőséggel nem bíró dillettantizmusnál egyébként nem tekinthetjük. A *csemegeszőlő-termelésnek* azonban itt nemcsak a jelenben, de a jövőben is fontos hivatást tulajdonítunk, főleg korai fajtáknál. Az éghajlati viszonyok kedvező volta megengedi, hogy bizonyos fajtákkal már augusztus közepén lehessen a piacon megjelenni, aminek nemcsak az ország határain belül, de a kivitelnél – az olasz szőlő versenyének leküzdésénél – is van jelentősége. De azonkívül is az ország nagy részében a lokális szükségletet az alföldi szőlők láthatják el elég olcsó és egészséges szőlőgyümölcscsel. Egyes városok és telepek a csemegeszőlő révén országos névre tettek szert, hogy ne említsünk egyebet, mint Kecskemétet (Katonatelepet), Szegedet (Királyhalom) Bácsalmást, Törökbecsét stb., honnan érés idején naponként vaggonszámra küldik a fővárosba, a felvidéki megyékbe és külföldre az ízletes szőlőt.”

VERSECI SZŐLŐFEDŐ EKE

Versec–fehértemplomi borvidék

Területe Temes és Krassó-Szörény vármegyékre valamint Torontál megye alibunári járására terjed ki. „Az alsó-temes-krassói borvidékek közül Fehértemplom szőlődombjai keletről nyugatra terjednek. Versecz borvi-

déke a magyar-erdélyi havasoknak a magyar alföldre nyúló hegylánczatának legnyugatibb ágazata, több különálló emelkedést és gyöngye lejtésű oldalakat képezvén, melyek nagyjából délkeletnek s délnyugatnak terülnek el.” – jellemzi Keleti Károly. A szőlők a verseci hegyekben 150–250 m, Fehértemplom környékén 110–170 m között, a deliblati homokpusztán pedig 75 métert meg nem haladó tengerszint feletti magasságban találhatók. Központi szerepe a borvidéken belül a két városi rangú településnek: Versecnek és Fehértemplomnak volt. A török hódoltság alatt romba dőlt és elnéptelenedett településre, Versecre 1690-ben szerbek, majd a töröktől végleg felszabadulva – az osztrák hatalom telepítési programjának keretében – 1717-ben moselvidéki szőlőtermesztő németek jöttek. Munkájuk gyümölcsként a vidéken újra meghatározóvá vált a szőlő- és borgazdálkodás. A korábban Fehéregyház néven szereplő, s a török alatt elnéptelenedett Fehértemplomot ugyancsak németek alapították újra 1717-ben. A 18. század derekán szerb és román népesség, majd 1818-ban elzászi és württembergi németek telepedtek meg itt. A szőlőhegy a városka fölött helyezkedett el.

A borvidék szőlőfajtaát szamba véve ugyanő korszakunk kezdetén Keleti így ír: „Fehér-Templomban s környékén legfőbb a pankota (kövidinka), ruzsica (Steinschiller), előfordul a magyarka (magyaricza, szlankamenka), szemendriai (Grobweiss). A feketék között túlnyomó a kadarka, de eléggé találtatik a ködös kék. Akadnak fehér- és fekete góhér-, sőt rizling ültetvények is. Versecz környékének szőlőfajai a régibb ültetvényekben: a kék kadarka, ködös kék (Nebelblau); a fehérek közül majdnem kizárólag a magyarka (szlankamenka). Az új ültetvények mindinkább a fehéret szaporítják, főfajul a kövidinkát (Steinschillert) fogadván el; de vannak rizling ültetvények is, bár itt csekély termést adnak.” A kadarkát a századvégen is e vidék „királynéjának” nevezték.

A borok minőségéről olvashatunk Drucker Jenőtől (1905): „Az e vidéken termő borok csekély savtartalommal bíró, zöldesfehér színű, elég testes asztali borok, melyek savanyú borok házasítására igen alkalmas anyagot szolgáltatnak. Ezt a körülményt az osztrák borke-reskedők kihasználják s így a helyben el nem fogyasztott termés 90, sőt 95 %-a Ausztriába vándorol. Az itt nagy mennyiségben termelt siller borok inkább helyi jelentőségűek, Vörös bort csak Versecz produkál. Jó hírnévnek örvendenek végre az Uj-Moldován, Szemlakon és Rékáson termelt peccsenyeborok is. A már felsorolt községeken kívül nagyobb bortömeget szolgáltat még Szilas, Lippa, Vinga és Lugos.”

A filoxéra pusztítását követően hatalmas arányú szőlőtelepítésre került sor a deliblati homokpusztán.

Szerémi borvidék

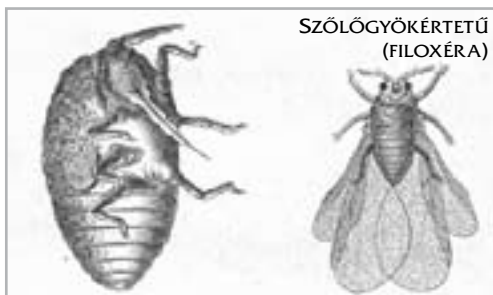
„A Fruška Gora hegyoldalait egykoron pompás gyümölcsös és szőlőskertek borították. A hírneves szerémi nehéz borok: a karlóczai, a rakovaci salaksija, a jazaki teočinac, a beočini tančos, a šidi piština s a többi nem kevésbé híres szerémségi fehér, vörös és siller borok ma – a filloxera pusztítása miatt már a mondák körébe tartoznak. De ha a szőlők fölújítása a mostani igyekezettel halad, a régi szőlőskertek a nemesített amerikai vesszők ültetésével egy évtized alatt újra fölvirágoznak, s a szélteben híres szerémi szüretnek régi nagyszerűségükben újra fölélednek.” Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben e mondatokkal jellemezte a szerémségi szőlőtermő tájat, amelyet a borászati szakirodalom a középkori Magyarország legjelentősebb borvidékeként tart számon. A horvát-szlavónországi termőhelyek közül a

legfontosabbnak a szerémi bizonyult, ahol Keleti Károly szerint a rómaiak egész Pannónia területén először kezdtek szőlőt művelni. A Szerémségen kívül Horvátország területén ebben az időszakban megkülönböztethetjük még a Verőcze-belovári, a Zágráb-károlyvárosi (szamobori), a gradiska-bródi, a pertinjei és a tenger melléki borvidéket, ahol jelentős bortermelés folyt. A vörös bort adó szőlőfajták közül a kadarka számított meghatározónak, amely a kedvező éghajlatnak

köszönhetően rendszeresen aszúsodott is. Kisebb mennyiségben előfordult tojásdad bogyójú változata is, amelyet *spitzulának* neveztek. A fehér fajták közül a szlankamenka tekinthető dominánsnak, ami sikerét elsősorban bőtermőségének és koraiságának köszönhette. Bora édeskés zamattal bírt, ezért jelentős export alapját képezte, mivel az osztrák kereskedők savanykás nedűik házasításához használták fel. A 19. század végén a termőtáj két borkülönlegességről vált nevezetessé. Az ún. *karlócai aszú* egyik összetevőjét a szőlővesszőkre kötözött, ritka fürtű kadarka szolgáltatta, amit az ősz folyamán szellős padlásokon vagy az eresz alatt töppesztettek. Kora tavasszal a megaszúsodott bogyókra gyékényen szárított kadarkából sajtoltt mustot vagy pedig több éves vörös bort öntöttek. A szerb vagy *karlócai ürmös* kék szőlőből, kadarkából, oportóból, vagy burgundiból készült. A fürtöket száraz időben a déli órákban szedték le, majd gyékényre terítették. Ezt követően a padláson szalmán addig töppesztették, amíg száraikat ujjal porrá nem lehetett morzsolni. Egy akó ürmös elkészítéséhez 6 lat (1 lat=17,5 g) szárított fehér ürmöt, fél meszely barna mustármagot, 1½ lat apró darabokra tördelt fahéjat és 1 lat szárított narancshéjat használtak fel. A fűszerek ¼ részét egy tiszta hordó fenekére rakták, amelyre a szőlőfürtöket terítették az edény egyharmadáig.

Miután a műveletet két alkalommal megismételték, a hordóra ráillesztették a fenekét, és felöntötték ó vörösborral. Öt hét érlelés után csapra lehetett verni. Ha az ürmös elfogyott, akkor az edényt még egyszer fel lehetett tölteni úgy, hogy 1 akóhoz 2 lat fehér ürmöt, 1/8 icce barna mustármagot és négy font mazsola szőlőt adagoltak. A Borászati Lapok 1900-ban részletes híradást közölt az ürmös készítés módjáról, amelyet Karlócan és a szerémségi szerb kolostorokban állítottak elő.

Az ürmöság kialakítása előtt a hordóba egy facsapot vertek, egy réteg száras, leveles ürmöt szórtak az aljára, amire mustármagot hintettek. Ezután következtek a kiválogatott, szép és egészséges, kissé töppedt fekete vagy fehér szőlőfürtök. Ürmö, mustármag, majd szőlőréteg került ismét az edénybe. Az ekképen félig megtöltött hordóba ¼ kg fehér vagy sárga candis cukrot, bolti mazsolát, fügét, ½ kg szentjánoskenyeret, 30 gramm egész fahéjat, csillagánizst és 50 gramm narancshéjat helyeztek, majd újabb adag szőlőfürt, ürmö és mustármag következett mindaddig, amíg az edény tele nem lett. A hordóba jó minőségű vörös bort öntöttek, egy hét múlva megvizsgálták, a nedűt pótolták, ha hiányzott valameny-

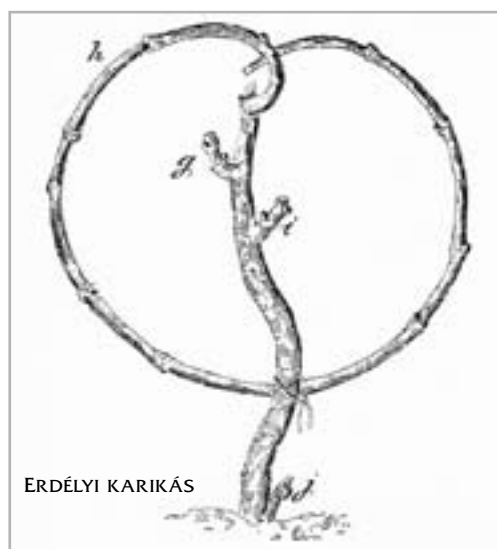
nyi. Az ital három hét elteltével vált élvezhetővé, amit üvegekbe fejtettek. A hordót később tavaszig lehetett használni, de három hétig kellett minden adagot érlelni. Ha a bor veszített édességéből, akkor candis cukrot adagoltak hozzá.

Ménés-magyarádi borvidék

Erdélyt Arad felől, a Maros völgyén megközelítve nem is gondolnánk azt, hogy a folyót övező hegy- és domboldalakat a múltban szőlők borították, amelyek messzeföldön híressé vált borokkal ajándékozták meg az itt élő és gazdálkodó embert, aki szívós munkával igyekezett megművelni az erdőktől elhódított területeket. A Maros mint vízi út lehetővé tette a borok szállítását is, éppen ezért Szeged kocsmáiban, vendéglőiben sem számított ismeretlennek a ménesi vagy a magyarádi nedű. Ezek a kapcsolatok tették lehetővé többek között azt is, hogy a szegedi polgárok a Szerémségben vagy éppen Arad-Hegyalján birtokoljanak kisebb-

név alatt ismeretes.” Kedvező fekvése, talajadottságai, valamint a hegyoldalain termett bor-különlegességek miatt méltán sorolhatjuk a Kárpát-medence legkiválóbb szőlővidékei közé, amely fontos szerepet játszott a történelmi Magyarország szőlőtermelésében, valamint a magyar borok hírnevének öregbítésében.

ERDÉLYI KARIKÁS

nagyobb szőlőterületeket, és a hegyvidéken termett borral kereskedjenek. Az Aradi vagy Ménés-magyarádi borvidék egy megközelítőleg 50 km hosszúságú sávot alkot a Maros és a Fehér-Körös folyók között, a Zarándi-hegység nyugati oldalán. A települések szőlői „mind azon hegyláncolat oldalait foglalják el, mely a Maros és a Fekete-Körös között nyúlik bele a nagy magyar Alföldbe és mely mint az Erdélyi Érczhegység nyugati nyúlványa a földrajzban Drocsa-Hegyes hegység

írások források a 11. századtól fogva említik a táj szőlőhegyeit, amelyek a török hódításig jelentős mennyiségű bort adtak. A 17. század végi harcok következtében a szőlők csaknem kipusztultak, az uradalmi promontóriumok fejlődése csak az 1820-as évektől indult meg, amikor a kamara sorra eladta birtokait. Egyike volt azoknak a vidékeknek, amelyet a filoxéra szinte teljes mértékben elpusztított, a rekonstrukció azonban olyan jól sikerült, hogy az 1900-as évek elején a kedvezőbb fekvésű hegyoldalokon parlagon hagyott területeket már alig lehetett látni. 1875-ben Ménés-Hegyaljára és Magyarádra tagolódott, 1884-ben területéhez 19 (Agris, Almás, Apatelek 'Mokra', Arad, Aranyág, Borosjenő, Draucz, Galsa, Györök, Kladova, Kovaszincz, Kuvin,

Magyarád, Ménes 'Paulis', Muszka, Panát 'Uj', Pankota, Radna, Világos), 1893-ban pedig 18 (Radna, Paulis, Ménes, Gyorok, Kuvin, Kovaszincz, Világos, Galsa, Muszka, Pankota, Magyarád, Agris, Aranyág, Draucz, Silingyia, Apatele, Borosjenő, Borossebes) település tartozott. A szőlőtermő tájat Keleti Károly, valamint az 1884-es borászati törzskönyv egyaránt a tiszántúli területbe sorolta.

1875-ben az uralkodó szőlőfajtának a nemes kadarka számított, de szórványosan előfordult a ráczfekete is, a vegyes telepítés következtében pedig a beregi rózsás, a mustafer és az aprófehér. A Ménes-magyarádi bortermő tájon a művelésmódnak egy sajátos formája alakult ki, ami különbözött az erdélyi karikástól, mégpedig abban, hogy a ménesi típusnál fej- és nem combművelést alkalmaztak. Az Arad-Hegyalján termelt borok közül három tett szert országos ismertségre. A magyarádi citromsárga, kellemesen savanyú, elég erős asztali bor volt, a ménesi vörös gránitpiros színű, zamatos, kissé fanyar, testes, nagy szesztartalommal rendelkező nedűnek minősült, amely kadarkából készült. A fajta kedvező években megdőpődő bogyóiból csinálták a ménesi aszút, ami különlegességnek számított országszerte. Ménes-Magyarád vidéke elsősorban vörösborairól vált nevezetessé, amelyeket Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben c. sorozat kötete a következő módon jellemzett: „A vörös bort adó vidékek között első helyen áll Ménes és Arad vidéke, hol némely években a kiválóan agyagos talajban a kadarka annyira túlérlik, hogy vörös aszúbor is készíthető belőle. Egyébként is a ménesi vörösbor, még ha nem édes is, mindig első vörös bora Magyarországnak úgy alkotórészeinek kellemes harmoniája, mint szép sötét színe és kellemes zamata miatt.” Fajborokat a szőlővidék birtokosai kadarkából és bakatorból szűrték. Arad-Hegyalja világhíressége az itt szűrt aszú volt, amely vetekedett a külföldön jobban ismert tokajival. A klimatikus viszonyoknak köszönhetően a kadarka fürtök rendszeresen aszúsodtak, ami lehetővé tette az egyedülállónak számító vörös aszú előállítását. A szalmabort a *rózsás* nevű szőlőfajtából készítették, mégpedig szalmára kiterített vagy felaggatott fürtökből, amelyeket januárban sajtoltak ki a bogyózást követően. Különlegességnek számított a főtt ürmös, amely a must besűritésével készült. Radna szőlőhegyein kadarkából készítettek kellemes zamátú, tartós vörös bort, amely nem tört meg. A Magyarádon termett, kiváló minőségű bakatorból szűrt fehér bort az 1860-as évektől nagy tételben szállították az aradi vasútállomásról az egész országba, az újból termőre forduló ültetvényekről a pezsgőgyárak is szívesen vásároltak szőlőt. A magyarádi hegy levét az 1900-as évek közepe előtt bécsi kereskedők vásárolták fel, az erősebb apatelki, pankotai, gyoroki fehér borokat Galíciába szállították. A vörös borok eladhatatlansága miatt a szőlőbirtokosok egy része áttért a sillerkészítésre, a bort a bánáti sváb kocsmárosoknak értékesítették.

Bihari borvidék

1875-ben a bihari borvidék nemcsak Kraszna és Közép-Szolnok területére terjedt ki, hanem magában foglalta Nagyváradot és az Érmelléket is. Sem az 1884-es borászati törzskönyv, sem pedig az 1893-as bortörvény nem tekintette önállónak, ilyen néven nem ismerte. Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben a következő módon jel-

lemezte azokat a szőlőfajtákat, amelyeket az Érmelléken műveltek: „Legelterjedtebb fajok a bakar (másutt bakator), az erdei („erdélyi”-ből torzítva), az alföldi (másutt sárfehér), a rajnai rizling, a gohér, a furmint, a burgundi, a lelt szőlő és a bácsó (másutt juhfark). Termesztik azonban még a hazai fajok közül a tömött fürtű fekete kadarkát, a bőven fizető alanttermőt, a legkésőbb érő szeremi zöldet, a porcsint, a bihari borost, a lapulevelűt, stb.” A 20. század elején a borvidéken a piros bakator és az erdei (fehér bakator) számított meghatározónak, de előfordult a juhfark, az olasz és a rajnai rizling, a furmint, a járdovány és a tramini is. Nagyvárad vidékén fajborokat is szűrték, ezeket juhfarkból, rizlingből és kadarkából saját szükségletre csak néhány gazda készítette. A vegyes borok igen erősnek számítottak, savaságukat az erdei, erejükét és simaságukat a bácsó, nemes zamatukat pedig a szeremi zöld és a bakar szolgáltatta.

Szatmár-Kővár vidéke

Az 1875-ös Keleti Károly-féle szőlészeti statisztika Szinyérváralját, Nagybányát és Nagysomkutat, ezzel szemben az 1884-es borászati törzskönyv 31 települést sorolt a borvidékhez. Az 1893-as bortörvény nem tekintette önállónak, Szatmár vármegye erdődi, nagybányai, nagysomkúti, szatmári és szinyérváraljai járásait az Érmellék részeként határozta meg. 1884-ben 2804 hektárnyi terület tartozott hozzá, ahol a 36 267 hektoliter átlagos termésből 25 542 hl fehér és 2725 hl vörös bor készült. Szatmár-Kővár vidékére az 1884-es borászati törzskönyv a következő szőlőfajtákat ajánlotta telepítés céljából: bakar, hárslevelű, kövérszőlő, sárfehér (sárga arдай), furmint, olasz rizling, sauvignon, semillon, oporto, nagyburgundi, sárfekete (fekete arдай), malbec, merlot, cabernet, verdot. 1885-ben a legfontosabb szőlőfajták közé a járdovány, a kövér és a bakator tartozott, Kővár vidékén a királyédes, a burgundi fekete és a dranczos, Vállaj környékén a zöldardai, a grünpriecler, a fehér boros, valamint a gohér, Szinyérváralja tájékán pedig a bihari vagy somszőlő, az öregszemű furmint, a gohér és a kristályédes fordult elő.

Szilágyi borvidék

Az 1875-ös Keleti Károly-féle szőlészeti statisztika a borvidéket három kerületre, a zilahira, a hegyhátira és az érmellékire osztotta. Az 1884-es borászati törzskönyv szerint 66 település tartozott a szőlőtermő tájhoz. Az 1893-as bortörvény nem tekintette önállónak, egész Szilágy vármegyét az Érmellék részeként értelmezte. Területe 1884-ban 6708 hektárra terjedt ki, ahol a 8856 hektoliter átlagos termésből 8542 hektoliter fehér és 314 hektoliter vörös bort készítettek. A zilahi kerületben a járdovány, a som (szegszőlő vagy erős inú), az erdei, a kövér, a vékonyhajú (nyárhéjú), a bakator, a góhér, a király, a bodon és a madaras fajtákat termesztették, melyek közül a som és a bakator emelkedett ki.

Alsó-marosi borvidék

Az 1884-es borászati törzskönyv szerint mintegy 27 települést (Nagyaklós, Algyógy, Alvinc, Bábolna, Berény, Borberek, Dál, Déva, Kelnek, Készó, Laáz, Lámkerék, Macsó, Magyarórsd, Felsőnádasd, Nándorválya, Péterfalva, Rákosd, Kisrapold, Nagyrapold, Marossolymos, Szarakszó, Szászcsor, Szászsebes, Szászváros, Alsószilvás és Vajdahunyad)

foglalt magában. Az 1893-as bortörvény nem tekintette önállónak, az Erdély-Marosmenti borvidékhez sorolta, ahova Alsó-Fehér, Hunyad és Maros-Torda vármegye tartozott. 1884-ben 2156 hektár szőlőterületre terjedt ki, ahol a 17712 hektoliter átlagos termésből 12118 hektoliter fehér-, valamint 5591 hektoliter vörösbor készült. 1885-ben a legáltalánosabban elterjedt szőlőfajták között a kövéret, a járdoványt, a királyt és hóvizt tartották számon. Fajborokat leginkább rizlingből szűrték, de előfordult, hogy kadarkából, traminiből, sőt még carbenetből is készítettek.

Közép-marosi borvidék

A Keleti Károly-féle szőlészeti statisztika szerint a borvidék a hegyaljai, a marosi és az aranyos kerületekre tagolódott, 1884-ben 24 települést foglalt magában. Az 1893-as bortörvény nem tekintette önállónak, az Erdély-Marosmenti borvidék részének tartotta. 1884-ben 2700 hektár szőlőterületet regisztráltak, ahol a 17 899 hektoliter átlagos termésből 15 643 hektoliter fehér és 2256 hektoliter vörös bort készítettek. 1885-ben a legelterjedtebb fajták közé a király, a járdovány, a kövér és a hóviz tartozott, az újonnan telepített parcellákon a rizling, az oportó, a tramin és a muskotályok is felbukkantak. A szőlőbirtokosok közül név szerint is említést érdemel báró Kemény István, aki 1811-ben született és 1881-ben hunyt el Csombordon, ahol mintagazdaságot hozott létre. Borai az 1850-es, 60-as és a 70-es években rendezett terménytárlatokon, kiállításokon kiemelkedő eredményeket értek el, ami bizonyítja szakértelmét, valamint a szőlészet iránti elkötelezettségét. Ballay Jenő 1905-ben az alsógáldi gróf Kemény Árpád-féle birtok jellemzése során kiemelte, hogy a pince *plébános* nevezetű borról nevezetes Erdélyben és Magyarországon egyaránt: „A <plébános> bor elnevezés eredete onnan van, hogy a várkastély egykori tulajdonosnője katolikus volt és a község plébánosának használatul a jelenlegi szőlőbirtok egyik sarkát adta, ahol a legkülönbözőbb erdélyi borok keveréke valóban királyi italt szolgáltatott. Ez a darab föld ma is mint újonnan betelepített szőlő a plébános föld nevet viseli.”

Mezőségi borvidék

A borvidék 1875-ben az Aranyos, a Szamos, a Maros és a Sajó közötti területet foglalta magába, 1884-ben pedig a következő településekre terjedt ki: Bálványosváralja, Besenyő, Beszterce, Dés, Désakna, Demeter (Nagy), Dipse, Feketelak, Gerendkeresztúr, Kolozs, Kolozsvár, Kolozsmonostor, Lekence (Nagy), Malomárka, Marosorbó, Szászrégen, Szászszentgyörgy, Szék, Teke, Törpény, Vajda, Veresegyháza és Vermes. Az 1893-as bortörvény már nem tekintette önálló szőlőtermő tájnak, az erdélyi borvidékhez sorolta. 1884-ben 2047 hektár szőlőterületet ölelt fel, ahol 26 318 hektoliter átlagos termésből 21 161 hektoliter fehér és 5157 hektoliter vörös bort készítettek. Csanády Gusztáv és Plósz Pál a borvidék legfontosabb szőlőfajtái között a járdoványt, a kövéret, a királyt, a leánykát, Beszterce vidékén pedig a besenyőt tartotta számon. Érdemes megemlékezni a Beszterce melletti Besenyőn termelt borkülönlegességről, amelyet a steininger névvel illettek. Elnevezését arról a déli fekvésű, meredek határrészről kapta, amelyet a filoxeravészt követően, 1906-ban telepítettek. A kedvező elhelyezkedés, valamint az agyagos, kavicsos, köves talaj biztosította a szőlő túlélését, a bogyók töppedését. A steininger cuvée jellegű bor volt, amely

a kövér és a leányka fajták háziasítása során készült az évjáratoknak megfelelően félszáraz, félédes vagy édes kivitelben.

Kis-küküllői borvidék

„Legnagyobb gazdagsága a megyének kitűnő borában, az úgy nevezett Küküllő-menti borban van. A Küküllő-menti borvidék azonban túlterjed a megye határain. E vidékeken általában fehér bort szűrnek, de jobb esztendőekben kisebb mértékben vöröset, sőt aszút is. A Kis-Küküllő jobbparti oldalain termő borok erősebbek és zamatosabbak, mint a balpartiak, de a balparton több terem. A jobbparti borok között leghíresebbek: a küküllővári, királyfalvi, vesszősi, csávási és dombói borok. A balparti hegyek borai közül jobb hírnek örvendenek a gálfalvi–törökhegyi, alsó-bajomi, mikefalvi, héderfái és balázstelki borok.” E mondatokkal jellemezte az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben Kis-Küküllő vármegye borter-melését, amely fontos szerepet töltött be a gazdálkodásban. Erdély hosszú és hideg telei, késő tavaszi és kora őszi fagyos időjárása ellenére a Görgényi-havasokban eredő Kis- és Nagy-Küküllő folyókkal párhuzamosan húzódó dombvonulat kedvező feltételeket kínált, ezért az itt megtelepedő falvak népe szőlővel ültette be az erre alkamas területeket. A borvidék 1875-ben a Kis-Küküllő völgyére és mellékvölgyeire terjedt ki, három kerületre, a nyárádira, a kis-küküllőire, valamint a maros-küküllőire tagolódott. Az 1893-as bortörvény önállóként kezelte *Erdély-kisküküllőmenti* néven, ami magában foglalta Kis- és Nagy-Küküllő vármegyéket egyaránt.

Nagy-küküllői borvidék

1875-ben a borvidék a székácsi, a medgyesi és az olti kerületekre tagolódott, a Nagy-Küküllő mentére, valamint annak mellékvölgyeire terjedt ki. 1884-ben 89 település tartozott a szőlőtermő tájhoz. Az 1893-as bortörvény nem tekintette önállónak, Kis- és Nagy-Küküllő vármegyéket együttesen az Erdély-kisküküllőmenti borter-mő táj részeként értelmezte. 1885-ben a Nagy-Küküllő mentén a vékonyhajú, a járdovány, a som, a leányka, a kövér, a gazdabiztató, a hóvíz, a boglár, a királyszőlő, a rizling, és a hazai muskotály alkotta a szőlőállományt, fajbort egyedül rizlingből készítettek. Nagyszeben és Vízakna környékén a legelterjedtebb fajták közé a vékonyhajú, a járdovány, a somszőlő (furmint), a leányka, a kövér, a gazdabiztató, a hóvíz, a boglár, a királyszőlő, a rizling és a hazai muskotály tartozott.

Fiumei borvidék

„Mezőgazdaságról Fiumében szó sem lehet, a mennyiben itt sem szántóföld, sem rétság egyáltalában nem létezik. Leginkább szőlőműveléssel foglalkoznak már ős idő óta az itteni lakosok és csakis a legújabb időben, a 80-as évek elején kezdtek az erdészettel és a kertészettel nagyobb mértékben törődni.” E sorokkal jellemezte a Borovszky-féle vármegye-monográfia sorozat Fiume gazdálkodási viszonyait, amelyet alapvetően meghatároztak a mostoha természeti viszonyok. Az itt élő családok a tőkéket kemény munkával és hangyaszorgalommal gondozták, de hamar rájöttek arra, hogy a két-három kapa vastagságú földben a szőlő nem lehet hosszú életű. A zömében fehér fajtákat a feketékkel együtt szedték le, ami sötét színű sillert eredményezett. Az úri termelők ezzel szemben a szőlőt külön dolgozták fel, vagyis fehér és vörös borokat készítettek.

ÁTTEKINTŐ IRODALOM

BALASSA IVÁN

1991 *Tokaj-Hegyalja szőlője és bora*. Sátoraljaújhely.

BÁLINT SÁNDOR

1973 *Szeged és a Szerémség bora*. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei V. Újvidék, 67–72.

BECK TIBOR

2005 *A filoxéravész Magyarországon*. (Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 10.) Budapest.

BERNÁTSKY JENŐ

é. n. (1920) *Szőlőművelés*. Budapest, Atheneum.

BERETKA SÁNDOR

2005 *130 éves Fejértelep – Susara (1875–2005)*. Gépirat. Fejértelep–Susara.

BITÓ JÁNOS

1993 *Az én kiskirályságom*. Egy tiszai halász élete. Szeged

BORBÉLY GÁBOR–SÓFALVI ISTVÁN

2007 *Érmelléki borospincék*. Nagyvárád.

BOROS LÁSZLÓ

1996 *Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői*. Miskolc–Nyíregyháza.1999 *A Kárpát-medence szőlő és borgazdaságának történeti földrajza*. Nyíregyháza.

BUZA JÁNOS

2003 *A szerémségi borok török kori nyomai*. Rubicon 1-2. 14–16.

CSANÁDY GUSZTÁV–PLÓSZ PÁL

1885 *A borászat könyve*. Tekintettel hazánk bortermelésére. Budapest.

CSÁVOSSY GYÖRGY

2002 *Jó boroknak szép hazája Erdély*. Budapest.2005 *A bor dicsérete*. Marosvásárhely.

CSOMA ZSIGMOND

1978 Szőlészeti munkaeszközváltás Somlón. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1975–1977. 213–230.1981 Borászati munkaeszközváltás Somlón. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1978–1980. 39–65.1993 *Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés Somlón a 17-20. század közepéig*. Termeléstörténeti-történeti ökológiai tájmonográfia. Debrecen.1994–1995 *Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében*. (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig.) CENTRÁL–EURÓPA Alapítványi Könyvek 3. Debrecen–Budapest.1998 *Falusi környezet–nagyvárosi ellátás*. Budapest a kert-, a szőlő- és bortörténet városa. Budapest.2003 *A magyar bor útja*. (Ambrus Lajossal és Somlósi Lajossal) Szombathely.2003 *Erdélyi ürmösök és aszúk*. Rubicon, 1–2. 48–49.2007 *Magyar borvidékek Trianonon innen és túl*. Rubicon, 14–27.2007 *Villány és a Telekiek*. Rubicon, 38–46.

CSOMA ZSIGMOND–BALOGH ISTVÁN (szerk.)

Millenniumi szőlős-borokönyv. A szőlő és bor Magyarországon. Budapest.

DRUCKER JENŐ

1905 *Magyarország szőlőgazdasága*. Budapest.

DVIHALY ANNA MÁRIA

1932 *A budai szőlőművelés története*. Budapest.

ESTÓK JÁNOS–FEHÉR GYÖRGY–GUNST PÉTER–VARGA ZSUZSANNA

2005 *Agrárvilág Magyarországon*. Budapest.

ÉGETŐ MELINDA

1982 Történeti borvidék. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Budapest. 341–342.

2001 Szőlőművelés és borászat. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz* II. Gazdálkodás. Budapest. 527–595.

FRISCH, HELMUT

1982 *Werschetz*. Wien.

FÜR LAJOS

1983 *Kertes tanyák a futóhomokon*. Tájtörténeti tanulmány. Budapest.

GAÁL JENŐ

1898 *Arad megye és város közgazdasági monográfiája*. Budapest.

HEGEDŰS KATALIN

2000 A szőlészeti szakoktatás megjelenése a pécsi vincellériskola példáján. In: Csoma Zsigmond–Balogh István (szerk.): *Millenniumi szőlős-boroskönyv. A szőlő és bor Magyarországon*. 207–212. Budapest.

HEVES ATTILA

2003 Borvidékeink természeti adottsága és hírneve. *Rubicon*, 1–2. 9–13.

JANKÓ JÁNOS

1902 A Balaton-melléki lakosság néprajza. (A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei III. kötet 2. rész.) Budapest.

KELETI KÁROLY

1875 Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873. Budapest.

KOVÁCS ANDRÁS

1964–65 *A pécsi szőlőművelés történeti néprajza*. Kézirat.

LÁZÁR ISTVÁN

1899 A Alsó-Fehér vármegye magyar népe. In *Alsófehér vármegye néprajza*. Nagyenyed.

LEHOCZKY TIVADAR

1881–82 *Bereg vármegye monographiája I–III*. Ungvár.

LICHNECKERT ANDRÁS

1990 *A balatonfüredi–csopaki borvidék története*. Veszprém.

LIMBACHER FRIGYES–PÓSCH KÁROLY

1913 *A ruszt–sopron–pozsonyi borvidék*. Budapest.

LÖFFLER ERZSÉBET

1984 Adatok az egri filoxéravész történetéhez. *Agria*, 147–163.

MAAR GIZELLA

1943 *A soproni szőlőművelés és szőlőkincse*. Budapest.

Majdán János

2003 Elfeledett borvidékek a Kárpát-medencében. *Rubicon*, 1–2. 75–77.

MIKLÓS GYULA (szerk.)

1884 *Borászati törzskönyv az 1884. évrre*. Budapest.

MILLEKER BÓDOG

1886 *Versecz szab. kir. város története. I–II*. Budapest.

MOLNÁR ISTVÁN

1883 *A szőlőművelés és borászat kézikönyve*. Budapest.

- 1888 Bortermelés. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. III.* (Magyarország I.) Budapest.
- MÜHL NÁNDOR
1964 *A soproni szőlészet története. 1845–1945.* Sopron. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal.
- 1897 *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája I.* Budapest.
- RÁCZ JÁNOS
1997 *Kétszáz magyar szőlőnév.* Budapest.
- SUGÁR ISTVÁN
1976 Adatok az egri vörös bor történetéhez. A bikavér kialakulása. *Az Egri Múzeum Évkönyve, XIV.* Eger, 293–331.
- SZÖVÉNYI ISTVÁN
1958 Kőszeg szőlőkultúrája a Szőlőkönyv tükrében. *Vasi Szemle*, 27–34.
- TÖTTÖS GÁBOR
1995 *A szekszárdi szőlő és bor.* Szekszárd.
Útmutatás a szőlőművelésre. 1899, Budapest.
- VAJKAI AURÉL
1966 A Balaton északi partjának préházai. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei.* Veszprém, 181–246.

KERTÉSZ PÉTER

A szőlőhegyek igazgatása és működése a XVIII–XIX. században, néhány dunántúli példa alapján

A feudalizmus utolsó évszázadát tekintve a szőlőhegy messzemenő önállóságot élvezett. A szőlőhegy vagy hegység a XVIII–XIX. században nem földrajzi fogalom volt, hanem egy feudális közigazgatás, amelyhez hozzátartoztak azok a területek, ahol a hegytörvények vagy hegyartikulusok érvényben voltak.¹

Az egy szőlőhegyen birtokos gazdák közösségi szervezetet alkottak, amire a hegység, helység, hegybéli helység kifejezéseket használták, a hegyközség terminus csak a XIX. század végén kerül a magyar nép szóhasználatába.² Az egyazon közösséghez tartozás kifejezője, és biztosítója a szokásjog, illetve a földesúr jóváhagyásával szentesített törvények, amelyek mindenki számára kötelezőek voltak. Tehát a hegybéli helység olyan önkormányzati jelleggel működő intézmény volt, amely a szőlőműveléssel kapcsolatos érdekvédelmet célozta, és a hegytörvények alapján működött. Tagja volt a nemes, a polgár, a jobbágy és zsellér rangú birtokosok. Az általuk létrehozott közös intézmény tükrözi a hely gazdasági, társadalmi és erkölcsi viszonyait.³ A hegytörvényekhez való elkötelezettség a gyakorlatban úgy jött létre, hogy ha új szőlősgazda került a hegyre, az adásvétel alkalmával felolvasták neki a hegy artikulusait.⁴

A szőlőhegyi szabályzatok típusait a szakirodalom három csoportra osztja, úgy, mint hegyközségi artikulusok, földesúri rendtartások, városi statútumok. A földesúri rendtartás, a szőlőföld feudális tulajdonosának kiadánya. Nincsen önkormányzati szervezet, a hegybíró vagy hegymestert a földesúr jelöli ki, fizetett alkalmazottai az uradalomnak. Az önkormányzattal rendelkező városok esetében a szőlőhegyeket a városi magisztrátus által kiállított statútumok alapján szabályozták. A hegyek előjáróit szintén a tanács jelölte ki. A legnagyobb szabadsággal azok a területek lettek felruházva, melyek artikulusait maguk a szőlősgazdák állapították meg, földesúri jóváhagyás mellett.⁵ Ez utóbbihoz tartoztak a Fejér megye keleti részén fekvő iszkaszentgyörgyi uradalom szőlőhegyei is. Név szerint; Bátsó, Burján, Bittó, Ó-Guth, Új-Guth, Kincses, Leányvágó, Iszka, Sólyom, Somosmál. Ezek a közösségek évente újraválasztották saját vezetői testületüket, amely meghatározott számú esküdből állt, élén a hegybíróval, vagy hegymesterrel.

A hegymester és az esküdtek

A hegymester a birtokosok által maguk közül választott tisztségviselő volt, ő vigyázta a szőlőhegy rendjét, a hegytörvények megtartását. Kisebb hegyi ügyekben bírói hatáskörrel rendelkezett, bár hivatalos ítélező joga nem lehetett. A helyi tanáccsal, akiket esküdteknek neveztek, igazgatták a hegyek mindennapi életét. Odafigyeltek a pálinkafőzőkre, ők irányították a szőlőpásztorokat, tudtuk nélkül nem történhettek birtokcserék vagy építkezések sem.⁶ Vajkai így számol be az 1930-as években még hagyományosan működő hegybíráskodásról: „Ősiben napjainkban hegybíró, két hegymestert és egy csősz választanak, ezek közül csak a csősznek van fizetése; a hegybíró, a hegymestereket a szőlőbirtokosok közül választják. A hegybíró a hegymesterekkel téli éjeleken kijön a hegyre körülnézni, egy héten egyszer-kétszer; a hegymester ilyenkor karót támaszt a présház ajtajának, így jelezvén, hogy éjjeli őrzőúton járt... Somlyóvásárhelyen a fontosabb szerepet betöltő hegybíró állandóan kinn lakik a hegyen...”

Az iszkaszentgyörgyi uradalom hegymesterei a következők voltak a XIX. század első felében:

1835	Harostyák Márton	Ó-Guth
	Horváth Mihály	Új-Guth
	Halász József	Sólyom hegy
1839	Hites István-Balkovics József	Iszka
	Mátyus István–Poliszák János	Kelet-Somosmál
	Szűcs Mihály–Rasztner Ádám	Bátsó
	Kiss István–Kovács József	Iszka
	Gazdag Pál	Leányvágó és Burján
	Káck Ferenc	Bittó
	Leber József–Öreg Kasso Pál	Kincses
	Andocsi István	Ó-Guth
	Vágner József	Új-Guth
1840	Barna Ferenc	Sólyom
	Pintér István–Mátyus István	Kelet-Somosmál
	Miklós Ferenc	Nyugat-Somosmál

	Fiser György–Kassó Ferenc	Kincses
	Szűcs Mihály–Karl Baross	Bátság
	Kiss István–Mohai János	Iszka
	Andocsi István	Ó-Guth
	Vágner József	Új-Guth
	Barna Ferenc	Sólyom
1841	Karb János–Szűcs Mihály	Bátság
	Palkovits József	Iszka
	Fiser György–Kassó Ferenc	Kincses
1842	Fejér János–Orbán Ignác	Iszka
	Pilóti András	Falu Guth ⁸
1849	Andocsi István	Ó-Guth
	Varga István	Új-Guth
	Pilóti András	Falu Guth
	Barna Ferenc	Sólyom
	Fiser György	Kincses
	Kádi Ferenc	Bittó
	Fejér János	Iszka
	Gazdag Pál	Leányvágó
	Karb János	Bátság
	Molnár János	Somosmál ⁹

A fentiekből láthatjuk, hogy a hegymesterek nem minden évben egyformán lettek megválasztva. Nem tudni mi okból, de volt olyan év, hogy kisebb területű hegyen kettő, míg nagyobb kiterjedésű szomszédján csak egy hegymestert alkalmaztak. Ennek tisztázásához további alapos összehasonlító kutatás szükséges. Hasonló példákra vagy szakirodalmi magyarázatra ez idáig nem akadtam. A hegy nép évente hegygyűlést tartott, melyen a tisztségek újraválasztásán kívül mindenféle nagyobb és apróbb ügyeket megbeszéltek. Az általunk vizsgált területen a hegymesterek áprilisban írták meg kérvényeiket a földesúrnak, melyben kérik a hegygyűlés megtartásának engedélyét. 1835-ben Ó- és Új-Guth valamint a Sólyom hegy elöljárói felhívják az uraság figyelmét, hogy lassan közeleg Április utolsó napja, amikor is hegygyűlést szoktak tartani. Kérik a földesurat, hogy a hegygyűlés megtartását engedélyezni szíveskedjék.¹⁰ Egy 1804-ben készült hegygyűlési összesítő azonban nem Április 30-át jelöli meg a gyűlések időpontjául. Ebben az évben a következő napokon jöttek össze a gazdák:¹¹

Kincses	május 1.	Bittó	május 2.
Leányvágó, Burjány	május 4.	Iszka	május 5.
Bátság	május 7.	Somosmál	május 14.

Az adatokból azt feltételezhetjük, hogy a hegygyűlések időpontja nem volt szigorú rend alatt, és a dátumok évenként egy-két nappal, vagy héttel eltolódhattak. A fenti adatok azonban bizonyosan az általánosan bevett és elfogadott időpontokat tükrözik. Ezt látszik bizonyítani az a kérvény melyet Joó Ferenc tanító fogalmaz meg április 18-án Csepi András hegymester kérésére. Eszerint arra kérik a földesurat, „...hogy a hegygyűlést eddigi szokás szerint May 1-én

SZÜRET ÁBRÁZOLÁSA 1800-BÓL

kegyeskedjék megengedni.”¹² Egy 1818-ban kiadott földesúri rendelet szerint a hegygyűlés minden esztendőben Szent György nap (Ápr. 24.) táján tartassék.¹³ Valószínű, hogy a hegygyűlések időpontja sokkimentől függött, és igen nehéz lehetett összehangolni azt a dátumot, ami az uradalomnak és valamennyi gazdának egyaránt megfelelt.

A hegymesterek munkáját a hegyesküdték segítették, és egyben ellenőrizték azt. Az esküdték tanácsa helységenként igen változó létszámú volt, számuk országos viszonylatban 4-12 közé tehető.¹⁴ Az iszkaszentgyörgyi uradalom irataiban azonban évente egy-két esküdtet választottak újra. Az 1840. évi hegygyűlési jegyzőkönyvek szerint Ó-Guthon Lendvay Györgyöt, Új-Guthon Varga Istvánt és Vég Imrét szavazták meg ismét a gazdák.¹⁵ A hegyimestert és az esküdtet is évente válthatták, ha feladatuknak nem tettek eleget. A fent említett évben Somosmálban Poleszák János hegymester helyett Pintér Istvánt vá-

lasztották. Mivel Pintér István esküdti feladatokat is ellátott, megüresedett helyére Molnár János került. 1840-ben a következő hegyesküdték lettek megválasztva:

Mátyus István–Molnár János	Somosmál
Csepi István–Herczeg György	Bátsó
Boross Péter–Nyárai Mihály–Balogh János–Orbán Ignác	Iszka
Fülöp János (Orova Ferenc helyett)	Bittó
Fiser József–Zsigmond György	Kincses
Lendvay György	Ó-Guth
Varga István–Vég Imre	Új-Guth
Tolnay István (Magyar András helyett)	Sólyom ¹⁶

Egyes helyeken az esküdték bírói funkciót töltöttek be, azonban van példa arra is, hogy csak néhány tagjuk volt hasonló döntési joggal felruházva. A hegyesküdték tulajdonképpen a hegy nép akaratának érdekeit képviselték a földesúrral egyetértésben, de azzal szemben is. A XVIII. században a szőlőhegyi önkormányzatok működését a földesúr szinte teljesen az ellenőrzése alá vonta. Ez nemcsak a bíraskodás jogkörére terjedt ki, a földesúr igyekezett minden rendelkezését a saját gazdasági érdekeihez igazítani, még akkor is, ha ez sértette a hegy nép törekvéseit. Azt is mondhatjuk, hogy a szőlőhegyek legelső emberének az uradalmi tisztartó számított, a hegymesterek is alárendeltek voltak velük szemben. Az uradalmi tisztartó, mint a földesúr képviselője rendszeresen ellenőrizte a hegyeket, és ha valamilyen szabálytalanságot fedezett fel, rögtön jelentette gazdájának.

Az 1810-1826 között készült hegygyűlési jegyzőkönyvek tanúskodnak arról, hogy a

szőlőhegyek rendjét – igaz a hegygyűléssel egyetértésben – szinte kivétel nélkül az évenként kiadott földesúri rendelkezések szabták meg.¹⁷ Ezeket a hegygyűléseken olvasták fel, melyet a hegynép évente egy alkalommal tartott. A hegygyűlésen minden szőlőhegygel kapcsolatos eseményről szó esett. Megválasztották az új tisztségviselőket, meghallgatták a benyújtott kérelmeket, megvizsgálták a hegymesteri számadásokat, valamint ítéleztek a rendbontók felett. A hegygyűlések jegyzőkönyvei, és a hegymesteri számadások világos képet tárnak elénk a szőlőhegyek mindennapi életéről. A kiadásokról készített listák alapján vizsgáljuk meg, melyek voltak azok a problémák, amik a hegykasszát leginkább érintették. 1840–41. évi számadások a következőkről tudósítanak bennünket:

Kelet-Somosmál

BEVÉTELEK: 312 vektál szőlő után pásztorbér szőlősgazdánként 5 kc	
– össz.: 26 Ft ¹⁸	
– interesből bejött	20 kc
KIADÁS:	
– pásztorbér	18 Ft
– pásztorfogadási költség	24 kc
– törött törkölyvágó javítása	15 kc
– akolás és dézsmálás költsége	1 Ft 30 kc

Nyugat-Somosmál

BEVÉTELEK: 364 vektál szőlő után pásztorbér szőlősgazdánként 5 kc	
– össz.: 25 Ft 20 kc	
– szőlőeladásokból 4 Ft	
KIADÁS:	
– pásztorbér	18 Ft
– törött törkölyvágó kapacs javíttatása	15 kc
– Pap Jánosnak egy új kapocs és 5 hegy csinálásáért	18 kc
– hegy kapujának csináltatásáért	50 kc
– akolás és dézsmálási költség	1 Ft 30 kc

Kincses

BEVÉTEL: 635 vektál szőlő után beszedett pásztorbér szőlősgazdánként kc	
– össz.: 42 Ft 20 kc	
KIADÁS:	
– pásztorbér	28 Ft
– kapubálványok beasatásáért	30 kc
– új kapu készíttetése Hart Györggyel	2 Ft 30 kc
– egy avitt kapu felújításáért	30 kc
– puskaporért	3 Ft
– akolás és dézsmálási költség	4 Ft
– egy kapa élesítése	6 kc
– pálinkaházban felrakott kályháért	1 Ft

Bácsó

BEVÉTEL: 635 vektál szőlő után beszedett pásztorbér nyolc gazdánként 4 kc

- össz.: 44 Ft 12 kc
- 127 Ft 17 Krc tőkének kamatoztatásából 7 Ft 39 kc

KIADÁS:

- pásztorbér 18 Ft
- pásztorfogadás költsége 4 Ft
- puskaaporért 4 Ft
- egy bádog iccéért 50 kc
- törkölyvágó kapacs javításáért 12 kc
- 30 darab vasszegért 13 kc
- akolás és dézsmálási költség 4 Ft
- az elszámolás megíratásáért 1 Ft
- írószerekért 12 kc
- májusi szentmisére 1 Ft

Iszka

BEVÉTEL: 94874 vektál szőlő után beszedett pásztorbér vektálonként

12 kc-ral számolva, össz.: 189 Ft 7 kc

- szőlőeladásokból 10 Ft 50 kc
- rossz haranglábak eladásából 1 Ft
- kútra beszedett összeg a Leányvágói gazdáktól 3 Ft
- a pálinkafőzőből egy zsák hamu eladásából 90 kc

KIADÁS:

- a kút vödreinek javíttatása 42 kc
- a kúthoz 20 S kapocs csináltatása 1 Ft 1 kc
- három szentmisére 14 Ft 6 kc
- pásztorbér 75 Ft
- viaszgyertyára 2 Ft 7 kc
- akolás és dézsmálás 4 Ft 15 kc
- harangozónak fizetett 8 Ft
- ászlók szállítására 24 kc
- a kútba esett vödör ötszöri kivételéért 24 kc
- a csóri határban lévő bődön kútra 24 kc
- a kúthoz 16 S csináltatásáért 4 Ft 46 kc
- a harangfűl megjavítására 12 kc
- fél hordó puskaorra 51 Ft 12 kc
- az iszkai határban lévő kövek felrobbantásáért 30 kc
- az iszkai út igazgatásáért 30 kc
- az árvák kasszájába fizetett 30 kc
- papírért és plajbászért 30 kc

Guth

BEVÉTEL: 43 fél szőlőből beszedett pásztorbér 27 Krc-ral számolva

- össz.: 19 Ft 21 kc

– szőlőeladásából	2 Ft
KIADÁS:	
– pástorbér	14 Ft
– az elszámolás megírásáért	1 Ft
– akolás és dézsmálás költsége	2Ft 34 kc
– kapuoszlop kivágatása	34 kc
– a pálinkaházra felszerelt lakatért	2 Ft 30 kc
– kőművesmunkákra	2 Ft
– üvegesmunkára	30 kc

A szőlőpásztor

A fentiekből láthatjuk, hogy a hegyközség évente fogadott szőlőpásztorokat, akik a szőlők őrzését végezték. A pásztorokat, akiket egyes vidéken hegyőröknek, kerülőnek vagy csőszöknek is neveztek, a szőlőérés előtt fogadták föl.¹⁹ Létszámuk és bérezésük területenként eltérő volt. 1840-ben Somosmálban kettő pásztort alkalmaztak a hegy keleti és nyugati felében is. Egy heti bérük fejéenként 1Ft.30 kr-t kóstált munkaidejük hat hétre szolt. Ugyanilyen bérezést számoltak a Bácsó hegyen három hétre fogadott öröknek is. Kincses hegyen negyedfél hétre szerződötték a négy pásztort, hetenként 2 Ft-ért. Guthon szintén két forintot fizettek hetenként, a szőlőt azonban hét héten keresztül őrizniük kellett. A szőlőpásztorok kunyhókban laktak. A szentgyörgyi hegyekben felállított kunyhók minden bizonnyal erős, masszív épületek lehettek. 1842-ben Méhes István kőműves az iszkai csőszkunyhót 9 napig

A XIX. SZÁZADI FEGYVERES SZŐLŐPÁSZTOR

javította 26 napszámossal. A mesternek 1 Ft 15 kr, míg embereinek 30 kr napszámot fizetett a hegyközség. Ez bizonyosan nagyobb építkezés lehettett, mert az épület bevakolására és meszelésére a mester már csak kettő segédet alkalmazott, akik az elvégzett munka után 6 Ft-ot kaptak. A munkákhoz Székesfehérvárról 2 mázsa meszet mázsánként 50-Krc-ért, valamint két kocsi homokot hozattak. A fuvaros ezért 1 Ft-ot számolt fel. A mész beoltását Orbán József és Orbán Ignác végezte el. Orbánék többek között utak javításával is foglalkoztak, de Orbán Ignác aki egyébként hegymesteri feladatokat látott el, mint kazánkészítő is feltűnik a számadásokban. Mivel az építkezésekre számolt homok igen kevésnek bizonyult, Miklósi Mihály még hét kocsival hordott fel a hegyre, fuvardíjként 25 kc-ért. Ez évben a csőszkunyhóba új tálas is készült fenyődeszkából.²⁰

A pásztorok bérét a hegynép adta össze vektálonkénti elosztással. Ez alól csak Bácsó hegy volt kivétel, itt nyolc gazda együtt fizette meg a négy krajcárt.

Szolgáltatuk változó időtartamából arra következtethetünk, hogy egyes helyeken a szőlő érésének kezdetén, míg más hegyekben csak a szüret előtt pár héttel léptek munkába.²¹ Ezeket általában Lőrinc napkor (augusztus 10.) fogadták meg, egyes helyeken *érési pásztoroknak*, *madárpásztoroknak* vagy *budároknak* mondták. Fő feladatuk a termést dézsmáló madarak elűzése volt. Riogató eszközük után *kerepűs pásztor*nak is nevezték őket.²² Nagyobb kiterjedésű hegyekben a pásztorok lóval jártak, elriogatták a kártevőket, vigyáztak a termésre, és a prэшázak nyugalma. Egyszerűbb eszközeiket, mint például a kereplőt, karikást maguk készítették.²³ A szőlőpásztort fegyver is megillette. A XVIII. században a Kecskemétiék lándzsával és baltával vigyáztak, melyet később a puska váltott fel.²⁴ Ezt igazolják az általunk vizsgált hegymesteri számadások, amelyekben puskaporvételről találunk adatokat. De alátámasztják az egykorú ábrázolások is.

Szükségük is lehetett a fegyverre, hisz a szőlőhegyi hajlékok állandó célpontjai voltak tolvajnak, betyárnak. A XVIII. századi úriszéki iratok szerint Iszka hegyen a következő lopásokat jegyezték le, a kárvallottak beszámolója alapján: Osztrotics Jánosnak 6, 3/4 borral teli „kajtejhábát” vitték el. Horváth Jánostól hét akó bort loptak, valamint egy üres egyakós hordójának lába kélt. Halas Györgynek 1 akó, Orbán Jánosnak 106 icce bora bánta a fosztogatást. Szatmári Jánosnak fél akó borán kívül egy ásóját lopták el, Devecseri Jánoshoz pedig három éven keresztül jártak vissza 1-1 akó borral megrövidítve pincéjét. Győre Jánosnál mivel italt nem találtak, egy „fejhelyet” lovasítottak meg a betörők.²⁵ 1775. november 12-én hajnalban Ferenczi Antal hajlékába törtek be, a kamrából elvittek négy cselédkenyeret, kettő fehérkenyeret, három „sertvélet” lábakkal és egy darab szalonnával együtt. Egy vékányi kukoricalisztet zsákban, valamint egy határ „csöpiüt”, amely abroszba volt kötve. A pincében kiszívták egy hordó borát, majd a hébert a kapubálványhoz támasztva távoztak a hívatlan látogatók. Magukkal vitték a kamráról és a pincéről levert lakatokat is.²⁶ A lakatoknak, igen borsos árú volt, 1842-ben Pilóti András hegymester a guthi pálinkaházra 2 Ft 30 kc-ért készíttetett lakatot.²⁷ Akit a pásztor tetten ért, attól zálogot vett és jelentette a hegybírónak. A kiszabott büntetéspénz egy része őt is megillette csakúgy, mint az ügyben eljáró hegymestert. Puskaport azonban nem csak a tolvajok ellen, hanem békésebb célokra is alkalmaztak. Az iszakai hegyközség 1840-ben Gazdag Pált és Nagy Jánost fogadta fel az „Iszakai víz mosásban lévő kövek puska porral való elvettetéséért”.²⁸

Ha valaki nem végezte el idejében az esedékes munkát, a csősz figyelmeztette a mulasztásra. Ugyancsak ő felügyelte azt is, hogy a szüretet senki ne kezdje a megengedett idő előtt. A csősz figyelte az utakat és a szőlőhegyek kapuit, sorompóit is. A fásorompók arra szolgáltak,

hogy a szőlőművesek vasárnap vagy más ünnepnapon szőlőikben ne dolgozhassanak, illetve idegen személy ne közlekedjen az utakon. 1841-42-ben Somosmálban 50 kc-t, Guthon 43 kc-t, míg Kincses-hegyen 3 Ft 30 kc költöttek a kapukra.²⁹

Az utak

Kényes kérdésnek számítottak, és állandó pereskedés tárgyai voltak a kapuk által védett utak is. 1798-ban a kincsesi gazdák panaszlevelet írtak az úriszékhez, miszerint a kúthoz járó utat, melyet már negyven esztendeje bírnak, az uraság „cassálni” szándékozza, valamint az iszkaszentgyörgyi gyalogutat le kívánja záratni. A földesúr tettét azzal indokolta, Hogy az út a birtokos gazdák földjein megy keresztül, és így a földeken károk keletkeznek. A hegybeliek, akik elmondásuk szerint már negyven éve birtokolták az utakat, erős tiltakozásba kezdtek. Ha az utakat lezárják, a szőlőhegy csak az iszakai határ megkerülésével lesz elérhető. Tiltakozásukban arra hivatkoztak, hogy vasárnap, vagy más napokon igen ritkán mentek át Iszka falun, mivel gyakran talicskán vagy háton vitték a kenyeret, bugyrot vagy éppen gyermeküket, és csak a gyalogutat használták. Elmondásuk szerint sokan azért vettek szép pénzen itt szőlőt, mert az könnyen megközelíthető, és a többi gazda azt vallotta, hogy a gyalogúton örökké fog tartani a közlekedés. Valamint a gyalogúton lévő Poklos kutat saját pénzükön 26 Ft-ért építették, azt pedig használják szántás és aratás idején a jobbágyok és a somosmáli hegy nép, akik szintén iszakai lakosok. A hegyközség tiltakozása oly mértékre rúgott, hogy egyenesen felszólították a földesurat a kúthoz vezető út kocsiúttá való átalakítására.³⁰

Az utak javítása és karbantartása eredetileg az uradalom hatásköréhez tartozott, de a gyakorlatban sokszor ennek költsége is a hegyközség vállára szállt. Erről tanúskodik az 1838 és 1842 között történt eset. Az Iszka hegy alatt lévő utat kimosta, és járhatatlanná tette az esővíz. Hites István és Balkovics József hegymesterek kérésére Öreg Joó Ferenc jegyző kérvényt fogalmazott meg, melyben kéri az uraságot: „...hogy mi Szöllös Gazdái Isteni segedelem által valamint Nagyságos Földes Uraságnak, úgy magunknak részére bővebb hasznokat az utak javítása által eszközölhetnénk és szőleinket a trágyahordattatás által, de a mindenható segedelmével termékenyebbé tehetnénk”.³¹ Három évig tartó huzakodás után a hegyközség végül 1 Ft költségen kénytelen volt megjavíttatni.³² Láthatjuk az összeg csekélységén, hogy a perlekedést nem a tényleges anyagi, inkább a jogi vonzatok okozták. A Bajzáthok szerettek volna a hegybeliektől minél nagyobb anyagi hasznot behajtani. A köteleseikből egyre kevesebbet vállaltak, ezeket próbálták a hegyközségre terhelni, ugyanakkor igyekeztek megnyirbálni annak autonómiáját.

A kutak

A számadásokból láthattuk, hogy a kutak is igen nagy jelentőséggel bírtak a hegyközség életében. A kutak ásására, tisztítására, javítására vagy éppen a kútba esett vödör kihalászására a gazdák közösen adták össze a pénzt. Ezek a kutak minden bizonnyal a tájra jellemző *bödönkutak* lehettek. A *bödönkút* sövénnyel béelt gödör, amelyből különböző szerkezetekkel emelték ki a vizet.³³ Fejér megyében egyaránt elterjedt a kerek és gémes változata is. Az ásás során a béelt kútgödört a vízig lemélyítik, és a bélelő *bödönt* lesüllyesztve a kiemelt földdel a nyílást körültöltik. Ezeknek a víznyerő helyeknek főleg a szőlőhegyre való menetkor vagy

szőlőbeli munka végzésénél volt fontos szerepük, de használták őket az állatok itatására is. Éves kiadást jelentett a vödörök megvásárlása, vagy a kút kötelére kötött S alakú vaskapocs kovácsoltatása. Arra nem találtam adatot, hogy a szőlőpásztor, vagy más hegybéli megbízott külön felelősséggel bírt volna a kutakkal kapcsolatban, annak óvása, karban tartása az egész közösséget érintette. Egyedül arra van megbízható adat, hogy 1840-41-ben az Iszkai hegyen ötször esett kútba a vödör, melyért Szabó József mászott le. Ezért összesen 1 Ft 15 kr ütötte a markát.³⁴ 1842-ben a hegy kútjához 6db fa és 1 csatorna 10ft-ért, két vödör valamint azok vasalása 4 Ft 40 kr-ért, egy vödör igazítása 45-kr-ért készült el. Ez évben a kút javításához még két szál fenyődeszka és 25 szög is kellett, ennek korabeli értéke sajnos nincs feltüntetve.³⁵

Előfordult, hogy a kutak a szőlőhegy határaiban voltak, és azokat a szomszédos szőlőhegyekkel együtt használták, közös tulajdonnak számítottak. Ilyen volt az Iszka és Leányvágó határában fekvő közös használatú víznyerő hely, melynek megépítésére a leányvágói gazdák 3 Ft-ot fizettek az iszkai hegykasszába. A kutak tisztítására külön erre a célra alkalmazott szakembereket szerződtettek 25 kr napszámmért.

Az akolás és dézsmálás

A hegymesteri számadások első feltüntetett költsége az *akolás*, melyet az *akolómester* végzett. Az *akolómester* a közigazgatás évenként választott tisztviselője volt, feladatköréhez tartozott a hordók és kádak úrtartalmának megmérése és hitelesítése. Munkáját, melyet *füzérlésnek* is mondat egyes vidékeken, az akófa segítségével végezte. Ő végezte el a dézsma beszédésénél a hordók lajstromba vételét. Fizetése az *akolópénz* volt. Történeti adatok szerint a XVI. században, már országosan általános tisztség volt, tevékenységük a mértékegységek állami egységesítésével a XIX. század folyamán megszűnt.³⁶

A földesúrnak járó terményadó fejében az úgynevezett *dézsma*bort szedtek. Ez gyakran vízzel hígított, sokféle edényben tárolt, különböző fajtájú és minőségű összeöntögetett bor volt. Ennek oka, hogy a gazdák igyekeztek a legrosszabb minőségű borukat beadni dézsma gyanánt. A *dézsma*bort a földesúr által fenntartott kocsmákban mérték ki, ami tetemes hasznot jelentett. A dézsma beszédésére a földesúr által kijelölt *dézsma*helyen került sor. Ide álltak be szüretkor a kocsik, ahol az *akolómesterek* illetve a földesúr megbízottai megbecsülték a termést, és kivették belőle az uraságnak járó részt. Egyes helyeken *dézsma*házat is építettek, de legtöbbször az allodiális pincéket használták erre a célra.³⁷

A szőlőhegyeken használt mértékegységek

Ejtsünk néhány szót a XVIII–XIX. századi mértékegységekről. A középkorban és a kora újkorban még tőkeszámmra mérték a szőlőket, az 1700-as években a *kapás* jelentette ezek területmértékét. Egy *kapás*nak vették általában azt a szőlőterületet, amelyet egy ember egy nap alatt meg tudott kapálni. Egy 1715. évi határozat ezt 90-100 négyszögölben állapította meg, de a talajviszonyok miatt területenként változott. A szentgyörgyi uradalomban 1 *kapás* szőlő 94 négyszögölnek felelt meg.

Általánosan használt területmérték volt a *pozsonyi mérő*, amellyel a szántók és a belsőség

nagyságát jelölték. 1 *pozsonyi mérő* 600 négyszögölt foglalt magába. A réteket *kaszásban* mérték, ez körülbelül 800-1000 négyszögöltnek számított.

A telekkönyvezéssel egyidőben jelent meg a *hold*, mint területmérték. 1 *kis magyar hold* 1200 négyszögölt földterületet jelentett.

A szentgyörgyi uradalomban az űrmértékek közül a legnagyobb mértékegység az *akó* és az *urna* volt. Ezek 54,3 liternek feleltek meg. Ennél kisebb mértékegység volt a *pint*, ami körülbelül 1,6 liter, és az *icce* ami 0,8 liternek számított. A levéltári források legkisebb űrmértéknek a *meszelyt* jelölik meg, ami 0,4 liter volt.³⁸

A fentiekből láthatjuk, hogy a hegyközség mint „locus competens” a feudalizmus utolsó időszakában is önálló egységet képezett a magyar agrárkultúrában. Törvényei egyesítették az ország különböző jogállású lakosait. A hegyközségek sajátos működésükkel a magyar feudalizmusban egyedülálló módon összefogták a nemes, a polgár és a jobbágyság törekvéseit, ezáltal viszonylagos autonómiájuk lehetővé tette a szabadabb és hatékonyabb termelési módok fellendülését is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BALOGH ISTVÁN–HOPPÁL MIHÁLY

1980 Kút. In *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. 362–364.

BOGDÁN ISTVÁN

1983 *Régi magyar mértékek*. Budapest.

ÉGETŐ MELINDA

1977 Dézsmabor. *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. Budapest. 37.

1985 *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból*. Budapest.

2001 Szőlőművelés és borászat. *Magyar Néprajz* II. Gazdálkodás. Budapest. 527–549.

KECSKÉS PÉTER

1977 Akolómester. In *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. Budapest. 57.

1979 Hegymester. In *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. Budapest. 519–520.

1982 Szőlőpásztor. In *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Budapest. 100.

LICHTNECKERT ANDRÁS

1990 *A balatonfüred-csapaki borvidék története*. Veszprém.

VAJKAI AURÉL

1938 A paraszti szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részén. *Néprajzi Értesítő* XX. 1–48. ; 172–204.

JEGYZETEK

¹ Lichtneckert 1990. 164

² Égető 1985. 24.

³ Kecskés 1979. 518.

⁴ Égető 1985. 25.

⁵ Égető 1985. 11.

⁶ Égető 2001. 519–520.

⁷ Vajkai 1938. 201.

⁸ Itt minden bizonnyal a későbbi Guttamásról van szó, amely önálló faluként működött. Guttamási szőlőműveléséről a fenti az egyetlen általunk ismert adat. FML.AM. Lt. C/11. 6. d.11.

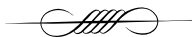
⁹ FML. Bajz. Lt. C/32/1. 26. d.

¹⁰ FML. Bajz. Lt. C/32/1. 26. d.

- ¹¹ FML. Bajz. Lt. C/32/1. 26. d.
- ¹² FML. Bajz. Lt. C/32/1. 26. d.
- ¹³ FML. Bajz. Lt. C/32/1. 26. d.
- ¹⁴ Égető 1985. 26.
- ¹⁵ FML. Bajz. Lt. C/32/1.
- ¹⁶ FML. Bajz. Lt. C/32/1.
- ¹⁷ FML.BAJZ.Lt. C/32/1.
- ¹⁸ Ekkor 1Ft-ot 60 kc-ra váltottak
- ¹⁹ Kecskés 1982. 100.
- ²⁰ FML. Bajz. Lt.C/32/1. 26. d.
- ²¹ FML. Bajz Lt. C/32/1. 26. d.
- ²² Égető 2001. 545.
- ²³ Kecskés 1982. 100.
- ²⁴ Égető 2001. 545.
- ²⁵ FML. AM. Lt. XIII-1 5. d. 5.
- ²⁶ FML. AM. Lt. XIII-1 5. d. 5.
- ²⁷ FML.Bajz. Lt. C/32/1. 26. d.
- ²⁸ FML. Bajz. Lt C/32/1. 26. d.
- ²⁹ FML. Bajz.Lt. C/32/1. 26. d.
- ³⁰ FML. AM. LT. XIII.-1 C/5. d. 5.
- ³¹ FML. Bajz. Lt. C/32/1. 26. d.
- ³² FML. Bajz. Lt. C/32/1. 26. d.
- ³³ Balogh–Hoppál 1980. 362-364.
- ³⁴ FML. Bajz. Lt C/32/1. 26. d.
- ³⁵ FML. Bajz. Lt. C/32/1. 26. d.
- ³⁶ Kecskés 1977. 57.
- ³⁷ Égető 1977. 597.
- ³⁸ Bogdán 1983; Németh, 1976.

ILLÉS PÉTER

Hegytörvények keletkezéstörténete: egy önrendelkezésében sértett délnyugat-dunántúli hegybéli közösség a XVIII. században

Hegybéli közösségek a Közép- és Nyugat-Dunántúlon

A kézi művelésű, termő szőlő rendes gondozása és a hegybéli vagyon védelmében a feudális keretek között élő szőlősgazdák rendszerint önszerveződő hegyközösségeket alkottak. Égető Melinda megállapítása szerint a 14-16. században a földesúri hatalomtól valamennyire független, valóságos autonómia jellemezhetette az íratlan szabályok alapján működő hegybéli közösségek e korai korszakát.¹ A későbbiekben a Dunántúlon általában *hegységbéli*eknek vagy

*helységbeliek*nek nevezik a források a szőlőhegyek birtokos gazdái által formált, bizonyos fokig mindvégig valamennyire autonóm közösségek tagjait.² Az egyes nagyobb összefüggő dunántúli szőlőhegyeken akár több helység, vagyis közösség működhetett.³ Ilyen hegybéli helységhez tartozott a hegyen parcellát művelő összes szomszédos hegybirtokos, bármilyen rendű és bármely településről érkező személy is volt. Azonban a szőlősgazda felesége és gyermekei viszont nem számítottak a szőlőhegyi közösség tagjának.⁴

A 16–17. század fordulójától a 18. század derekáig a közép- és nyugat-dunántúli szőlőhegyek hegybéli helységeit a szokásjog alapján működő, a földesúri fennhatóságot kényszerűen elismerő, autonómiájukban különböző mértékben korlátozott közösségek karakteres formáiként ismeri a történeti, jogtörténeti és néprajzi szakirodalom.⁵ Folyamatosságukat a hegybéli gyűléseken biztosították, ezeken az összes szőlőbirtokosra kötelező összejöveteleken rendezték a szőlőhegy életét érintő minden olyan közös ügyet, mint például a vezetőségválasztás és a Szent György nap (április 24.) tájban megtartott szőlőhegyi építmények (pl. a hegyet körül védelmező gyeptű), határjelek (határhalmok, megyekövek) ellenőrzése, vagy a szőlőkkel kapcsolatos öröklések, adásvételek, zálogosítások, illetve a közösség tagjai között felmerülő birtokpercek. A hegybéli gazdák közösségének feje általában a *hegybíró*, illetve az egy vagy két *hegymester* volt, akik mellé bizonyos számú esküdtekből álló *tanácsot* is választottak maguk közül.⁶ Általánosságban elmondható, hogy az azonos szakmában dolgozó, egy mesterséget űző iparosok céhes testületeihez hasonlóan saját írott szabályzattal rendelkeztek, döntéseikről hegykönyvet vezettek, melyeket a helység ládjában tartottak, akárcsak a helység pecsétjét.

Az egyes hegybéli közösségek jogszokásait tájanként változó időben rögzítették írott szőlőhegyi rendtartásokban, helyenként már a 15. századtól, elsősorban stájerországi és alsó-ausztriai előképek mintájára.⁷ Az íratlan és írott formában megerősített szokásjog a közösség és a szőlőt birtokló egyének jogait és kötelességeit, azok erkölcsös magatartását, tulajdonképpen a szőlőhegyi feudális együttélés szabályait határozta meg, megerősítve magának hegybéli közösségnek is a létjogosultságát. A jogok között a legfontosabbak voltak a birtok már említett szabad adásvétele, öröklése és zálogosítása, a szőlőbirtokosok alapvető kötelessége pedig a szőlőterület folyamatos gondos művelése jelentette, ugyanakkor a szőlőhegy földesurának járó hegyvám, kilenced, vagy tized hiánytalan megadása, illetve ezek pénzbeli megváltása. Miként arra szintén Égető Melinda mutatott rá, a nyugat-dunántúli térségben az írásba foglalás hátterében egyrészt az írásbeliség 16–17. századi egyre növekvő elterjedése állt, másrészt a 16. század közepétől a majorsági gazdálkodás előretörése, illetve a földesúri hatalom kiterjesztésének, megerősítésének igénye hozta magával.⁸ A hegytörvények kidolgozottsága vidékenként és uradalmanként jelentősen változó lehetett. A 18. században, a török hódoltság megszűnését követő állapotokban jobbágyok, kisnemesek és polgárok részvételével jelentős szőlőtelepítés indult meg a Közép- és Nyugat-Dunántúlon. A földesurak uradalmaik megszervezéséhez a szőlőhegyeket is igyekeztek fennhatóságuk alá vonni, hiszen a bor a kor jelentős árucikkének számított.

Írott hegytörvények elterjedése a vas megyei Hegyháton

Az írott hegytörvények születésének körülményeinek megvilágításához tanulságos példával szolgálunk a vasi-zalai megyehatár térségében, a Rába délkeleti partján végig húzódó dombság hegybéli közösségeinek írásos emlékei. A vas megyei Hegyhátként ismert vidéken⁹

a 18. században rohamos fejlődésnek induló szőlőtermesztés és a kapcsolódó borkészítés eredőjeként a szőlőhegyek a tájékon sajátos kapcsolatrendszerük mentén kisebb mikrotájakat alkottak.¹⁰ Az első sorban önellátást biztosító, gyümölcsösökkel tarkított szőlőhegyek egymással való kapcsolatában sajátos aspektust jelent az írott hegybéli törvények, vagy miként akkoriban említették, az artikulusok elterjedése. Ezekre a finom, nehezen feltárható folyamatokra derít fényt a dél-kelet vasi térség szőlőhegyeire vonatkozó huszonkét, a következő rövid elemzésbe bevont hegytörvény strukturális elemzése (1. ábra).

Mindegyik forrásszöveg tulajdonképpen másolat. A dombság legészakibb részén, a Sárvár környékén húzódó sótony-nyőgéri hegyek törvényeit¹¹ és a legdélibb, az egykor volt megyehatár közelében fekvő Egervár,¹² illetve a karakteresen hegyhát vidéki Felső-Oszkó¹³ hegytörvényeit leszámítva a többitől bizonyosan tudható, hogy azokat 1816-ban a vármegye utasítására jegyezték le a hegyközségeknél lévő eredeti példányokról, mégpedig az egységes vasvármegyei rendtartás típusszövegének kidolgozásához.¹⁴ Az egyes szöveghelyeken tett konkrét utalások alapján a 18. századi és 19. század elején formálódó szőlőtermesztő kistájhoz kötődő hegytörvények datálással kijelölhető időhatára így 1661-től 1839-ig terjed. Ugyan a hegytörvények szöveges műfajára vonatkozó korábbi, Wellmann-féle hármastagolás (1. autonóm hegyközségi törvények, 2. földesúri rendtartások, 3. városi statútumok) a Nyugat-Dunántúlon nehezen alkalmazható – mivel az autonóm hegyközségi törvények és a földesúri rendtartások egymástól nem könnyen elválasztható kategóriák –,¹⁵ mégis a vonatkozó térségből fenn maradt szövegekre fókuszálva olyan jellegzetes törésvonalak mentén megrajzolható tipológia tárulkozik fel, melynek időben is és térben is tetten érhető tanulságai vannak (2. ábra).

A keletkezés időrendjében haladva, a legkorábbi, 1661-re datált, Sárvár környéki sótonyi és nyőgéri közös hegytörvény szerkezetében a többitől teljesen eltérő. Kidolgozottságát tekintve mégis feltűnően a legalaposabb szövegváltozat a maga 70 pontban rögzített artikulusával. Ettől jócskán alacsonyabb színvonalon megfogalmazott szöveg az idősorrendben következő legrégebbi, de már 18. század eleji forrás. Ugyanis a Vasvárt ölelő térségből fennmaradt, 1709-es datálású újlaki hegybéli rendtartás mindössze 10 pontból áll. Ebben a szövegben egyáltalán nem található földesúrral kapcsolatos rendelkezés. Itt vélhetően még egy valóban autonóm hegybéli közösség foglalhatta írásba a helyi emlékezetben őrzött korabeli szokáshagyományokat, amit a rendszabály bevezetőjében a hegymesterek állásfoglalása is megerősíteni látszik.¹⁶ A már 18. század közepén, 1757-ben Kámban megfogalmazott 15 pontból álló hegytörvény is hasonlóan önrendelkező hegybéli helységre utal,¹⁷ még ha azt 1808-ban további két ponttal is kiegészítettek. Konkrétan még két olyan hegytörvény ismert a kistájról, melyekben nem fedezhető fel utalás a szőlőhegy hegyvamos földesurára, ezek a sárfimizdói (1739) és a halastói (1749) szőlőhegyi artikulusok.

A 18. század első felében, de már egyértelműen földesúri jóváhagyással vetették papírra az egervári (1729), petőmihályfai (1727) és szarvaskendi¹⁸ (1740) hegytörvényeket. Ezeket ugyan a földesúr törvényesítette, azonban a vezető testület és közösség önrendelkezését meghagyta. Tehát ez esetekben is világosan hegyközségi artikulusokról beszélhetünk.¹⁹ Ahogy majd a következőkben még szó lesz, az 1729-ben kiadott egervári szőlőhegyi artikulus bizonyos pontosításokkal érvényesítették Győrvár, Boldogasszonyfa és Gősfő szőlőhegyein 1753-ban.²⁰ Az 1740-ben kiadott szarvaskendi hegytörvény szövege viszont még az „eredeti” 1729-es egervári hegyközségi artikulus átírása. Sőt, a petőmihályfai hegytörvényt később szintén, jól kimutathatóan alapszövegnek használták fel más környékbeli hegybéli közössé-

gek rendjének megfogalmazásához. Egészen pontosan Sárfimizdó (1739), Hodász (1755) és Nagymákfa (1776) szőlőhegyei esetében,²¹ mely utóbbi szöveghez nem mulasztottak el egy, ezt a tényt tisztázó konkrét megjegyzést is hozzáfűzni.

Akárcsak Nagymákfa esetében, a ma Csehimindszent határában lévő Poty szőlőhegyének földesura is a tolnai Festetics család volt a kérdéses időszakban. Utóbbi hegytörvény nem egészen húsz évvel korábban, 1757-ben íródott, szintén a baltavári uradalomban. Azonban hiába az egy uradalomhoz tartozás ténye, a nagymákfai szövegtől eltérően a Potyi-hegyen az 1753-ban készített Zala vármegyei statútum átírt változatát érvényesítették. Sőt, a Hegyhát vidékén a zalai normaszöveg térhódításának további példái is kiolvashatóak. Ilyen az 1761-es döröskői, illetve az évszám nélkül fennmaradt baltavári hegybéli törvény, de a szinte teljes szöveghűségéről árulkodó, ugyancsak datálatlan petőolaszcai szöveg is a délről szomszédos vármegyére érvényes példát vette alapul (4. ábra).²²

Még egy szövegcsalád világosan megmutatkozik a térségben, mégpedig a 18. és 19. századok fordulójáról. Ezúttal viszont egy uradalmon belül több hegyen is érvényesített földesúri rendtartásról van szó,²³ mely szerint a hegybéli vezetőség az uraságnak, itt konkrétan a körmendi tisztartójának felügyelete alá tartozott. A Nádasd határában fekvő némethfalusi szőlőhegy 1790-ben írt hegytörvényét érvényesítették aztán 1806-ban a szomszédos Halogy szőlőhegyén is, majd 1807-től a Nádasdhoz tartozó matzfai hegybéliék szintúgy ezt a rendszabályt kellett, hogy kövessék.

A kistájról még fennmaradt, de évszám nélkül ismert tilaji, és a meglehetősen későn, 1839-ben készített felső-oszkoí hegytörvények inkább nevezhetők egyedi hegyközségi artikulusnak. Kétségtelen, hogy ezek a szövegek nem valamely megyei statútum változatlan, vagy kissé átírt, helyben aktualizált változatai,²⁴ és a kistáj többi más szőlőhegyi szabályzatától is eltérő szerkezetűek, mégis tartalmilag és megfogalmazásukban nem tekinthetők teljesen egyéninek. A többi forrásszövegtől a legkarakteresebben a Szombathely-Vasvári Székeskáptalan által 1787-ben kiadott pácsonyi szabályzat tér el. A létesítendő szőlőhegy kapcsán elrendelt írás tartalma és struktúrája szerint is inkább tekinthető a leendő hegybéliék létrehozandó közösségével megkötött kontraktusnak, mintsem egy már működő szőlőhegyi közösség esetleg átvett hegytörvényének.

Mindennapok és konfliktusok az egervári szőlőhegyen a XVIII. század közepén

A hegytörvények bevezetésének körülményeit, illetve a hegybirtokosság és a földesúr közötti 18. századi kapcsolatokat, konfliktusokat jól példázza az egervári szőlőhegyi artikulus valamennyire rekonstruálható valós keletkezéstörténete és sorsa. A források szerint az itteni szőlőbirtokosok 1729-ben arra kérték földesurukat, Széchenyi Zsigmondot, hogy adjon ki nekik (sic!) írott artikulust, mivel szőlőhegyi igazságszolgáltatásban és dolgaik intézésében „fogyatkozást szenvednének”, ugyanis más szőlőhegyek rendjének szokásai náluk még ismeretlenek.²⁵ A kért és kiadott szőlőhegyi szabályzatot csaknem két évtized múlva, 1746-ban Széchenyi Ignác is megerősítette, melynek írott szövege is fennmaradt.²⁶ A kiadott húsz pontos hegytörvényt a földesúr 1753-ban tovább finomította, mely változtatásokat egyben érvényesítette immár nemcsak az egervári, hanem a győrvári, boldogasszonyfai és gősfai szőlőhegyeken is.²⁷ Ez utóbbi korrekciók két kivételével, – melyek az ünnepek megtartását

szigorították és az egervári templomnak adományozták a megfizetett bírságok egy részét – mindegyikben a földesúr saját döntéshozatali pozícióját igyekezett megerősíteni a hegybéli helységgel szemben. Ez konkrétan azt jelentette, hogy az előjárók megválasztásakor, ha valamely gazda nem akarta a tisztséget vállalni, akkor az esküdtnak be kellett jelentenie az esetet földesurának. Kiegészítésként a földesúr azt is meghagyta, amennyiben ebbéli kötelességét az esküdt elmulasztaná, akkor őt bírságolják meg a vétkes helyett. A legsúlyosabb beavatkozás mégis az volt, hogy a helység már csak előterjeszthette a helybeliekből kiválasztott esküdt jelöltjeit, a végső döntés jogát az uraság magának tartotta fenn. Széchenyi Ignác kikötötte azt is, hogy szőlő elzálogosítása és eladása ezen túl szintén csak a beleegyezésével történhet. Hovatovább még azzal is megzsarolta a szőlőbirtokosokat, hogy továbbra is árulni fogja mindazok szőlőit, akik tőle elpártolnak, vagy nem gondolják parcelláikat megfelelően.

A hegybeliek és földesuruk kapcsolatában szintén fontos állomásnak mutatkozott egy ugyancsak 1753-ban intézett levél, melyben az egervári, győrvári és gősfai hegybirtokosok megtagadták az uraság azon kikötését, hogy az általa bekért „Szőlő Leveleik” kiadásáért pénzt fizessenek, ugyanakkor kijelentették:

„hogylha Nagyságod megh erősítette mi azt alázatosan köszönnyük ha nem erősítette is Méltóassék kezünkhöz vissza adadni mi azok mellyet régi igazságaink szerint megh maradunk de Nagyságod kívánsága szerint Újságott vagy is illetin új törvényeket mi bé nem hozunk és bé nem veszünk mivel sem Országunkban sem Vármegyénkbe az illetin halhatatlan dolog nem praktikáltatot mi sem fogunk praktikálni. a vigore mi nem hogy huszadik forintot de egy pénzt sem füzetiünk közönséges végezettel.”²⁸

Mindezekon felül, a gősfai és boldogasszonyfai „Helség”-ek önrendelkezésüket védve egy újabb levélben leszögezték gróf Széchenyi Ignácnak, hogy az addig volt hegymestert kívánják megtartani, illetve már főesküdtet, kilenc esküdtet és kis bírót is választottak maguknak.²⁹ Gróf Széchenyi viszont mindezekre úgy reagált, hogy mivel a győrvári, egervári, gősfai és boldogasszonyfai szőlőhegyeken lévő gazdák nem tudták a tulajdon területük szőlőleveleit bemutatni, ezért elrendeli, hogy a különféle adásvételek, felvallások mellett a kiadott szőlőhegyi rendszabályokat is pecséttel és aláírással megerősítve felírják.³⁰ A szőlősgazdákat név szerint kellett nyilvántartásba venniük, mégpedig az uraságnál lévő „Hegység Könyve” mintájára, vagyis olyan formán, hogy az egyes nevek mellett hold szerint a művelt területek nagyságát és az azokról járó hegyvám mennyiséget is kötelesek voltak feltüntetni. Széchenyi gróf ekkor bevezetett újításaként „Az Hegységek vagy is Hellységek Gyűlései” immár az uradalmi tisztségek és emberei jelenlétében kellett, hogy megtörténjenek. Ráadásul a gróf a további kikötéssel is csorbította a hegybéli gazdák közösségi autonómiáját, hogy ugyan a hegybéli esküdtek, bírák, hegymesterek az ő engedélyével intézkedhettek, de a szőlősgazdák megkérdőjelezve a hegybéli előjárók ítéletét bármikor szabadon apellálhattak az urasághoz.³¹

Időközben a szőlőhegyen önszerveződő közösség további megbontását is szolgálta az 1751-ben szolgáltatott úriszék, melynek döntése értelmében az elkövetkező év Szent Mihály napjától (Szeptember 29.) fogva a szőlőhegyben való lakást megtiltották és az urasági területről a lakásokat a faluhelységbe kellett levinni.³²

Az autonómiájukat egyre inkább korlátozott egervári hegybeliek 1766-ban négy pontban összefoglalva kérték sérelmeik tisztázását földesuruktól. Elsőként azt kérvényezték, hogy az artikulus szerint újra a hegybíró rendelkezhesen velük, és a régi szokás szerint az ő házánál is tarthassák a „Hegység Gyűlését”.³³ A kérelem megírására a szőlőbirtokosok azt az ürügyet használták fel, hogy télen az uraság pincéjénél rendezett gyűléseken szenvednek

a hidegtől. A válasz azonban határozottan nemleges volt. Sőt, Széchenyi Ignác még arra is felhívta a hegybéliek figyelmét, hogy az 1729-ben kiadott rendszabályokon bármikor joga van változtatni, ezen felül döntéseiben azokat akár teljességgel figyelmen kívül is hagyni.³⁴ Másod sorban ugyancsak nem engedte, hogy becsükor (pl. eladáskor, zálogosításkor, örökléskor) a korábbi mód szerint a „*Hegység Esküttye*” jelenlétében megalkudhassanak maguk között a felek, mikor is „*Esküttek szoktak venni egy Tallér kész pénzt és melleje egy Vödör Bor, a ki is Posonyi Iczével 24. Iczébül álló*”.³⁵ Hasonlóan az egervári hegybirtokosok azon harmadik kérése sem talált kedvező fogadtatásra, hogy az esetleges változtatásokhoz a már jó ideje bekért artikulusukat végre a hegység ládjába visszahelyezzék. A hegybéliek kérelmével mit sem törődve, az írott hegytörvény hollétének eldöntését Széchenyi Ignác a saját bírói joghatóságával önkényesen élve továbbra is magának tartotta fenn.³⁶ Negyed sorban a szőlőhegyiek arra kérték földesurukat, hogy a „*Szőlő Pásztor*”-oknak legyen puskájuk, amivel a kártevőt hatékonyan megijeszthetik. Ugyanis fegyver nélkül senki nem akarta vállalni az őrzést és amennyiben valaki mégis őrizni volt kénytelen az csak a magáéra ügyelt. Annak biztosítására pedig, hogy a szőlőpásztorok a puskával vadakban kárt ne tegyenek, vagyis azokat ott ne vadászatra használják, azt javasolták, hogy a szőlőpásztor tegyen hitet, és ha megszegi, hát büntessék meg. Széchenyi Ignác azonban ez ügyben sem látta elegendő okát annak, hogy a szőlőpásztorok puskával őrizzék a szőlőhegyet. Idő közben a panaszos „*Hegységbéli Esküttek*” és szőlős gazdák nem bírták kivárni az uraság választát a megküldött négy pontra, és mikor az egervári hegyen összegyűltek, Laczó József és Magyar György az uraság hajlékánál lévő asztalt zendülés közepette kiragadták és Egervári Pál fundussára vitték, mintegy jelképesen is megfosztva a földesurat döntéshozói jogköréből.

Mindezek hatására, a hegybéliek és a földesúr kötéltűzésének befejezését szorgalmazva az ügyet a vármegye részéről Szarvaskendi Sibrik László főbíró és Gejger László „*adjunktus Eskütt*” elé terjesztették. Az ügy tárgyalásakor az egervári várban megjelent kilenc egervári szőlős gazda is, akiket szintén meghallgatva a következőket rendelték el. Először is a hegység gyűléseinek ügyben a szőlőbirtokosoknak adtak igazat, de ítéletük szerint az uraság tetszése szerint kellett bírót és esküdtet változtatniuk. A becsüvel kapcsolatos probléma esetében a szokásban való megmaradást nem tartották szükségesnek. Az írott hegytörvények kapcsán újfent a gazdáknak igazat adva annak „*in paribus*”, vagyis hiteles másolatban való kiadásáról döntöttek. Azzal az egyébként meglehetősen általános indoklással, hogy minden csekély ügyben ne kelljen felkeresniük az uraságot. A szőlőpásztorok puskával történő felszerelését is helyesnek találták, mivel a „*büttözés*” amúgy is az uraság tetszése szerint lenne.

A vármegyei szintű ítélkezés mégsem hozta meg a várt eredményt az egervári hegybéli gazdák szempontjából. Ugyanis Széchenyi Ignác a vármegyei rendelkezés után sem volt hajlandó puskát adni a szőlőpásztoroknak, így a gazdák továbbra is kénytelenek maradtak bottal őrizni a hegyet. Még akkor is, ha szerintük egyik évben kutyák támadtak a szőlőhegyre, hovatovább a madarak is leették a gyümölcsöt, sőt lopták is, melyek következtében annyi kár keletkezett, hogy abból maga a hegyvám is kitellett volna.³⁷ Az artikulus kiadása ügyében pedig még 1775-ben is kénytelenek voltak levelet intézni immár gróf Forgács János csongrád megyei főispánhoz, Mária Terézia „*belső Titkos Tanácsossához*”.³⁸

A hegybéliek földesurukkal szembeni kiszolgáltatottságára újabb példát kínál a hegybéli termett gyümölcs körül kialakult feszültség is. A hegyvám alá eredetileg nem tartozó gyümölcs fontos árucikket jelentett mind a szőlőhegyi birtokosok mind a földesúr számára. Ezt jól mutatja, hogy az egervári hegyről Széchenyi Ignác szekérszám hordatta a gyümölcsöt

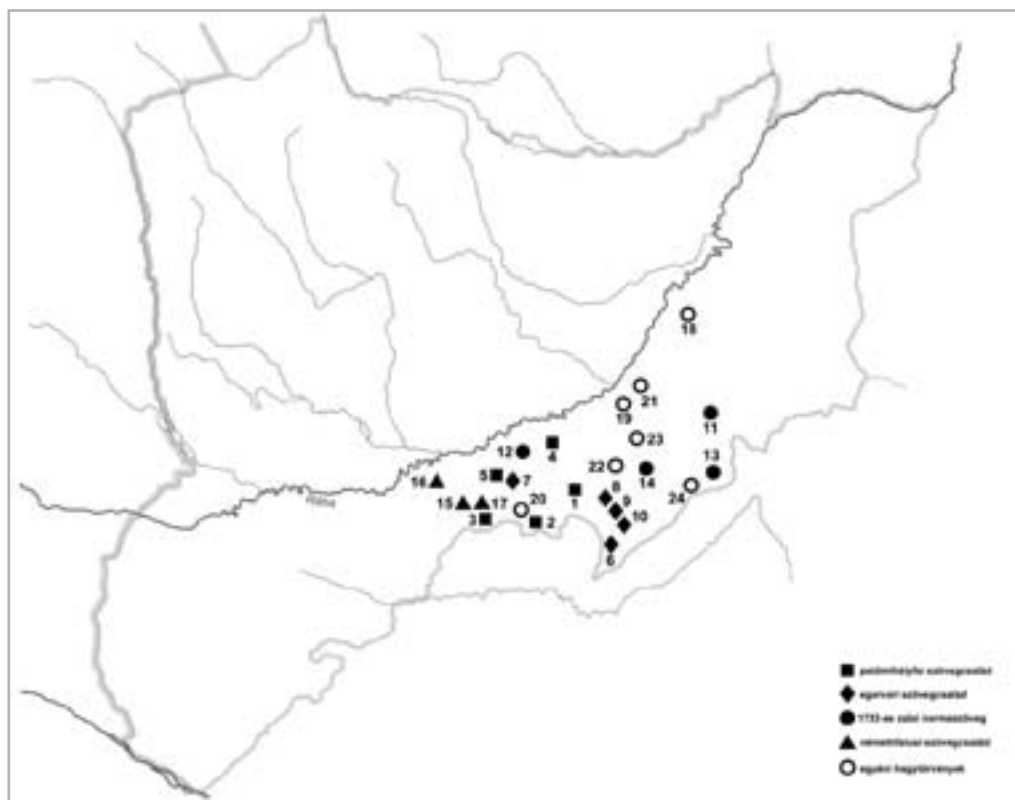
Széplakra az 1740-50-es években, ekkora mennyiségben minden bizonnyal piaci értékesítés, illetve pálinkafőzés céljából.³⁹ Az 1766-ban tett panaszlevél szerint a fákon termő szőlőből „*Articulusunk tenora és régi bé vett szokásunk szerint*” a földesúr asztalára a kisbíró hetente kétszer-háromszor vitt gyümölcsöt „ajándékba”. Ettől függetlenül azonban a szőlőhegyen megjelent a földesúr ispánja, hajdúja, jágerja, kocsisa, inasa, kertésze és szolgálója is, akik tetszésük szerint vitték el a hegy termését. Sőt, ekkor is előfordult, hogy szekeret parancsolva hordták a hegybéli gyümölcsöt az egervári várba. A hegybirtokosok felháborodását tovább fokozta, hogy tudni vélték, ott aztán nem törődtek vele és az „*hajában el vezett*”, pedig szerintük a földesúrnak egyébként is annyi gyümölcstermése volt, hogy nem tudta betakarítani.⁴⁰

Az egykori szokásjog semmibevételét, illetve új, korábban ismeretlen „szabályok” bevezetését mutatta az is, hogy az 1750-es évektől az uradalmi tisztek az elintézett hegyvámon kívül önkényesen „*Pennaticumot*”, „*hajdu bort*” is vettek. A szőlős gazdák szerint persze úgy, hogy hajdú nem is volt jelen. Ez hat pozsonyi iccét (egy pozsonyi icce = 0,84 l) jelentett, melynek „*czédula váltáságáért*” négy pénzt volt a kötelessége adni minden gazdának.⁴¹ De maga a hegyvám mértéke is növekedett, úgy, hogy Széchenyi Ignác a szőlőhegyi szántókat, kaszálókat, gyümölcsös területeket is hegyvám alá rendelte, aminek következtében a szőlőhegyen lévő szántóföldek minden termése is tized alá került. Ha egy szántót egy évben kétszer gabonával bevetettek, majd harmadszorra egyéb terményekkel beültették, akkor is mindegyikből járt a tized. Azonban „*ember emlékezetétől fogva*” a hegybéli szántóföldek terméséből sem tizedet, sem „*pennaticum*”-ot nem adtak a földesúrnak, leszámítva a püspöknek járó dézsmát. A hegyvám körül vita a hegybeliek és az uraságuk között annak kapcsán élesedett ki, hogy egyes hegybirtokos gazdák szőlejének aljából valamennyi részeket a szomszédos Nagy Páli határához mérték, néhányan mégsem kapták meg földjeik árát, „*sem pedig az Hegyvámnak szállítását nem nyerhetjük*”, vagyis terheik sem csökkentek.⁴² Széchenyi Ignác úgy indokolta a szőlőhegyi járandóságok mértékének megváltozását, hogy a szokott hegyvám „*egyenetlensége*” miatt vezette be az „*Urbarialis Idea*” szerint a szőlő terméséből és a „*Tartományibul*” a kilencedet, vagyis minden kilencedik tizedet. A hegybeliek ügyében kérésükre a vármegye részéről újfent Sibrik László főbíró és Gejger László esküdt járt el, akik az egervári hegyet is bejárva tettek intézkedést. A kilenced ügyében pedig úgy ítéleztek, hogy mivel őfelsége végső eredménye az urbáriumok ügyében még nem érkezett meg, ezért addig ilyet bevezetni sem lehet.⁴³ De az, hogy az 1767-ben megjelent úrbéri pátens által szabályozott szolgáltatokat miként tartatták be az egervári hegybeliekkel, már nem ismeretes.

Konklúzió

A helyi szokásjogtól az írott hegyközségi artikulusokon és földesúri rendtartásokon át a rendeleti, megyei szabályozásig elvezető folyamatok tájanként változó arányok mentén alakultak a Délnyugat-Dunántúlon. A történeti Vas vármegye Zalával határos délkeleti térségében, a Hegyhát vidékén ezek a hegybéli közösségek életében jelentős léptékű változások legkarakteresebben a Festetics, a Batthyány és a Széchenyi uradalmak működéséhez köthetők. A Széchenyiek és az örökölt szokásaikhoz, önkormányzatiságukhoz, – és nyilván a minél kevesebb földesúri járandóság megfizetéséhez – ragaszkodó egervári hegybeliek közötti kötérlúzások bizonyosan más szőlőhegyeken is hasonlóan lejátszódhattak. A 18. század közepe

körül mintegy négy évtized vitái jól érzékeltetik a földesúri hatóság intenzív terjeszkedését és annak következményeit egy korabeli hegybéli közösség életére. Tanulságos látni, hogy a hagyományosan saját szokásjogai alapján szerveződött hegybéli helységben akár zendüléshez is vezethetett annak önrendelkezésében való korlátozása. Másrészt a földesúri elvárás és a hegybéliek valós igényei között a forrásokban megmutatkozó ellentétek rávilágítanak a már írott hegytörvényeknek a megélt mindennapokban mindkét fél szempontjából behatárolt valódi érvényességére.

TÉRKÉP

HEGYTÖRVÉNYEK SZÖVEGCALÁDOK SZERINTI ELTERJEDÉSE A TÖRTÉNELMI VAS MEGYEI HEGYHÁT VIDÉKÉN (1661-1839)

	Petőmihályfa 1727	Sárfimizdó 1739	Hodász 1755	Nagymákfa 1776	Nagymizdó é.n. [1816]	Egervár 1729	Szarvaskend 1740	Győrvár é.n. [1816]	Poty 1757
Téma / Törvénytípus (egy törvénytípus több témát is érinthet)	petőmihályfai szövegcsalád					egervári szövegcsalád			
1. Hegybéli helységek									
1.1 Elöljárók megválasztása	1	1	1	1	1	1	1	1	1
1.2 Elöljárók kötelessége és járandóságai									1
1.3 Hítségű elöljárók büntetése									
1.4 Elöljárók sérthetetlenléte	2	2	2	2	2	2	2	1	1
1.5 Perek kezdeményezése									1
1.6 Igazságtétel									2
1.7 Heggyűlések	1	1	1	1	1	1	1	1	1
1.8 Beszámolási kötelezettség az elöljárók felé	1	1	1	1	1	2	1	1	2
1.9 Bírságpénzek elosztása	1	1	1	1	1	1	1	1	
1.10 Földesúri bíraskodás							1	1	
2. Hegytörvények érvényessége									
2.1 Hegytörvények elfogadása	1	1	1	1	1				
2.2 Szokásjog megerősítése	1	1	1	1	1				
2.3 Földesúri rendelkezések									1
3. Szőlőterület									
3.1 Szőlőtelepítés	1	1	1	1	1		1		
3.2 Öröklés		1				1		1	1
3.3 Adásvétel	1	1	1	1	1			1	2
3.4 Elhanyagolt szőlők									1
3.5 Szőlőterület felbontása	1	1	1	1	1				
3.6 Szőlőterület kimérése							1		
3.7 Becsű	1	1	1	1	1				
4. Hegyvám									
4.1 Hegyvám megadása	1	1	1	1	1				
4.2 Felmért szőlő utáni első hegyvám	1	1	1	1	1				
4.3 Hitelesített űrmértékek									
4.4 Borhamisítás									1
5. Hegybéli és telki építmények									
5.1 Gyepű	1	1	1	1	1	2	2	2	3

Döröke 1761	Baltavár é.n. [1816]	Petőlaszka é.n. [1816]	Nádasd/Némethfalu 1790	Halogy 1806	Nádasd/Marzfá 1807	Sótony-Nyógér 1661	Újlak 1709	Halastó 1749	Kám 1757	Pácsony 1787	Felső Oszkó 1839	Tilaj é.n. [1816]	Végösszeg
Zala megyei normaszöveg (1753)			némethfalusi szövegcsalád			Egyéni hegytörvények							
1	1	1	1	1	1			1			1		17
			1	1	1	1					1	1	7
						1					1		2
1	2	1	1	1	1	2		2			1	1	29
1	1	1				1							5
2	2					9							15
1	1	3	1	1	1	6	3	1				1	28
1	1	1						1	1		1		17
			1	1	1								11
			1	1	1						1	1	7
			1	1	1	1		1		1		1	12
													5
1	1	1											4
			1	1	1	1				2			13
1	1	1				2				1		1	10
2	2	2	1	1	1	3			1			3	24
1	1	1	1	1	1	1				1	1		10
													5
			1	1	1						1		5
			1	1	1	1							10
	1					4				1	2		14
													5
	1					1	1						3
1	1	1											4
3	2	3	2	2	2	4	1	1			2	2	38

5.2 Mezősgye	2	2	2	2	2	1	1	1	1
5.3 Kapuk									2
5.4 Utak	1	1	1	1	1	2	2	2	2
6. Vagyonvédelem									
6.1 Szőlőhegyi gyümölcs									
6.1.1 Gyümölcserés									1
6.1.2 Szüret						1	1	1	1
6.2 Éró gyümölcs őrzése	1	1	1	1	1				1
6.3 Kártevők									
6.3.1 Állattartás	2	2	2	2	2	1	1	1	1
6.3.2 Tolvajak	2	2	2	2	2	3	3	3	2
6.3.3 Szőlő és gyümölcsfa károk	1	1	1	1	1			1	
6.3.4 Tűzkár									1
7. Erkölcös magatartás									
7.1 Káromkodás, szidalmazás és verekedés						1	1	1	2
7.2 Paráznság									
7.3 Fegyverhasználat						1	1	1	1
7.4 Munkatilalmak	2	2	2	2	2	1	1	1	1
8. Szőlőmunkások								1	1
9. Kocsmáltatás									
<i>Végösszeg</i>	26	27	26	26	26	21	22	24	35

1. ÁBRA

A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS (1848) ELŐTT KIDOTT HEGYTÖRVÉNYEK TARTALMI STRUKTÚRÁJA
A TÖRTÉNETI VAS MEGYEI HEGYHÁT VIDÉKÉN

Dátum	Település	Szőlőhegy	Földesúr	Hegytörvény	
				TÍPUS	MINTA
1727	1: Petőmihályfa (ma Vas m.)	<i>mihályfai szőlőhegy</i>	Festetics Kristóf	hegyközségi artikulus	ismeretlen
1739	2: Sárfimizdó (ma Vas m.)	<i>sárfimizdai szőlőhegy</i>	ismeretlen	hegyközségi artikulus	petőmihályfai hegytörvény
1755	3: Hodász (ma Hegyhát- hodász, Vas m.)	<i>hodászi szőlőhegyek</i>	Festetics Kristóf hodászi uradalma és Nádasdi Leopold	hegyközségi artikulus	petőmihályfai hegytörvény
1776	4: Nagymákfa (ma Vas m.)	<i>nagymákfai szőlőhegy</i>	Festetics Pál	hegyközségi artikulus	petőmihályfai hegytörvény
É.n.	5: Nagymizdó (ma Vas m.)	<i>nagymizdai szőlőhegy</i>	ismeretlen	hegyközségi artikulus	petőmihályfai hegytörvény

1. ÁBRA A PETŐMIHÁLYFAI HEGYTÖRVÉNY SZÖVEGVÁLTOZATAI A VASI-HEGYHÁTON

1	1	1	1	1	1			1	1		2	1	25
2	1	1	1	1	1	1					1		11
2	2	2	1	1	1						1	1	24
1	1	1				4							8
1	1	1	1	1	1	1			1		1	1	14
1	1	1	1	1	1	1		1			1		15
1	1	1	1	1	1	2	3	2	4	1	1	1	34
2	2	2	2	2	2	10		1	2		1	4	51
	1		1	1	1	6					1		17
1	1	1	1	1	1	1							8
2	2	2				2	1		1		1	2	18
1	1		1	1	1	1			1				7
	1	1					1					1	8
1	1	1	2	2	2	4		2	2		1		32
	2	1											5
										1			1
33	37	32	27	27	27	71	10	14	14	8	23	22	

Dátum	Település	Szőlőhegy	Földesúr	Hegytörvény	
				TÍPUS	MINTA
1729	6: Egervár (ma Zala m.)	<i>egervári szőlőhegy</i>	Széchenyi Zsigmond	hegyközségi artikulus	ismeretlen
1740	7: Szarvaskend (ma Vas m.)	<i>szarvaskendői szőlőhegy</i>	Sibrik Ferenc	hegyközségi artikulus	egervári hegytörvény
1753	8: Győrvár (ma Vas m.)	<i>győrvári szőlőhegy</i>	Széchenyi Ignác	hegyközségi artikulus	egervári hegytörvény
	9: Gósfá* (ma Zala m.)	<i>gósfai szőlőhegy</i>	Széchenyi Ignác	hegyközségi artikulus	egervári hegytörvény
	10: Boldogasszonyfa** (ma Vasboldog-asszony, Zala m.)	<i>boldogasszonyfai szőlőhegy</i>	Széchenyi Ignác	hegyközségi artikulus	egervári hegytörvény

1. ÁBRA AZ EGERVÁRI HEGYTÖRVÉNY SZÖVEGVÁLTOZATAI A VASI-HEGYHÁTON

A * ÉS **-GAL JELÖLT SZŐLŐHEGYEK ARTIKULUSAI RA CSAK FORRÁSSZÖVEGBEN VALÓ UTALÁS ISMERT (MOL P 623 SZÉCHENYI CS. LT. 190. CS. 18. F.)

Dátum	Település	Szőlőhegy	Földesúr	Hegytörvény	
				TÍPUS	MINTA
1757	11: Poty (ma Csehi-mindszent, Vas m.)	<i>Poty-hegy</i>	Festetics Pál és Festetics Károly baltavári uradalma	megyei statútum	1753-as zalai normaszöveg
1761	12: Döröske (ma Vas m.)	<i>Öreg-hegy</i>	Márfly-család	megyei statútum	1753-as zalai normaszöveg
É.n.	13: Baltavár (ma Bértaltavár, Vas m.)	<i>baltavári hegy</i>	baltavári Festetics uradalom	megyei statútum	1753-as zalai normaszöveg
É.n.	14: Petőolaszka (ma Olaszfa, Vas m.)	<i>petőolaszkai szőlőhegy</i>	ismeretlen	megyei statútum	1753-as zalai normaszöveg

3. ÁBRA

AZ 1753-BAN KIADOTT ZALA VÁRMEGYEI NORMASZÖVEG SZÖVEGVÁLTOZATAI A VASI-HEGYHÁTON

Dátum	Település	Szőlőhegy	Földesúr	Hegytörvény	
				TÍPUS	MINTA
1790	15: Nádasd (ma Vas m.)	<i>némethfalusi szőlőhegyek</i>	körmendi Batthyány-uradalom	földesúri rendtartás	ismeretlen
1806	16: Halogy (ma Vas m.)	<i>Darabos-hegy, Almakuti szőlőhegy</i>	körmendi Batthyány-uradalom	földesúri rendtartás	némethfalusi hegytörvény
1807	17: Nádasd (ma Vas m.)	<i>matzfai szőlőhegyek</i>	körmendi Batthyány-uradalom	földesúri rendtartás	némethfalusi hegytörvény

4. ÁBRA

A NÉMETHFALUSI HEGYTÖRVÉNY SZÖVEGVÁLTOZATAI A VASI-HEGYHÁTON

Dátum	Település	Szőlőhegy	Földesúr	Hegytörvény	
				TÍPUS	MINTA
1661	18: Sótory és Nyógér (ma Vas m.)	<i>sótoryi és nyógéri szőlőhegyek</i>	ismeretlen	azonosítatlan	ismeretlen
1709	19: Újlak (ma Vas m.)	<i>újlaki szőlőhegy</i>	ismeretlen	hegyközségi artikulus	ismeretlen
1749	20: Halastó (ma Vas m.)	<i>halastai szőlőhegy</i>	ismeretlen	hegyközségi artikulus	ismeretlen
1757	21: Kám (ma Vas m.)	<i>Somogy-hegy</i>	ismeretlen	hegyközségi artikulus	ismeretlen
1787	22: Pácsony (ma Vas m.)	<i>Bük erdő területe</i>	Szombathelyi Káptalan	kontraktus	ismeretlen
1839	23: Felső Oszkó (ma Oszkó, Vas m.)	<i>Csillag-hegy</i>	Egerváry Kristóf és Egerváry Mihály	hegyközségi artikulus	ismeretlen
É.n.	24: Tilaj (ma Nagytillaj, Vas m.)	<i>tilaji szőlőhegy</i>	ismeretlen	hegyközségi artikulus	ismeretlen

5. ÁBRA

EGYÉNI HEGYTÖRVÉNYEK A VASI-HEGYHÁTON

JEGYZETEK

- ¹ ÉGETŐ MELINDA: *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17-19. századból*. Budapest, 2001. 57.
- ² Égető: i. m. 36.
- ³ Égető: i. m. uo.
- ⁴ Égető: i. m. 37.
- ⁵ ÉGETŐ MELINDA: „Szóközben egy pohár bort is ivott...” *A rítus jogszerző ereje a 19. század elején egy nyugat-dunántúli hegybéli helységben*. In Andrásfalvy Bertalan–Domokos Mária–Nagy Ilona (szerk.): *Az idő rostájában*. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára III. Budapest, 2004. 45–52. 45.
- ⁶ Égető: i. m. 2001. 34.
- ⁷ CSOMA ZSIGMOND: A középkori magyarországi szőlőhegyek arculatának kialakulása és a szőlő-bortermelés kettős gyökere. In Fülek György (szerk.): *A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát medencében*. A Gödöllőn 1996. június 24-26.-án megtartott tudományos konferencia kiadványa. Gödöllő, 1997. 127–160. 150.
- ⁸ ÉGETŐ MELINDA: Írott és íratlan törvény nyugat-dunántúli szőlőhegyek életében a 17–18. században. In Benedek Katalin–Csonka Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán*. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. Budapest, 1999. 555–572. 559.
- ⁹ Lásd ILLÉS PÉTER: A Vasi-Hegyhát, egy történeti-néprajzi kistáj. *Ethnographia*, 2005 (116)/3:267–299.
- ¹⁰ ILLÉS PÉTER: Régi szőlőhegyek, hegybéli közösségek a Vasi-Hegyháton. *Életünk* 2007 (45)/10:14–38. 15–21.
- ¹¹ Savaria Múzeum, Néprajzi Adattár 1499
- ¹² Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 5. f.
- ¹³ Az oszkoí Római Katolikus Plébániahivatal levéltára.
- ¹⁴ Vas Megyei Levéltár (továbbiakban VaML) IV. 8. Hegyközségi artikulusok
- ¹⁵ ÉGETŐ MELINDA: *Vagyon szép szőlőhegyünk... Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények körében 1629-1846*. Budapest, 2004. 16-17.
- ¹⁶ „Tekintetes Nemes Vasvármegyében, Újj Lakon Lakozó, Pásti István, és Töke Imre, Hegy Mesterek, Egész Hegységünkkel egyetemben, Adjuk Tudtára mindeneknek, az kit illik, ezen Levelünknek rendily hogy Hegységünknek igazságo Következik az ide Alább ’megh irt mód szerint.” (VaML IV. 8. Hegyközségi artikulusok, Újlak, 1709)
- ¹⁷ „Mij Alább meg irt Tekintetes Nemes Vass Vármegyében Kemenes alli Districtusban Kámban lakozó Hegy Mester Jó György, hegybéli esküttekkel, és egész Helységünkkel jöttünk össze ezen mostan folyó 1734^{ik} Esztendőben helünkben vagyis határunkban az Somogy hegyen lévő Kis darab Szőlőnknek rendes, és Igazságos el igazittásának el intézésére, és Annak törvényünk szerént való megtartására, ’a mint ide alább következik; A mint is Hegy Mesteriünknek Kezünket Ráadván köteleztük vagy is Obligáltuk magunkat magunkat bitünk le tétivel annak igazán való meg tartását és rendes folytatását.” (VaML IV. 8. Hegyközségi artikulusok, Kám, 1757)
- ¹⁸ „Mij alább megh írtattak Szarvaskendi Szőlőhegynek N. Vasvármegyében lévőnek actualis Feöldes Urai adgyuk tudásokra mindeneknek a kiknek illik, hogy az megh nevezet Szőlőhegyek mindennémő rendtartási és igazsági szolgáltatásának attuk ki subscriptionk, és szokott Pócséiünk alatt az ide aláb megh írtt punctumokat és articulusokat a’ melyekben hogy az Hegymester, és Esküttek hitek, és hivatalok szerent el járjanak, és mind magok meg tarcsák, széükséghekpen kívántatik, az kiki s rend szerént így keövetkeznek.” (VaML IV. 8. Hegyközségi artikulusok, Szarvaskend, 1740)
- ¹⁹ Vö. Égető: i. m. 2001. 25.
- ²⁰ MOL P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 18. f.

- ²¹ VaML IV. 8. Hegyközségi artikulusok, Nagymákfa, 1776
- ²² A szőlőhegyek rendtartását Vas vármegyében majd csak jó száz évvel később, az 1877. évi megyei hegyközségi szabályzat egységesítette, Szombathely és Kőszeg kivételével. Ld. Söptei Imre: *A Ság-hegy hegyközségei a 18-19. században*. In: Mayer László–Tilcsik György szerk.: *Előadások Vas megye történetéről IV. Szombathely, 2004.* 59-70. 68.
- ²³ Vö. Égető: i. m. 2001. 25.
- ²⁴ Vö. Égető: i. m. 2004. 18.
- ²⁵ MOL P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 10. f.
- ²⁶ MOL P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 10. f. verso
- ²⁷ MOL P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 18. f.
- ²⁸ MOL P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 24. f.
- ²⁹ MOL P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 26. f.
- ³⁰ MOL P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 31. f.
- ³¹ Uo.
- ³² MOL P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 20. f.
- ³³ MOL P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 55–57. f.
- ³⁴ Uo.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ MOL P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 60-61. f.
- ³⁸ MOL P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 82. f.
- ³⁹ Égető M. i.m. 2004. 94.
- ⁴⁰ MOL P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 60-61. f.
- ⁴¹ Uo.
- ⁴² Uo.
- ⁴³ MOL P 623 Széchenyi cs. lt. III. 190. cs. 85. f.

SIMON ANDRÁS

A szőlőmalom

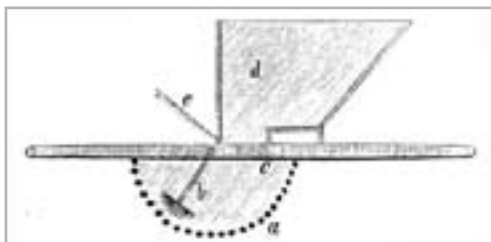
„A megérett szőlő elrothad a tőkén, és tsupán a mesterségnek munkája az, hogy annak édes és cukros levét olly erős itallá által tudja az ember változtatni.” – írja Chaptal, a jeles francia borász és szakíró munkáinak egyik magyar fordítója, Fábíán József 1805-ben.¹

A szüret során leszedett szőlőfürtök feldolgozásnak első lépése a fürtök illetve bogyók összezúzása, majd e művelet eredményeként létrejött szőlőzúzalék (cefre, törköly) kinyomása, ami a szőlő levének a kocsánytól, a szártól és a magtól való szétválasztását jelenti. A szőlőfeldolgozás–mustnyerés munkafolyamatában a fürtök vagy bogyók megtörésének, összezúzásának többféle eszköze és módja volt használatos a magyar és egyetemes borkultúrában. Végezheték e műveletet nyéllal ellátott, tömör illetve bunkós kiképzésű vagy ágas végű szőlőtörő fával, -súlyokkal (*muszkoló, csomoszló, szakító*). A préselést megelőzően, azt

előkészítendő ismert volt a szőlő lábbal való taposása, tiprása. Végül – a munkafolyamat „gépesítéseként” – szőlőzúzó szerkezetekkel oldották meg e feladatot.

Jelen írás a szőlőzúzó gépek megjelenésének, elterjedésének, alkalmazásának, szerkezeti sajátosságainak bemutatására vállalkozik a borászati szakirodalom és a néprajzi terepmunka tanulságai alapján, figyelembe véve a technológia és a minőség összefüggésének szempontját. Hazai és külföldi borászati szakíróink egyaránt figyelmeztetnek arra, hogy a sajtolás előtti fürt- vagy bogyózúzást „... tsak akkor lehet tökéletesnek tartani, mikor minden szemek egyformán össze vagynak törve.”² „Tapasztalatból tudjuk, hogy a sajtóba épen ment bogyók nem mind zuzatnak ott szét, s a törköly közt ismét épen jönnek ki.”³

A szőlő zúzását Nyugat-Európa egyes borvidékein már a 18. század második felétől szőlőmalommal (*Traubenmühle*)⁴ végezték. A Rajna mentén – Rheingau borvidékről – 1765-ből tudunk szőlőmalom használatáról.⁵ SPRENGER 1778-ban két külön meghajtott hengerű zúzógépet mutatott be.⁶ BABO és MACH német szakkönyvének leírása szerint a legegyszerűbb darálmalom (*Reibmühle*) működési elve a következő: a fa reszelőfelület félkörívben meghajlój, a szintén fa zúzófejet – amelynek távolsága a reszelőfelülettől 1,5 cm – egy tengelyen hajtókar segítségével forgatják. (1. ábra) A lé és a héjak alul kihullanak a szerkezetből, a szár felül marad. Az újabb szőlőmalmok megjelenése előtt Németországban a vörösbort termő vidékeken általánosan használták e készüléket, majd áttértek a bogyózórosta és a szőlőmalom alkalmazására, amelyek tisztább, könnyebb és gyorsabb munkát tesznek lehetővé. Szakkönyvünk ugyancsak lassúnak mondja, ezért használatát nem ajánlja annak a zúzószerkezetnek (*Maischmaschine, Maischmühle*) sem, amelyen felül bogyózórosta található, működési elve pedig hasonló az előbb leírtakhoz. (2. ábra) Részletes ismertetését találjuk BABO és MACH munkájában a két fa, vas, gumi, vagy bádoggal borított ill. vasalt szélű fa hengerrel rendelkező, Nyugat-Európában használt szőlőmalmok működési elvének és különböző típusainak. A szerzők a szőlőőrlek legnagyobb előnyének a gyors munkavégzést tartják. Míg a két ember által kezelt jó szőlőmalom 50 szüretelő szedését képes feldolgozni folyamatosan, addig más zúzó eljárás 10-15 ember munkáját igényli ugyancsak 50 szedő esetében. Hátránya viszont e szerkezetnek, hogy a bogyókat, az éretlen kocsányokat és a magot egyaránt szétzúzza, valamint hogy – a fémhengeres típusok esetében – a szőlő illetve a must vassal érintkezik, s ez előidézheti a későbbi borhibák kialakulását.⁷ Francia és német területen használt zúzó-szemelő gépek több típusát mutatja be CSANÁDY és PLOSZ munkája.⁸ Antonio dal PIAZ 1878-ban hangsúlyozza, hogy a szőlőmalom egyre általánosabban terjed, ám használatát nem lehet elégszer ja-

1. ÁBRA
EGYSZERŰ SZŐLŐZÚZÓ (BABO-MACH 1893. I. 888.)

2. ÁBRA
ZÚZÓMALOM BOGYÓZÓROSTÁVAL
(BABO-MACH 1893. I. 889.)

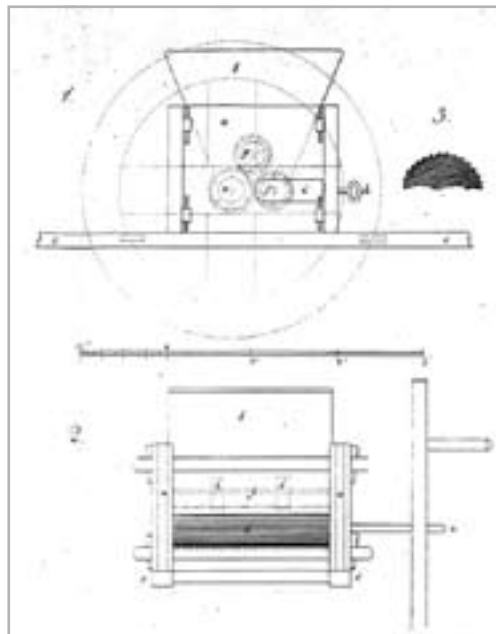
vasolni. Fontos viszont, hogy ne vásároljuk meg azonnal az elsőt, amit látunk, ugyanis a sokféle rendszerű szerkezetek nem mindegyikével tudjuk a kívánt eredményt maradéktalanul elérni. A jó szőlőmalmok egyik legfontosabb kívánalmaként azt hozza föl, hogy a bogyók összetörésére szolgáló hengerek egymáshoz számított távolsága állítható legyen.⁹

Dalmáciában a 19. század végén „...a legkezdetlegesebb módon, lábbal történik a szőlő kitaposása, de most már a rovátkos hengerű zúzó malmok is használatba jönnek lassankint. [...] Kivételképpen látni hámozó, illetőleg szőlőzúzó készülékeket (sgranatojo)...”.¹⁰ A századforduló éveiben Bosznia-Hercegovina területén kormányzati szinten igyekeznek támogatni a célszerűbb borkelést oly módon, hogy lehetővé teszik a hordók, a modern pinceeszközök – mint a borsajtó, szőlőzúzó malom –, s egyéb mezőgazdasági gépek beszerzési árának több évi részletekben való visszafizetését.¹¹

Hazánkban legkorábban 1807-ben közli a sajtó a fahengeres „szőlőtsomoszló” leírását és ábráját.¹² Az Egerben 1838-ban megjelent szőlőmalom-leírás is erre utalhat, mikor így fogalmaz: „...tán valami 30 évvel ezelőtt Egerben (már meghalt) Oberfrank Antal asztalos mester készítette az első malmot, és azóta itt a nagyobb szőlős gazdák közönségesen használják.”¹³ SCHAMS Ferenc ezzel szemben arról tudósít, hogy szőlőmalmot – mely Francia- és Németországban már hosszabb ideje ismert – Magyarországon először Wilhelm Schwab pesti zongorakészítő állított össze és használt 1816-ban. E szerkezeten – amelyet SCHAMS a külföldi malmoknál minden tekintetben jobbnak és célszerűbbnek tart – felül fa bogyózórostély (Holzgitter) volt, mely még a zúzás előtt biztosította a szár és a szemek szétválasztását. A vele való munka gyorsaságára vonatkozóan SCHAMS megállapítja, hogy

míg 3 muszkoló vagy 2 taposó 1 nap alatt 30 szüretelő munkáját tudja feldolgozni, addig a szőlőmalom fél nap alatt különösebb megerőltetés nélkül 80 szüretelőét.¹⁴ NAGYVÁTHY János még SCHAMS Ferencet megelőzően, a bogyózórosta ismertetése kapcsán említi vélhetőleg ugyanezt a szerkezetet: „Ennél (értsd: a drót bogyózórostánál – S. A.) 1817-ben Budánn egy jobb és szaporább Machina találtatott fel a’ szőlőszemeknek a’ tengelyekről, vagy nyelről való lefosztására, és kinyomására.”¹⁵ SCHAMS még Szentendréről említi szőlőmalmot uradalmi használatban, s egyben az ottani vörösbor jó minőségét is e szerkezet érdemének tarja.¹⁶

Mint ahogy az imént már utaltunk rá, 1838-ban Egerben mutattak be és írtak le részletesen szőlőzúzó gépet. „E czélra legal- kalmasabb az itt lerajzolt gépelymalom, mely a kádra helyeztetvén, a szőlő minden előleges törés nélkül felöntetik a garatba, és egy hozzá állított ember által forgattatván össze töretik; mi azon hasznót is nyújtja, hogy többé a kádból cselédek és mások nem szemelhetik

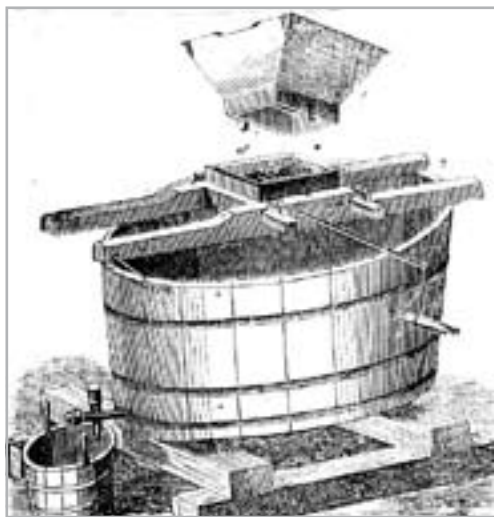
3. ÁBRA
SZŐLŐMALOM RAJZA EGERBŐL
(HÉTILAPOK, 1838. 75.)

az épen maradt szőlőgerezdeket. [...] Ezen szőlőmalmot egyszerűsége, hasznossága és olcsósága ajánlja; mellékelt rajzunk után minden értelmesebb mester megkészítheti...”¹⁷ (Lásd a 3. ábrát.)

A szőlőmalom lelkes hazai propagálójaként TERSÁNCZKY József a fűrtüzás minden egyéb módját elavultnak véli: „Az egész szőlőt rendesen szűrőzsákba teszik és meztláb tiporják ki, mások sulyokkal verik össze vagy fapapuccsal gázolják s i. t. Miután azonban ezek mind kevesbbé férnek össze a tisztasággal, de másrésről késleltetik is a szüret gyors menetét, azért is talált ki az ész oly készletet, mely mindazok fölött diadalteljesen áll, és ez az ugynevezett szőlőmalom...”¹⁸ 1869-ben megjelent borászati szakmunkájában közli a szőlőmalom ábráját és ismerteti aprólékosan szerkezetét, működését. „E nagy-fontosságú szakuló készlet meggyőző 25–30 szedőt, jól, gyorsan és tisztán szakul.” – írja.¹⁹ (4. ábra)

Vele egyidőben GYÜRKY Antal a zúzógép gyorsaságát és olcsóságát említi.²⁰ Szőlőmalom és bogyózomalom leírását és ábráját közli szakkönyvében MOLNÁR István is.²¹ BRAINTNER Ferenc a 20. század elején ismerteti zúzó-bogyózó gépeket, valamint olyan szőlőmalmot ajánl, amelynél a hengerek közötti távolság állítható, ezáltal elkerülhető, hogy „...a szőlő magvai esetleg csutkái is összezúzassanak.” Teljesítményéről ezt írja: „A szőlőmalom 30–40 szedővel tart lépést a munkában.”²² Bogyózásra és zúzásra egyaránt alkalmas szerkezetek nem csupán a bogyózórostának az őrlőrész alá vagy fölé helyezésével készíthetők, a leszemelés az újabb típusoknál a két őrlőhenger fölött lévő, kis csapokkal ellátott harmadik tengely végzi.²³ A Borászati Lapoknak, mint a 19. század utolsó negyede és a 20. század első évtizedei szaksajtójának, nagy szerepe volt a gyári zúzó és bogyózó gépek bemutatásában, ajánlásában, szerkezetek leírásában, s minden bizonnyal terjesztésében is.

A 19. század utolsó negyedében még vita folyt a szőlőmalom és a tiprás alkalmazói között, hogy mely eljárás által lehet zamatosabb bort nyerni. MOLNÁR István e kérdés végeredményét a következőképpen látja: „A munka gyorsaság-, tisztaság- és olcsóságát tekintve, bizonyos már előre is, hogy a szőlőmalomé lesz a győzelem.”²⁴

4. ÁBRA

SZŐLŐMALOM

(TERSÁNCZKY JÓZSEF 1869. 296.)

E szerkezetek először az uradalmakban és a polgári szőlőbirtokosok körében terjedtek. Használatuk a 19. század végén sem mondható általánosnak minden vidéken. Kisparaszti gazdaságokban nagyobb számban a 19–20. század fordulójától adatható, de számos szőlőtermő tájon csak az 1920-as, 30-as, sőt a 40-es évektől kezdték alkalmazni. Használatuk ugyanis csak nagyarányú szőlőfeldolgozásnál, a napszámosok béréhez viszonyítva mondható olcsónak, a vételár a saját munkaerőre támaszkodó kisebb parasztgazdaságokban nemigen térült meg. Ezeknek a gazdáknak egy része esetleg ügyes kezű bognárokkal készíttetett fahengeres szőlőőrölt fából, amit jobbnak is tartottak a máig használatos vashengerűeknél, mert a fogak közt nem tapadt meg a szőlő.²⁵

VAJDA Dániel – aki többnyire az erdélyi viszonyok alapján írta szakkönyvét – nem sokkal a 19. század dereka után a nyomóságot ajánlja, „...míg célszerű szőlőtörő nem jön divatba.”²⁶ Az 1870-es években az uradalmakban már terjed a *szőlőmorzsoló*, a *zúzómalom* használata.²⁷ Saját gyűjtéseink szerint az Avas-vidék (Szatmár vm., Románia) paraszti gazdaságaiban a 20. század elején jelent meg és terjedt el a *Hofber-típusú* szőlődaráló (*szőlőmorzsoló*), melyet napjainkban is használnak az avasi szőlősgazdák. Az első világháború idején, amikor még újdonságnak számított, a szomszédok szüret idején sorban használták, mindenféle ellenszolgáltatás nélkül. Néhányan még ma is a 70–80 éves szerkezettel dolgoznak, mások már újabb darálókat szereztek be. Korábban *ágasfával csumaszóták* vagy kádban *taposták* a szőlőt. „Egy kádszerűségben taposták, ami ki vót furva alú. Ahogy tapották, úgy ott a lé mind jött. Ezerkilencszáztizennégyben már vót aki Szinyérvárajjárú vagy Magyarországrú vett Hoffer darálót, azóta működnek ezek.”

Dunántúlon a csákvár–gesztesi uradalom ászári szőlőgazdaságában a 19–20. század fordulóján „a hajdani taposást felváltva a szőlőt két-két bogyózó és zúzó malom zúzta össze...”²⁸ KELETI Károly Badacsonyból említi, hogy „zsákokban tiporják a malomban összetört szőlőt”, majd zárójelben hozzáteszi: „a köznép muskoló fát használ”.²⁹ 1880-ban a borászati kormánybiztos ekképp rendelkezik: „A szőlőszemek, malom hiányában, minőségük szerint külön taposandók.”³⁰ A 19. század végén illetve a századforduló és századelő éveiben Heves megyében a nagyobb gazdaságok használják ugyan a szőlőmalmot, ám a „jobb és finomabb borra törekvő szőlőbirtokosok nem malmoztatnak”, hanem kitapostatják a szőlőt, ugyanezt cselekszik – természetesen saját maguk – azok a „kisgazdák, kiknek malmuk nincs...”³¹ (5. ábra) Az 1895-ös összeírás szerint a Dunántúlon viszonylag ritka a szőlőőrölő. Veszprém megye törpegazdaságaiban pl. csak 16 darabot regisztráltak.³² JANKÓ János 1902-ben megjelent munkája a Balaton mellett mindezzel egybecsengően fogalmaz: „...különösen az uradalmakban és egyes nagyobb termelőknél a szőlőt leszemelték, zsákokban tiprátták s aztán vitték a sajtóba. A szőlőőrölők vagy szőlőmalmok meglehetősen későn, a hatvanas évek (értsd:

5. ÁBRA

EGRI SZÜRET A 19. SZÁZAD DEREKÁN, KÖZÉPÜTT KÁDRA HELYEZETT SZŐLŐÖRLŐ (SUGÁR ISTVÁN 1976. 313.)

1860-as évek – S. A.) második felében terjedtek el.”³³ Három és fél évtized múltán VAJKAI Aurélnál olvashatjuk: „A pincéhez hordott szőlőt ma már a legtöbb helyen a készen vett szőlőőrölővel őrlik meg. [...] Kisebb földeken azonban még ma is tipornak. A szőlő tiprása a tiprószékre helyezett kádban történik.” Aprólékosan folytatódik a leírás, mely szerint a mustot a kádba helyezett henger alakú szűrőkosárral, vagy a kifolyónyílás alá helyezett, vesszőből házilag készített szűrővel (rostával) szűrik. Az így lefolyt *első lé* vagy *előlé* magas cukortartalmú, egyesek ezért

külön hordóba teszik, mások a présből folyó musttal vegyítik a hordókban, hogy egyforma bort nyerjenek.³⁴

A szőlőőrölők megjelenése az alföldi paraszti gazdaságokban a 19. század végétől, a 20. század elejétől adatolható.³⁵ Mindezek ismeretében érdeklődésünkre tarthat számot a kiskunhalasi múzeumban őrzött datált szőlődaráló. A keményfából készült, gondosan megmunkált, fa ékekkel összerótt eszköz nem gyári termék, hanem egy halasi bognármester készítménye. Egyik oldalapján a bevésett növényi díszítmény alatt ez olvasható: *TÖRÖK IMRE KÉSZÍTETTE 1846-DIK ÉVBEN JULIUS 20-DIKÁN*.³⁶ Használatáról már csak annyit tudott meg a gyűjtő, hogy a 20. század elejéig dolgoztak vele szüretkor. Korai feltűnéséből arra következtethetünk, hogy nagyobb gazda tulajdonában lehetett. A két keményfa henger – mely a szőlő összezúzását végzi – közötti távolság facsavarok segítségével szabályozható, változtatható.

A szőlőőrölők használata szőlőtermő területeink nagy részén egészen a 20. század derekáig, helyenként a 60-as évekig sem szorította ki a *tiprást* és a *csomosolást*, ezekkel párhuzamosan élt. Ez a hagyományokhoz való erős ragaszkodáson túl a fentebb már érintett minőségi illetve anyagi szempontokkal is magyarázható.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BABO, AUGUST WILHELM FREIHERR VON–MACH, EDMUND
1893–1896 *Handbuch des Weinbaues und der Kellerwirtschaft I–II*. Berlin.
- BAINTNER FERENC
1906 *A borászat kézikönyve*. Kolozsvár.
- Borászati Kormánybiztos (közli)
1880 *Gyakorlati útmutatás okzerű szüretelési eljárásra*. Budapest.
- CSANÁDY GUSZTÁV–PLÓSZ PÁL
1885 *A borászat könyve. Tekintettel hazánk bortermelésére*. Budapest.
- CSOMA ZSIGMOND
1981 Borászati munkaeszközváltás Somlón. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1978–1980*. 39–65.
- 1994–1995 *Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében*. (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig.) CENTRÁL–EURÓPA Alapítványi Könyvek 3. Debrecen–Budapest.
- ÉGETŐ MELINDA
1974 A szőlőművelés átalakulása a századfordulón a Solt-vidéken. *Cumania II*. Keskemét. 133–158.
- FÁBIÁN JÓZSEF
1805 *A' boroknak termesztésekről, és eltartásokról való értekezés melyet frantzia nyelven írt nem régiben Chaptal J. A.* (Egy Tódalékkal a' Nagy Somlyó Hegyről és Boráról.) Veszprém.
- FEYÉR PIROSKA
1970 *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai*. Budapest.
- FÜR LAJOS
1968 Az ászári szőlészet a századfordulón. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967–1968*. 212–242.

- GONDOLA FERENCZ
1892 Szőlő- és olajbogyó-termesztés. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képműben 8* (Az osztrák tengeremlék és Dalmácia.) Budapest, 691–700.
- GYÜRKY ANTAL
1861 *Borászati-szótár*. Pest.
- JANKÓ JÁNOS
1902 *A Balaton–melléki lakosság néprajza*. (A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei III. kötet 2. rész.) Budapest.
- KEGLEVICH GYULA
1909 Szőlőgazdaság és gyümölcsstermelés. In BOROVSKY Samu (főszerk.): *Magyarország városai és vármegyéi. Heves vármegye*. Budapest, 247–256.
- KELETI KÁROLY (szerk.)
1875 *Magyarország szőlőszeti statisztikája 1860–1873*. (Nemzetközi statisztika – Szőlőszet. 1. rész) Budapest.
- MIKULI JAKAB
1901 Gyümölcsstermesztés és szőlőművelés. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képműben 19*. (Bosznia és Hercegovina) Budapest, 453–460.
- MOLNÁR ISTVÁN
1883 *A szőlőművelés és borászat kézikönyve*. Budapest.
- NAGYVÁTHY JÁNOS
1821 *Magyar practicus termesztő*. Pest. /Reprint, 1984/
- SCHAMS, FRANZ
1832–1833 *Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung sämmtlicher berühmten Weingebirge des ungarischen Reichs in statistisch-topographisch-naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht. I–II*. Pest.
- TERSÁNCZKY JÓZSEF
1869 *A jobb szőlőművelés, borkészítés és pincegazdálkodás korszerű könyve*. Nagykanizsa.
- VAJDA DÁNIEL
1858 *Borászati közlemények a magyar pincegazdászat mezejéről*. Marosvásárhely.
- VAJKAI AURÉL
A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részén. *Néprajzi Értesítő* XX. 1–48., 172–204.
- VARGA GYULA
1976 *Az érmelléki szőlőkultúra*. (Bihari Dolgozatok. A Bihari Múzeum Közleményei 3.). Berettyóújfalu.
- WEINHOLD, RUDOLF
1973 *Winzerarbeit an Elbe, Saale und Unstrut*. Berlin.

JEGYZETEK

- ¹ Fábíán József 1805. 53.
- ² Fábíán József 1805. 56.
- ³ Vajda Dániel 1858. 111.
- ⁴ A magyar szakirodalomban használt *szőlőmalom* terminus a német *Trubenmühle* tükörfordítása.
- ⁵ Weinhold, Rudolf 1973. 237.
- ⁶ Csoma Zsigmond 1994–1995. 208.
- ⁷ Babo–Mach 1893. I. 888–897.
- ⁸ Csanády Gusztáv–Plósz Pál 1885. 28–31.

- ⁹ Piazz, Antonio dal 1878. 49–50.
- ¹⁰ Gondola Ferenc 1892. 693.
- ¹¹ Mikuli Jakab 1901. 460.
- ¹² Feyér Piroška 1970. 42. hivatkozik Connstantin Tamás: Tokajhegyalja és bortermelésének története 1866-ig c. kéziratos munkájára, amely ezt az adatot közli.
- ¹³ Egri szőlőmalom. Hétilapok. Műtudomány és egyéb hasznos ismeretek terjesztése. 1838. 10. szám, Eger, 75.
- ¹⁴ Schams, Franz 1833. II. 91–95.
- ¹⁵ Nagyváthy János 1821. 224.
- ¹⁶ Schams, Franz 1833. II. 49.
- ¹⁷ Egri szőlőmalom. Hétilapok. Műtudomány és egyéb hasznos ismeretek terjesztése. 1838. 10. szám, Eger, 75–76.
- ¹⁸ Tersánczky József 1869. 295–296.
- ¹⁹ Tersánczky József 1869. 295–300.
- ²⁰ Gyürky Antal 1861. 111; 1869. 82.
- ²¹ Molnár István 1883. 313–316
- ²² Baintner Ferenc 1906. 30–34.
- ²³ Csoma Zsigmond 1981. 50.
- ²⁴ Molnár István 1883. 314.
- ²⁵ Préseket és szőlődarálókat – a gyári példányokat mintául véve – olcsóbban készítettek helybeli bogárnarmesterek. E gyakorlat egészen az 1920-as évekig előfordult (Dömsöd példája). Égető Melinda 1974. 152.
- ²⁶ Vajda Dániel 1858. 69.
- ²⁷ Feyér Piroška (1970. 76.) szerint az Érmelléken is alkalmaznak ekkor szőlőórló szerkezetet. Varga Gyula (1976. 81.) a 19–20. század fordulójától említi „fejlettebb szőlősgazdánál” a szőlőűzót (darálót).
- ²⁸ Für Lajos 1968. 234.
- ²⁹ Keleti Károly 1875. 95.
- ³⁰ Borászati Kormánybiztos 1880. 6.
- ³¹ Keglevich Gyula 1909. 251.
- ³² Csoma Zsigmond 1981. 47.
- ³³ Jankó János 1902. 268–269.
- ³⁴ Vajkai Aurél 1938. 173–175.
- ³⁵ Égető Melinda 1974. 152.
- ³⁶ Thorma János Múzeum, Kiskunhalas, Lelt. sz.: 62.40.1.

PETI BOTOND

Szőlőtermesztés és borkészítés Klézsén

Bevezetés

A magyar néprajzi szakirodalmat megvizsgálva kitűnik, hogy a legkutatottabb magyar néprajzi csoportok egyike a moldvai magyarság. Főleg az 1990-es évektől kezdődően számos könyv és tanulmány látott napvilágot. Ezek elsősorban a csángók identitásának kérdését, valamint vallásos és társadalmi életét, illetve értékrendszerét vizsgálták. Ma már nagyon sokat tudunk a csángó folklóról és vallásosságáról, népköltészetéről és népművészetről, a csángó nyelvjárásról stb. Ugyanakkor nagyon kevés azon tudományos dolgozatok száma, amelyek gazdasági életükről szólnak. Ezen területen belül pedig a szőlészettel és borászattal foglalkozó tanulmányok száma aránytalanul kicsi. A magyar szakírók közül Halász Péternek jelentek meg tanulmányai a csángók szőlőtermesztéséről és borkészítéséről A moldvai magyarok szőlőkultúrájáról,¹ illetve Szőlőművelés, bornyerés² címmel. Kós Károly 1976-ban napvilágot látott Csángó néprajzi vázlatában pár bekezdés erejéig kitér a csángók szőlőtermesztés-technológiájára.³ Lükő Gábor is A moldvai csángók című kötetében csupán egy féloldali leírást ad a moldvai magyarok egy jellegzetes eszközéről, a „szőlőültető botról.”⁴ A román szerzők közül Valer Butur és Dorinel Ichim elsősorban a moldvai szőlőkészítés eszközkészletéről és a bortárolási szokásokról tesznek említést.⁵

Tanulmányomban a teljesség igénye nélkül egy moldvai csángó magyar település, Klézse, példáján keresztül próbálom meg körülhatárolni a csángók szőlőtermesztési sajátosságait és borkészítési technikáit. A Klézsén folytatott szőlőtermesztés (a fajtahasználat és technológiával együtt) sok vonatkozásában eltér azoktól a gyakorlatoktól, mint amelyeket a magyar nyelvterület különböző régióiban alkalmaznak. Az általunk vizsgált faluban folytatott szőlőkultúra beleillik abba a hagyományos kelet-európai keretbe, amelybe szőlőtermesztés szempontjából Moldova is beletartozik.

A munkaeszközök történeti-néprajzi elemzésére alapozva borkultúránk két alaprétegét különböztették meg, és pedig a borkészítés préses, ill. prés nélküli formája között tettek különbséget.⁶ „A magyar borkultúra történeti-néprajzi kutatása során nyilvánvalóvá vált, hogy a présesség, illetve préstelenség termelési szintjelző volta mellett történeti-kulturális területeknek is jellemzője lehet. A vizsgálatok ráirányították a figyelmet arra, hogy Közép- és Nyugat-Európa évezredes préses borkultúrájával szemben Délkelet-Európa és a Közel-Kelet régi és kiterjedt borkultúrájának jellemzője a borfeldolgozás préstelensége.”⁷ Az tehát, hogy borkészítéskor kiperéselik-e a szőlőt vagy nem, sok mindenben meghatározza a borkészítés technológiájának további lépéseit. A Kárpát-medencén belül élő magyarság préses borkészítési technológiájával szemben⁸ a moldvai magyarok a szőlő feldolgozásakor nem használnak prést. Továbbá a moldvai csángók a fehér bor és vörös bor készítésekor is a törkölyön érlelési módszert alkalmazzák.

2. A település

Klézse község a Szeret menti csángó falvak csoportjába tartozó, Bákótól 20 kilométer távolságra, délre fekvő település. Lakossága közel 7600 lelket számlál,⁹ melynek jelentős része (leginkább a fiatalabb generáció, kb. 1500 személy¹⁰) külföldön dolgozik vendégmunkásként. Kevesen állami munkahelyre a megyeközpontba naponta bejárnak dolgozni, illetve néhányan a magánszektorban keresnek megélhetési lehetőséget. A klézseiek legnagyobb része a mezőgazdasági ágazatban tevékenykedik, legtöbben növénytermesztéssel, kevesebben állattenyésztéssel foglalkoznak. A mezőgazdaságban dolgozók legnagyobb hányadát a nyugdíjasok alkotják, valamint azok a középkorúak, akik nem rendelkeznek állami munkahellyel, illetve szaktudással.¹¹ A növénytermesztéssel foglalkozó gazdaságok nagy része rendelkezik bizonyos számú állattalománnyal is, mivel tartanak egy-két tehenet, esetleg lovat vagy szamarat, amelyeket igavonásra is használnak azért, mert a falu lakossága egy-két kivételtől eltekintve nem rendelkezik mezőgazdasági gépekkel. Az állati munkaerővel próbálják pótolni a traktorok és a mezőgazdasági gépek hiányát, így a háztartások legnagyobb hányada állatokkal szánt, vet, boronál és fuvaroz.

A falu határához 2500 hektár mezőgazdasági terület tartozik, amelyből 1300 hektár szántóföld és 100 hektár szőlőterület.¹² „Az átlagos földbirtok nem haladja meg a 3–4 hektárt, és sok esetben 1 hektár alá szorul.”¹³ A másik jellemző általánosság, hogy a földek nem egy darabban helyezkednek el, hanem több, sokszor egymástól több kilométer távolságban szétszóródva helyezkednek el.

Domináns kukoricatermesztés tekinthető, amelyet kiegészít néhány zöldségféle. A kukorica mellett a másik uralkodó növény a szőlő, amely Halász Péter kutatásai szerint az összes Szeret menti magyar település közül talán Klézsen töltötte be a legjelentősebb szerepet¹⁴ A lakosság jelentős hányada általában ma is rendelkezik több-kevesebb szőlőterülettel a faluban.¹⁵

3. A szőlő termesztése

A moldvai gazdálkodásban és egyáltalán az életmódban nem zajlottak le bizonyos „modern” társadalmakra jellemző funkciószétválasztások. A terek, lakóterek funkcionális elkülönülése még nem mindenütt történt meg. Moldvában nincs például saját ágya a családtagoknak, étkezésnél sincsenek rögzült helyek, sőt az étkezések is sokkal képlékenyebbek. Nincs minden udvarban kút, közutakra járnak. Amellett tejelő állataikat igázzák (ez a 19. század végétől egy-két ritka kivételtől eltekintve máshol már nem szokás), és gyakran a haszonállatok az emberekkel egy térben tartózkodnak. Például borjú, tehén, bárány együtt van az emberekkel, nem zárják egy gazdasági udvarba, mert helyhiány miatt sok helyen nincs is gazdasági udvar. Az okszerűtlenségek sorozatának ugyanebbe a hiánykeretébe tartozik bele a moldvai csángók esetleges szőlőművelése is.¹⁶

A faluban csak direkt termő¹⁷ szőlőfajtákat termesztenek. Klézse határában (egyébként ez a jellemző más csángó falvakra is) meglehetősen szétszórtan helyezkednek el a szőlőföldek, nem voltak, és ma sincsenek egy-egy területre koncentrált szőlősök. A szőlőültetvények tehát vegyesen helyezkednek el a szántókkal, a kaszálókkal és a gyümölcsösökkel. Ezért madártávlatból szemlélve a falu mezőgazdasági területeit, egy meglehetősen sokszínű és tarka képet látunk.

Klészén külterjes és hagyományos szőlőtermesztést folytatnak. A termesztés egyáltalán nincs gépesítve, a szőlő éves munkáit csak kézi munkaerővel végzik el. Fehér és fekete direkt termő szőlőfajtákat termesztene, ezért vegyszeres növényvédelmi kezelést nem alkalmaznak. Ennek következtében kevés anyagi ráfordítással és nagyon olcsón tudnak szőlőt termesztetni, és bort előállítani. A szőlősők karós támrendszerűek, és nem hasonlítanak pl. az Erdélyben, és a magyar nyelvterület más részein is általánosan ismert egy karós támaszú, és az ehhez szorosan hozzátartozó karikás művelésmódhoz. Itt minden szőlőtő mellett (a tőke nagyságától függően) minimum 3, maximum 10–12 db herág, azaz karó áll. A támaszok a tőke körül sátorszerűen körben helyezkednek el, a tetejük felül össze van kötve. Ezekre vezetik rá körkörösén, és kötözik fel a szőlő vesszőit. A kollektivizálás hatására újabban megjelentek az oszlopos támaszú szőlősők is.

A Klészén termesztett direkttermő szőlőfajták az Észak-Amerikából származó szőlőfajok (*Vitis labrusca*, *Vitis riparia*, *Vitis aestivalis*, *Vitis monticola*, stb.) hibridjei.¹⁸ Ezek a fajok nemcsak a filoxérával szemben ellenállóak, hanem a szőlőt leggyakrabban károsító gombás betegségekkel szemben is rezisztensek.

A vidéken valamikor egészen más fajtákat termesztettek, mint most. A régi szőlők igen termékenyek voltak és könnyű munkát igényeltek.¹⁹ Ezeket a Moldvában őshonos szőlőket Indigén²⁰ szőlőnek nevezték. Klészén az Indigén szőlőt egy szőlőfajtaként emlegetik, de véleményem szerint több, egymáshoz nagyon hasonló fajtatulajdonsággal bíró, bennszülött szőlőfajtról lehet szó. Nehezen képzelhető el az, hogy a 20. század előtt csak egyfajta szőlőt termesztettek volna Moldvában. Ugyanakkor a román nyelvű szakirodalom is „őshonos fajták” eltűnéséről beszél.²¹ Az idősebb szőlősgazdák közül van, aki fehér, és van, aki rózsaszínű színváltozataira emlékszik. Az sem egyértelmű, hogy az Indigén szőlők mikor pusztultak ki. Sokan azt állítják, hogy ezek a szőlők a filoxéra pusztításának estek áldozatul, vannak, akik azt mondják, hogy az első világháború idején tűntek el.

A direkt termő szőlőfajták a filoxéra (aminek kártétele Moldvát az 1910-es években érte el, és súlyos gazdasági válságba sodorta az amúgy is szegény régiót) pusztítása után kerültek a csángókhoz. „Ezek javarészt egy Kágyi-Szabó nevű nagyváradi kertész közvetítésével kerültek ide a tengeren túlról.”²² „Klészére egy kákovai (forrófalvi) ember hozta be az új szőlőt. De az első tőkérről egy éjszaka valami tolvajok minden vesszőt tövig levágtak, mert annyira drága volt. Egy másik, klézsei embertől, aki már az új, magántermő szőlővel telepített be egy darabot, a helybeli pap vette meg az 1930-as években azt a kis területet.”²³

A kollektivizálás ideje alatt párszáz hektár oltott, fehér borszőlőt (Királyleányka, Ottonel muskotály, Olasz rizling), illetve asztali szőlőt (Saszla) telepített az állam Klézse határába. Teraszosítások révén átalakították a Klézsehez tartozó termőterületek jelentős hányadát, és belterjes, betonoszlopos, dróthuzalos támaszú, úgynevezett kordonművelésű szőlőművelést állítottak termelésbe. Ugyanakkor a szőlő gépesített műveléséhez szükséges gépparkot is létesítettek, a termesztést szakemberek irányították. A szőlőtermést a bákói borkombinátba szállították, és ott dolgozták fel. Az 1989-es forradalmat követő változások magukkal hozták a földek visszaadását (is) tulajdonosaiknak, vagy azok leszármazottainak. A kollektív gazdaságok felszámolásáról, és a földek újraelosztásáról az 1991. évi 18-as (Monitorul Oficial al României, vol. III. nr. 37. 1991. Feb. 20. Art. 8.) földtörvény rendelkezett,²⁴ amelynek értelmében mindenki visszakapta régi birtokait. A visszanyert szőlőültetvényeket kivétel nélkül mindenki felszámolta, kivágták az aránylag fiatal, és jó karban lévő oltott szőlőtőkéket, és helyettük (hozzátétőlegesen az esetek 70 %-ban) direkt termőket telepítettek,

kevesen pedig kukoricával vetették be a helyet. Az eset példa nélküli a maga nemében. Az közsismert tény, hogy 1991 után tőke-, illetve szakember és géphiány miatt Románia más területein is a kollektív ideje alatt telepített szőlősök jelentős hányadát az újdonsült gazdák felszámolták (pl. a Kis-Küküllő mentén), az így nyert területeken más növénykultúrákat termesztettek, vagy éppen parlagon hagyják, de direkt termő szőlővel sehol nem pótolták a hajdani területeket.

Az oltott szőlő felszámolásának oka itt is hasonló az ország más régióinak példájához: nem volt pénz, így nem tudták beszerezni a nemes szőlő növényvédelméhez szükséges kemikáliákat; nem volt szaktudás, így esetleg ha meg is tudták vásárolni a szükséges szereket, nem tudták azokat megfelelően használni, ezért vagy nagyobb koncentrációval permeteztek, és leforrázták a szőlő lombzatát, vagy nem tettek eleget, ezért nem volt a vegyszernek védőhatása, és a gombás betegségek tették tönkre a termést; és nem volt traktor és gép sem, így a szántást, és egyéb munkákat sem tudták biztosítani a szőlőnek. Ezen gyakorlati okokhoz még a tradíció, és az az általánosan elterjedt nézet is hozzájárult, hogy az itteni éghajlat nem kedvez az oltott szőlő termesztésének, hogy e klíma alatt gyengén terem, és nagyon sokba kerül a nemes szőlő termesztése.

A klézseiek paraszti, utóparaszti gazdálkodását, ill. borfogyasztási szokásait és a bor-nak a mindennapokban betöltött szerepét vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a pénzhiány mellet több más oka is van annak, hogy a nemes szőlőterületek helyét zömében miért váltották fel direkt termő szőlősök, melyeknek bora köztudottan silányabb és gyengébb minőségű a nemes szőlőből készült bornál, ráadásul hosszú távon káros hatással is van az emberi szervezetre nézve. Az első magyarázat az agrárszerkezetben rejlik. A klézseiek alapfoglalkozása a földművelés, a növénytermesztés. Azonban hagyományos agrotechnikájuk és szegényes eszközkészletük miatt egészen napjainkig egy olyan tradicionális paraszti gazdálkodást folytatnak, amelyből szinte teljesen hiányzik a modern technika és a piacra termelés,²⁵ és ez a mentalitás nem tette lehetővé a modern technológiájú szőlőültetvények megművelését. A mezőgazdasági és egyéb gépek hiánya, ha nem is törvényszerű, de egészen általános. Ezért olyan növénykultúrákat termesztettek, amelyek megműveléséhez nem szükségesek modern felszerelések és szaktudás sem. Másrészt viszont a mindennapi fogyasztásban a borra szükségük van, ezért kellett visszatérniük a direkt termő szőlőfajták termesztéséhez.²⁶ A baj csak akkor fog kezdődni, amikor Románia az Európai Unió teljes jogú tagjaként ugyanazokat a mezőgazdasági szankciókat fogja érvénybe léptetni, mint a nyugati országok, amelyek értelmében tilos lesz direkt termő szőlőfajtákat telepíteni és termesztetni.

4. Borkészítés

A klézsei csángók szőlőtermesztési szokásainak néhány vonása ugyan hasonló, de lényegében sok helyen különböző a magyar nyelvterület egyéb szőlőtermesztő vidékein ismert termesztéstechnológiáktól. A lényeges különbség azonban a borfeldolgozás és a bor tárolása, illetve a bor kezelése terén van. Hogyha helyénvaló az az elmélet, mely szerint a csángók ősei a Kárpát-medencéből származnak, és az általunk vizsgált település csángó lakosságának elődei székelyek voltak, ez a szőlőkultúra azért más, mert a betelepült csángók Moldvában ismerték meg a szőlőtermesztés technológiáját, ami itt más volt, mint a Kárpát-medencében, és ezt tanulták meg. Ezt állítja Kós Károly is, amikor azt írja, hogy: „valóban, a kukorica és

szőlőművelés a csíki-háromszéki (külső székelőföldi) zord éghajlat alatt lehetetlen, azt tehát a csángók sehogy sem hozhatták magukkal.”²⁷

Az az általános gyakorlat a faluban, hogy szüretkor külön választják a fekete fajtákat a fehér fajtáktól. Ritka az a gazda, aki együtt dolgozná fel a fehér fajtákat a fekete színűekkel. Az egybeszedést csak olyan esetekben alkalmazzák, amikor olyan kevés szőlő termett, hogy nem érdemes különválogatni a fajtákat. Ilyenkor vegyesen dolgozzák fel a szőlőt. Viszont a szőlőfeldolgozás terén ugyanazt a borkészítési technikát alkalmazzák mindkét színváltozat esetében. Ugyanúgy készítik a fehérbort is, mint a vöröset. A moldvai csángók tehát a fehér bor és vörös bor készítésekor is a törkölyön érlelési módszert alkalmazzák. Ez a vörösbor készítése esetében érthető, mert (néhány festőlevű direkttermő szőlőfajta kivételével, pl. Izabella) a vörös-borszőlőfajták leve szintelen, és hogyha nem érlelnék törkölyön a mustot, akkor a kék szőlőkből is fehér bort lehetne csak készíteni. A fekete szőlőfajtáknál a festékanyag a héjban található, és az áztatás során innen oldódik ki, és festi vörösre a mustot. Ugyanakkor a szőlőmagban lévő különböző vegyületek, aromák is kioldódnak, innen kapja a vörösbor testesebb, aromásabb, nehezekebb illatát és zamatát. A Moldvában áztatással készített fehér borok is nagyon zamatosak, a „direkttermő inter íz” dominánsan érezhető rajtuk.

A leszedett szőlőt kádakba bémóriskálják és esszerocskolják. A szőlődarálót nevezik móriskának, amellyel a kádba zúzzák a fürtöket. Ha melegebb van, három-négy napig, ha korán beállnak az őszi hidegek, akkor hét-nyolc napig marad a must a törkölyön, hogy jól összeérjenek. Amikor ez a massa erjedésnek indult, akkor választják szét a mustot a szőlőkocsánytól és a héjtól. Az összetört és fővésnek indult szőlőzúzalékból a szilárd részek (gerezdnél, szőlőhéj, szőlőmag) az erjedés következtében a must tetejére kerül fel, a folyékony must pedig alul marad. Az erjesztőkádak alján lévő fa csapon keresztül eresztik le a mustot a törkölyről, és teszik hordóba, ahol most már magára forr tovább, és alakul borrá. A törkölyt nem préselik ki,²⁸ hanem felöntik vízzel, majd november elejétől kezdve már pálinkát főznek belőle.

Van azonban egy másfajta borkészítési mód is Klézsen. Sokan nem választják szét a mustot és a törkölyt, hanem a kettőt egész évben együtt hagyják, a bor együtt erjed és marad a törkölyvel. Az év során aztán a törkölyről szívják és isszák le a bort. Egyébként a törkölyön való erjesztés és tárolás a hagyományos kelet-európai bortermelés fő jellegzetessége, és ez összefüggésben van a préstelenséggel is.

„Románia nagyobb része – Erdély rendkívül összetett szőlőkultúrájú területeit nem számítva – a borkultúra préstelen övezetébe tartozik.”²⁹ A borkfeldolgozás préstelen formája, a szőlő lábbal taposása az európai szemléletben úgy merül fel, mint az elmaradottság, igénytelenség vagy szegénység velejárója.

A présesség-préstelenség és az áztatás tekintetében elhibázott primitívnek tűnő eljárásokat olyannak ítélni, amelyek szegénységből, igénytelenségből vagy éppen hanyagságból következnek. A kérdés nem csupán a gazdasági fejlődés vagy a technikai ismeretek függvénye, esetenként itt a történeti-kulturális tényezők meghatározóbbak lehetnek. A préstelenség és taposás mögött hosszú ideig a borkészítmények ízléstől meghatározott minősége és azok hagyományosan kialakult technológiai igénye áll. A présesség és préstelenség a borkultúrában nem minden esetben jelentett fejlődési fokozatot, egymásutániságot, hanem a szükséglet kielégítésének hol a hagyományoktól, hol egyéb feltételektől meghatározott lokálisan kötött formáit, időben a különböző formák egymás mellett élését.³⁰

Meg kell említenünk azt is, hogy Klézsen ismerik a középsős szőlőprést, három-

négy darab akad is a faluban belőlük, de szinte egyáltalán nem használják őket. Úgy tartják, hogy ha kipréselik a szőlőt, akkor a kipréselt törkölyből már nem lehet pálinkát főzni. És a pálinka is fontos, ugyanis a pálinka a bor után a másik leggyakrabban fogyasztott szeszes italok egyike.

A bort hordókban, ill. kádakban tárolják. Nem ritkán két literes műanyag Coca-colás és egyéb hűsítő-, ún. pillepalackokban a házak tornácán is szokták raktározni a vörösbor.

A kád használata a bor „nem piacra előállító kistermeléshez kapcsolódik. Ez az edény formáját és űrtartalmát (méretét) tekintve egyaránt megfelelt a borkészítés hagyományos, kistermelői gyakorlatának.”³¹ „A kád a maga sokrétű funkciójával karakterisztikus jellemzője a balkáni borkultúrának.”³²

A boroshordók átlagos mérete 250, illetve 300 liter, és többnyire csak nyáron tartják pincében őket. Sok ház alatt nincs pince, vagy hogyha van, akkor az többnyire párás, nedves, és a hordók hamar megpenészednek és tönkremennek benne. Ezért a hordókat kamrákban, színekben, az eresz alatt és egyéb ezekhez hasonló helyeken tartják. Ugyanez a helyzet a kádakkal is. Nem egy helyen láttam tele kádat istálló, a disznóól, tyúkketrec és a trágyadomb közvetlen szomszédságában is.³³ Régi ruhákkal, rongyokkal takarják le őket, hogy télen valamennyire védve legyenek a hidegtől.

Moldvában a hordóba beletett bort általában többet nem kezelik. Az igényesebb gazdák az év folyamán legfennebb márciusban egyszer szokták lefejtetni. A hordókat nem szokás kénnel fertőtleníteni, a bor minőségét sem javítják cukor pótlásával.

5. Összegzés

Összefoglalva a klézsei szőlőtermesztés lényeges vonásait, megállapíthatjuk, hogy a településen folytatott szőlőtermesztés beleillik abba a hagyományos kelet-európai keretbe, amelybe szőlőtermesztés szempontjából Moldva is beletartozik. E növénykultúra termesztését nem a piacra termelés és a modern technológia, hanem a hagyományokhoz való ragaszkodás, és nem utolsósorban a pénzhány szabja meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ANDRÁSFALVY BERTALAN

1957 A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. *Néprajzi Értesítő* XXXIX. 49–69.

BENEDEK H. JÁNOS

1997 Csángó falvak gazdasági problémái In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve* 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. 15–23.

BUTURĂ, VALER

1978 *Etnografia poporului român*. Cultura material . Cluj-Napoca, Editura Dacia

HALÁSZ PÉTER

2002 Szőlőművelés, bornyerés. In: *Uő: Bokréta kötetem vala*. A moldvai magyarok néprajzához. Budapest, Európai Folklór Intézet. 185–201.

ICHIM, DORINEL

1987 *Zona etnografică Bacău*. București, Editura Sport-Turism.

KÓS KÁROLY

1976 Csángó néprajzi vázlat In: Uő: *Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. 103–217.

LÜKŐ GÁBOR

2002 A moldvai csángók 2. Budapest, Táton Kiadó

PETI BOTOND

2006 Szőlőtermesztés és borkultúra Csáváson In: Peti Lehel – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Kolozsvár, Nis Kiadó. 242–267.

VINCZE ISTVÁN

1975 Taposók és prések. *Ethnographia* CXXVI. 104–152

1984 A bortárolók történeti formái: verem – dolium – hordó. *Ethnographia* XCV. 1–9.

JEGYZETEK

¹ Halász 1987.

² Halász 2002.

³ Kós 1976.

⁴ Lükő 2002. 123.

⁵ Butură 1978.; Ichim 1987.

⁶ Vincze 1975. 104.

⁷ Vincze 1975. 104.

⁸ Kivételként megemlíthetjük a Furmint szőlőfajta esetében a tokaji taposásos borkészítési módszert, de itt – a moldvai gyakorlattal ellentétben – nem érlelik törkölyön a fehérbort, és lyukpincékben tárolják. Ugyanakkor az alföldi Kadarka bor is taposásos módszerrel készül. A kadarkabor azonban vörösbort, törkölyön érlelik. Ezeket a vidékeket szőlőtermesztés szempontjából balkáni hatás érte.

⁹ A 2002-es népszámlálási adatok nyomán.

¹⁰ Pozsony Ferenc, Peti Lehel és saját becsléseim alapján.

¹¹ A fiatalabb generációhoz tartozók közül kevesen gazdálkodnak, ugyanis ők azok, akik külföldön keresik vendégmunkásként kenyerüket.

¹² Vö. Pozsony 2002. 165.

¹³ Benedek 1997. 198.

¹⁴ Lásd Halász 2002.

¹⁵ Saját kutatásaim alapján, és becsléseim szerint a településen a családi gazdaságok kb. 90 %-a rendelkezik kisebb-nagyobb szőlőültetvénnel.

¹⁶ Itt köszönöm meg Szabó Á. Töhötömnek, hogy mindezekre felhívta a figyelmemet.

¹⁷ Direkt termő szőlőfajtáknak azokat az észak-amerikai *Vitis labruscat*ól és más *Vitis spp*-től származó szőlőfajtákat nevezzük, amelyek saját gyökéren megélnék, tehát nincsenek vad alanyra ráoltva, és gyökérük a szőlőgyökértetű (filoxéra) károkozásával szemben ellenálló. Az ilyen szőlőből készült borok viszont gyengék, élvezhetetlenek, egy részük pedig (rendszeres fogyasztás esetén) káros hatással bír az emberi szervezetre.

¹⁸ A faluban termesztett a.) fehér fajták: Fehér Noah, Konder, Delaware, Geliár, b.) fekete fajták: Fekete Noah, Rájon, Teráz, Rokmágyer.

¹⁹ Kós 1976. 121.

²⁰ A román *indigen* szó bennszülöttet, belföldit, őshonosat jelent.

²¹ A filoxéravész következtében az őshonos fajták eltűntek, ugyanakkor ez előidézte bizonyos idegen fajták akklimatizációját: Rokmágyer vagy Okmánder (Madeira), Castel (Castilia),

- Delavár (de la Varre) stb. (Ichim 1987: 26).
- 22 Kós 1976. 121.
- 23 Halász 2002. 192.
- 24 Peti 2006. 256.
- 25 Néhány szőlősgazda kivételével mindenki csak önellátás céljából termeszt szőlőt. Azon kevesek, akik néhány liter bort pénzért adnak el, többnyire csak a falubelieknek adják, vagy esetleg valamilyen más terményért elcserélik.
- 26 Ennek bővebb kifejtését lásd a szőlőnek és a bornak a mindennapi életben betöltött szerepéről írott fejezetben.
- 27 Kós 1976. 109.
- 28 A csángók szőlőtermesztésével foglalkozó kevés szakirodalom (Kós Károly, Halász Péter) megemlíti a csángók szőlőprés gyanánt használt *szőlőnyomó zsákját*, *bornyomó zsákját* vagy *dömöcskölőzsákját*, amely arra szolgált, hogy a törkölyt ebbe tették, majd ebből mezítláb kitaposták a még bennmaradt levet. (vö: Kós 1976: 122, Halász 2002: 198) Kutatásaim során nem akadtam rá ennek a munkafázisnak a meglétére Klézsen.
- 29 Vincze 1975. 121.
- 30 Vincze 1975. 105.
- 31 Vincze 1984. 6.
- 32 Andrásfalvy 1957. 53.
- 33 „A moldvai csángó falvakban hagyományosan ritkán tartották pincében a bort, pincéjük – néhány módosabb gazdát kivéve – nem is igen volt. A hordókat a pajtában, az istálló melletti fészerszerű *sopronban*, szopronban vagy a tyilérnek, kilérnek nevezett kamraféle épületekben tartották, ahol természetesen nem volt állandó hőmérséklet, sőt télen esetenként meg is fagyott a bor.” Halász 2002. 199–200.

MÓD LÁSZLÓ

Népi építkezés a szentesi ártéri szőlőskertekben

Az ármentesítő munkálatoknak köszönhetően a Tisza-mentén hatalmas területek váltak vízmentessé, amelynek eredményeként az korábbi ártereken kibontakozott a szántóföldi növénytermesztés és megindult a tanyásodás.¹ A hagyományos gazdálkodási formák azonban továbbéltek a folyó és az árvízvédelmi töltések között elterülő mentetlen területeken, amelyeknek magasabban fekvő részein számos Tisza- és Marosmenti település (Szentes, Hódmezővásárhely, Mindszent, Makó, Apátfalva stb.) határában a 19. század végén és a 20. század elején szőlős- és gyümölcsösök² jöttek létre. Gondozásuk speciális ismereteket, művelési technikákat igényelt, hiszen az ártéren vagy hullámtéren gazdálkodóknak valamilyen módon alkalmazkodniuk kellett a természeti környezethez.³

Az utóbbi évtizedek kutatásai hívták fel a figyelmet arra, hogy a korábban egységesnek tekintett alföldi szőlőkultúra két nagy régióra osztható. A Duna-Tisza-közén és a Dél-Tisza-ántúlon középkori gyökerekkel rendelkező, autochton fejlődést mutató szőlő- és borkultúra jellemző, ezzel szemben a Tiszántúl északi felében, a Hajdúságban a Nagykunságban, a Nyírségben és Békés megyében az előbbinél jóval fiatalabb szőlőgazdálkodással számolhatunk. A szőlővel beültetett, összefüggő, zárt területek elnevezése alapján az első régió a szőlőhegyek, míg a második a szőlőskertek vidékének nevezhető.⁴ Az ártéri szőlőgazdálkodás az Alföld szőlőkultúrájában egy új fejlődési fokozatot képvisel, amely meghatározott területhez, a folyók és a töltések által közrefogott hullámtérhez kapcsolódik. Szentesen e sajátos tájhasznosítási forma intenzív csemege-szőlő-termesztést eredményezett, amely 60-70 családnak biztosított kereset-kiegészítést az 1990-es évekig. Az alföldi szőlőkultúra több évszázados alakulását tekintve tehát egy sajátos folyamat bontakozik ki előttünk, amelynek eredményeként bizonyos településeken a szőlőtermesztés színtere ismét a vízközei térségbe kerül. Ez elsősorban azokra a Tisza és Maros parti falvakra és városokra jellemző, ahol a filoxéra a kötött talajú szőlőket szinte teljes egészében kiirtotta, és nem volt lehetőség immúnis homokon történő nagyarányú telepítésre.

A szentesi ártéri szőlőskertek építményeinek jellegét alapvetően meghatározza az áradások jelenléte, azaz az időszakos vízzelborítottság, ami sajátos alkalmazkodást igényel az ártéren szőlőt birtokló és művelő ember részéről. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a természeti környezet és az építkezési technikák összefüggéseire rávilágítsak, miközben a gazdálkodás viszonyait is igyekszem bevonni az elemzésbe.

Az ártéri szőlőtermesztés Szentesen

A szentesi szőlőtermesztésre utaló első írásos adat 1521-ből származik, amely Égető Melinda szerint azonban csak óvatos következtetések levonására nyújt lehetőséget. A szegi birtokán lakó Dóczy János ebben az évben Szent Mihály napja táján szentesi és szegi jobbágyaival két nagy hordó bort szállíttatott a szomszédos Donáttornyára, mely a margitszigeti apácák birtoka volt. Feltételezhető azonban, hogy szegvári vagy szentesi birtokain termett

ÁRVÍZ A KIS-TISZA-SZIGETBEN

borra vonatkozik az adat, és nem a Szerémségből ide szállított nedűről lehet szó. A török időkben, 1670 táján az írott források szerint Szentesen szőlőtermesztés is folyt, mivel ebben az időszakban a településen 17 szőlősgazdát vettek számba, akiknek 1930 pint boruk termett. A 18. századtól a szőlők egy része (Nagyhegy) a lakómag közelében, a belső termelési övben, a Veker-ér mentén helyezkedett el. A berki szőlők ezzel szemben a szegvári határ közelében, a várostól távolabb, a Kurca partján feküdtek. A filoxéra jelenlétét 1891. augusztusában Heinrich József borászati vándortanár erősítette meg, aki szerint a kártevő már 5-6 évvel korábban megfertőzhette az ültetvényeket.⁵

Szentesen a Kis-Tisza- és a Zsúp-szigeten folyt illetve folyik napjainkban is ártéri szőlőművelés. Előbbin manapság is számos szentesi család gondozza birtokait, míg utóbbin teljesen megszűnt a gazdálkodás, mivel a parcellák az 1960-as évek végén termelészövetkezeti tulajdonba kerültek.⁶ A Kis-Tisza-sziget egy természetes képződmény, az ármentesítő munkálatok előtt a folyó szigete volt, ám a város felőli folyóág, az ún. Kis-Tisza fokozatosan feltöltődött, így a terület csak áradás idején, meghatározott vízszintnél nyeri vissza egykori arculatát. A Zsúp-sziget a folyószabályozások során jött létre, amikor 1863 és 1886 között az ún. 85/1-es átmetszéssel kialakult a Sulymos II. holtág. A Zsúp-sziget a jobb partra került, a várostól az élő Tisza választja el.⁷

Az ártéren a szőlőket főként a magasabban fekvő térségekre telepítették, mivel az áradás innen vonul le először. A víz nem melegsik rá a tőkékre, ami egyébként könnyen vezethet a szőlő kipusztulásához. Az alacsonyabb fekvésű, kötöttebb talajú területeket főként szántóföldként használják ma is, ahova kukoricát vetnek, ami a zöldár levonulása után is beérik. A szőlőparcellák végében elhelyezkedő alacsony térségeket veteményeskertként művelik, ahol

zöltségféléket termesztene. Az ártéri szőlőskertek fekvését tehát döntő mértékben befolyásolja a kérdéses terület magassági elhelyezkedése, vagyis az a körülmény, hogy mennyi ideig borítja víz a hullámtér adott részét. A szőlők a Kis-Tisza-szigeten főként az élő Tisza (Nagyoldal) és a Kis-Tisza (Kisoldal) mellett húzódó partmenti sávban fekszenek. A Nagyoldal ma is legintenzívebben feltöltődő rész, kb. 1-1,5 méterrel helyezkedik el magasabban, mint a többi terület. A hullámtér mezőgazdasági hasznosítása szempontjából tehát az akár néhány deciméternyi szintkülönbségek is fontos szerepet játszanak, hiszen az elöntés ideje meghatározó tényezőnek számít. A szentesi ártéri szőlőskertek fajtaállományát⁸ vizsgálva azonnal szembeötlik a csemegeszőlők meghatározó jellege, ami azt jelenti, hogy a bortermeles a régmúltban és manapság is csak másodlagos szerephez jut. Az étkezési szőlők közül a Kis-Tisza-szigetben a Saszla (Chasselas) a legelterjedtebb, amelyet Magyarországon a 18. században Fábíán József református prédikátor honosított meg.

Az ártéri szőlőtermesztés az Alföld szőlőkultúrájában egy új fejlődési fokozatot képvisel, amely meghatározott területhez, a folyók és a töltések által közrefogott hullámtérhez kapcsolódik.⁹ Létrejöttében a filoxéravész játszott fontos szerepet, mivel jónéhány folyómenti település szőlőit a kártevő szinte teljesen elpusztította. Az 1990-es évekig az ártéri szőlőtermesztést a mostoha természeti viszonyok ellenére is sikeresen működő alkalmazkodási formának minősíthetjük. Az ezredforduló nagy vizeinek köszönhetően a gazdák évekig nem szüretelhettek jelentős mennyiségű termést, éppen ezért egyre többen döntöttek úgy, hogy felhagynak a szőlőműveléssel és eladják birtokaikat. Ehhez járult még az a körülmény, hogy a Saszla szőlő piaci értéke jelentős mértékben csökkent, ezért termesztése napjainkban már igen kevés anyagi haszonhoz jutatta a birtokosokat.

A szőlőskertek építményei

A magyar bortermő vidékek között mutatkozó földrajzi, történeti és termelési különbségek a növénykultúrához kapcsolódó építményekben is megmutatkoznak. A szőlőbeli épületek a legtöbb esetben több funkcióval bírnak, mivel színteret biztosítanak a termés feldolgozásának és a bor érlelésének vagy éppen a munkaeszközök tárolásának.¹⁰ A gazdasági épületek sajátos típusát képviselik az Alföld bortermő vidékein található szőlőspajták vagy szőlőskunyhók, amelyek a 18. század folyamán még csak elvétve bukkannak fel a levéltári forrásokban. Kezdetben felmenő fal nélküli, csekélyebb értékű, ideiglenes épületek lehettek, amelyek a szerszámok elhelyezésére, alkalmi menedékként illetve munkaközi pihenésre szolgáltak, vagyis az alföldi szőlőhegyeket és szőlőskerteket nem jellemezték a szőlőfeldolgozásra és bortárolásra használatos építmények.¹²

Szentesen az 1840-ben Seres László által készített térkép szerint az ún. Bogarasi vagy Hékédi szőlőkben 544 parcellára mintegy 176 kunyhó jutott, a Berekben mindösszesen a birtoktestek (82) felén állt valamilyen építmény (35).¹² A szőlőbeli épületek sem bortárolás, sem az állandó kintlakás céljait nem szolgálták. A műveléshez szükséges szerszámokat, eszközöket tárolták bennük, de rossz idő esetén menedéket nyújtottak a szőlőben dolgozók számára. Ezt látszik alátámasztani az az 1844-ből származó forrás, amely Kiséri Polya János peres ügyéről készült, akinek a kunyhóját feltörték. A gazda a csósztól kártérítést követelt az épületből ellopott szerszámokért és berendezési tárgyakért, amelyek között szőlőművelő eszközöket (3 kapa, 2 ásó, 3 metsző kés, 1 fűrész), az ideiglenes kintartózkodáshoz, valamint

a főzéshez szükséges tárgyféléseket (1 párna, 1 dunahaj, 1 új vassfazék, tarhonya, lebencs) találunk.¹³ Érzékletesen mutatja be a szőlőbeli épületek szerepét Papp Imre önkéntes néprajzi gyűjtő, aki írásaiban a szentesi népelet számos elemét aprólékosan, belső szemlélként örökítette meg: „A gunyhón nem volt kímény sem, sem lepallásolva nem volt egészen, hanem csak a fél vége, azaz a szabadtűzhellyel szembeni végi. Így a főziskor a száraz venyige (amivel tüzelgett nagyanyám a főzés közben) füstje a nyitott ajtón át talált utat magának a szabadba. Vagy pedig fent a nádtetőben megütkezve azon telepedett le. A tetőzetet így alól, a rátapadott füst és a koromréteg teljesen feketivé tette. Volt még a gunyhóban néhány gyalogszék is, amelyek egyikével a nyitott gunyhóajtó volt kitámasztva, és a falak mentin néhány betapasztott és bemeszelt fatuskó is, ülőhelyül szolgálva. Valamint a gunyhó elülső sarkában egy vályugbul csinált kis patkaféle is, ami a kívánalmaknak megfelelően hun ülőhelyül, hun meg asztalul szolgált. Ablak nem volt a gunyhón, csak az ajtón bejutó világosság világított be. A gunyhó falába néhány faszeg volt verve, amire leginkább ruhaféléinket de más egyebeket is rá lehetett akasztani. Voltak még a gunyhóban szőlőgondozáshoz szükséges szerszámok, így pl. a kapa, ásó, gereblye stb. Valamint ottlételünk alkalmával a kocsirol oda bevitt gúnyafélék, így pl. subák stb. Valamint a lószerszám és a gyümölcsfélék részére magunkkal vitt garabolyok.”¹⁴

Az ártéri szőlőskertekben szinte minden parcellán különböző típusú épületek állnak, amelyeket a szigeti birtokosok egységesen kunyhónak vagy gunyhónak neveznek. A kezdetleges, felmenő fal nélküli építményekre néhányan még napjainkban is emlékeznek. Elmondásuk szerint a gallyakból, szőlővenyigéből és fűz vesszőből álló tetőt egymásnak támasztott léckeretek tartották, a kunyhóba pedig deszkából összeácsolt ajtón keresztül lehetett bejutni. A felmenő falú, egyhelyiséges építmények szerszámtároló, valamint ideiglenes tartózkodási helyként funkcionáltak a múltban. A kunyhóknál alkalmazott technikákat, építőanyagokat nagymértékben meghatározzák a természeti viszonyok, amelyek a szőlőtermesztés munkafolyamatát is jelentékenyen befolyásolják. A szentesi szőlőművelési hagyományok kettőssége a területi elkülönülés és a művelésmódok különbözősége mellett az építészeti megoldásokban is tetten érhető. A nagyhegyi és a berki szőlőkben, ahol a Tisza áradásai nem éreztették hatásvukat, az épületek vályogból készültek. A Kis-Tisza- és a Zsúp-sziget ezzel szemben vízjárta területen fekszik, ahol a földből készült falazatok alkalmazását a természeti környezet nem tette lehetővé, mivel egy-egy nagyobb árvíz után ezek az építmények összedőltek volna. A gazdák ezért olyan építési technikához fordultak, amelynek segítségével a kisebb-nagyobb árvizek pusztításait átvészelhették, az épületek javítása, karbantartása viszonylag kevés munkát igényelt.

A Kis-Tisza-szigeten a gunyhók a dűlőutak mellett, a parcellák elején állnak hosszanti falukkal merőlegesen vagy párhuzamosan tájolva. A szőlőtelepítésre alkalmas terület kiválasztásához hasonlóan az épületek elhelyezésénél is a legfontosabb szempontnak az számított, hogy az adott térség viszonylag magasan fekvődjön, az áradások kevésbé veszélyeztessék. Ha nem találtak erre megfelelő helyet, akkor szőlősgazdák mesterséges halmot emeltek, és arra építettek. A Kis-Tisza-szigetben a csőszkunyhó 80 centiméter magas földhányáson helyezkedett el, így a csősz a kisebb vizek idején is használhatta az épületet. Orgovány János a Zsúp-szigeti szőlőtelepítés során megfordított földből készített halmot, ami a tiszai vízmérce szerint nyolc méter magasan helyezkedett el. A Kis-Tisza-szigetre kiköltöző Gólya család az 1920-as években olyan magas földhányást hordatott össze, amelyen lakóházat, istállót és különböző melléképületeket emeltek. Ez a mesterséges halom olyan magas volt,

LÉCFALÚ ÉPÜLET A KIS-TISZA-SZIGETBEN

jelentős mennyiségű homokot hordtak. A dombon álló épületek falazata a szőlőkunyhókkal ellentétben vályogból készült. Az építkezéshez szükséges faanyagot a családfőt a Tiszán Szeged felé ereszkedő tutajos olájkától szerezte be mézéért.

Ároktőn és Tiszacsegén a kunyhók rendszertelenül álltak az egyes parcellákon, sem tájolásuk, sem a dűlőúttól való távolságuk, sem pedig a birtokon való elhelyezésük nem mutat rendszerre való törekvést. Építésre a szőlőskerteken végigvonuló háts területeket, a természetes vagy mesterséges halmokat tartották alkalmasnak. Az ároktői Nyilason a gazdák által emelt halmokat gyakran terméskövekkel erősítették meg, amelyek csökkentették az árvizek pusztításait.¹⁵

A Tisza- és a Maros-menti települések ártéri szőlő- és gyümölcsöskertjeiben olyan építőanyagokat alkalmaztak a birtokosok, amelyek idomultak a természeti viszonyokhoz, és a kisebb-nagyobb árvizeket átvészelték. A szentesi ártéri szőlőskertekben épített kunyhók átlagos hosszúsága 3,5-4, szélessége 2-2,5 méter volt. Az építmények sarkaira, valamint az ajtó két oldalára erős akácoszlopokat ástak le, amelyeknek a végeit megégették, hogy tartósak legyenek. A oszlopok közé három sorban, alul, felül és középen korcfákat szegelték, amelyek az épületek tulajdonképpeni vázát alkották, majd felszegelték a kunyhók falazataként funkcionáló léceket. A földémszerkezetet sűrűn egymás mellé fektetett lécek alkotják, amelyeket alulról betapasztottak, felül pedig csömpölyeges sárral fedtek. Ennek elkészítése úgy történt, hogy a szénát sárral összekapálták, majd vasvillával felhányták a földemre, és lapáttal el egyengették. A lécvázaz falszerkezeten kívül ismertnek számított a vesszőből font sövényfal, valamint az égetett téglából épített falazat is. Néhány évvel ezelőtt a Zsúp-szigeten még állt egy olyan építmény, amely vesszőből készített fallal rendelkezett. Az égetett téglából emelt épületek széles körben az 1960-as és az 1970-es években terjedtek el. Az utóbbi években a még álló lécfalú épületek száma jelentős mértékben megcsappant, mivel az árvizek legtöbbjüket olyan mértékben meg-

hogy a legnagyobb árvizek sem veszélyeztetették: „Nagyon drága mulatság volt ennek a felépítése. Az apám ojan természetű ember volt, körömmel-foggal ragaszkodott ehhez a szigetheő. Itt élte le az egész életét és itt nevelte a családjait. Ezt kubikus tajicskával hordták, ez nem természetes, mesterségesen lett építve.” (Takács József) A családi hagyomány számon tart olyan időszakot az 1930-as években, amikor 15 kubikos foglalkozott a halom építésével, akiknek a munkabérét Gólya Imre mézben fizette ki. A földet a Gólya tanyával szemben lévő területől termelték ki, ahonnan a szentesi laktanya építéséhez is

LÉCFALAZAT

rongálta, hogy tulajdonosaik elbontották azokat. Ároktőn és Tiszacsegén az épületek átlagos hosszúsága 3,5, szélessége pedig 2 méter volt.

A sarkokra, illetve az ajtó két oldalára ágasfákat ástak le, majd a fal mentén 40 cm-re egymástól vékonyabb, hasogatott karókat vertek le. Ezután került sor a sövény fonására, amihez válogatott fűz vesszőt, kőris- vagy kigyóakác-gallyat használtak. A munkát ketten végezték, az egyikük kívül, a másik pedig belül dolgozott. Amikor a fonással elérték a sövénykarók tetejét, akkor leszegték, lekötötték a falat. Akadtak olyan gazdák is, akik ültetett vessző- vagy nádkerítéssel helyettesítették a sövényt, mások viszont napraforgókarókat használtak fel erre a célra. Amíg az ároktői Nyilas szőlőskertben minden sövényfalú kunyhót betapasztottak, addig Tiszacsegén ez a gyakorlat nem számított jellemzőnek.¹⁶

Hódmezővásárhelyen az ártéren erős cölöplábakra kétszintes kunyhókat építettek. A felső szinten a szerszámokat és a személyes holmikat tárolták, míg alul a jászol helyezkedett el, ahova napközben a lovakat kötötték be. Az épület falait belécezték vagy vesszővel fonták be.¹⁷ Apátfalván a Maros árterében, a Sziget, a Szilvás és a Disznójárás határrészekén a fal szerkezet alapján Szigeti György négy típusú építményt különített el egymástól. A település anyagi kultúráját igen sokoldalúan és aprólékosan bemutató kötetében az első csoportba azokat a kunyhókat sorolta, amelyeknek a falazata 40-50 centiméter mélyen levert ákác karókból illetve süvinyből (vessző) állt. A karók felső végére koszorúfákat csapoltak, az építmény elejére és végére pedig ágasfákat állítottak, amelyek a szelement tartották. A második típusba a lécfalú, polyvás sárral betapasztott falszerkezettel rendelkező épületek tartoznak, amelyek a kukorica tárolására használt kotárkákkal mutatnak rokonságot. A lécek között annyi helyet hagytak, hogy a tapasztás ne hulljon le. A falazatot kívülről és belülről sárból készített vakolattal borították. A tapasztáshoz sárgaföldet vagy bontásból származó vályogot használtak, amit beáztattak, törekkkel és pelyvával összetapostak, megkapáltak. Erre azért volt szükség, hogy a kiszáradó sár ne repedezzen meg, tartósabb legyen. Ezt követően az épület mindkét oldalát betapasztották. Ha belül kezdték a munkát, akkor megvárták, míg a tapasztás megszikkad, és csak ezután fogtak a külső részhez. Miután eldolgozták a felületet, a falra az előbbinél simább, finomabb pelyvás sarat vittek fel, majd az egészet lemeszelték. A tapasztás hosszú ideig, akár évtizedekig is bírta a megpróbáltatásokat, ha árvíz nem öntötte el a szőlőskerteket. A harmadik csoportot az égetett téglából készített, a negyediket pedig a deszkafalú építmények alkotják.¹⁸

Szentesen a szőlőkunyhók többféle tetőszerkezettel rendelkeznek. Az ollóágasos-szelemen típus esetén a szelement olló alakban összecsapolt lábak tartják. A szarufás megoldás esetén a tető terhét a fordított V - alakban összekapcsolt szarufák vezetik le, amelyek a fődémszerkezet gerendáihoz rögzülnek, szétcsúszásukat a vízszintesen elhelyezkedő kakasülő akadályozza meg. A tetőformák közül leggyakoribb a nyeregteretű. Az épületek oromzata függőlegesen egymás mellé szegezett deszkából, vagy lécekből áll, amelyek közül az utóbbit betapasztották. A tetőt rendszerint cseréppel fedték, a tetőleket pedig szegélydeszkával zárták le. A gerincet külön erre a célra gyártott cseréppel fedték. Az épületek rendszerint padlással is rendelkeztek, ahol a használaton kívüli szerszámokat és munkaeszközöket tárolták. Az épület hosszanti falán kis méretű ablakot is kialakítottak, az ajtó a rövid oldalon helyezkedett el. Igen gyakran előfordul a nyújtott ereszes építmény, amelynél a bejárat előtt oszlopokkal alátámasztott tető áll. Az épületek padozata döngölt föld volt.

Apátfalván a kunyhókat náddal vagy kisméretű hódfarkú cseréppel fedték. Az oromfal deszkából illetve lécből készült, utóbbit sárral tapasztották be.¹⁹ Ároktőn és Tiszacsegén

a hosszanti falakra sárgerendákat helyeztek. Az ágasfák által tartott szelemenre két oldalt horgasokat (kis kampóval rendelkező, horog alakú fák) raktak fel, majd ezt követően felécezték a tetőt, amelynek a befedéséhez nádat, gyékényt vagy sást használtak. A tetőlécek kiálló végeihez erősítették a fedőanyagot tartó fákat. Az ajtót vesszőből illetve fenyődeszkából állították össze. A padlás alkalmazása nem számított elterjedtnek, egyetlen egy esettől eltekintve.²⁰ A kunyhókban fűtésre, főzésre öntöttvas kályhákat használtak, amelyek meleget biztosítottak a tavaszi és az őszi munkák idején a szőlőben dolgozók számára. Tüzelőanyagként kipusztult tőkefejet vagy elhasznált karót használtak. A füst elvezetése az épületek falán kivezetett csövön vagy téglakéményen keresztül történt. Az építményekben négy lábon álló fakeretből összeácsolt ágyat, székeket és asztalt is elhelyeztek, de a szőlőműveléshez szükséges eszközöket, szerszámokat is itt tartották. Az étkezéshez szükséges edények, eszközök kis falipolcon kaptak helyet. Hosszabb kinttartózkodás, vagy a szüreti munkák idején előfordult, hogy a szőlősgazdák krumpilis tarhonyát vagy paprikás csirkét főztek. A bográcsot ilyenkor derékszögben meghajlott szolgapára vagy vasháromlára helyezték. Akadt olyan gazda is, aki vályogból készített sparhetet és azon főzött.

Apátfalván az ártéri kunyhók berendezése rendszerint egy hat lábú, szénával borított vacokból, valamint egy kisszékből állt. A zárható épületekben egy kis ládikót is elhelyeztek, amelyben a dohányt, a sót és a paprikát tartották. Az egyik sarokban kaptak helyet a munkaeszközök, az ásó, a gereblye, a karaszoló, a vasvilla, a fejsze, a fűrész és a csákány. A felső koszorúfába szögeket vertek, amelyek fogasként szolgáltak. Az építményeken ablak nem igen volt, a kunyhót igyekeztek úgy elhelyezni, hogy az ajtóból az egész birtokot szemmel lehessen tartani. Az épületek nem rendelkeztek semmiféle tüzelőberendezéssel, a szabadban, földbe vágott katlant használtak főzésre és sütésre.²¹ Ároktőn és Tiszacsegén rögzített, sárból készített ülő és fekvő padkát nem alakítottak ki, mivel azokat az árvizek könnyen tönkre teheték volna. Négy lábon álló fakereteket ácsoltak össze, a derékaljat pedig szalma-, illetve gyékénykötelekből fonták vagy pedig fából képezték ki. A kunyhók többségében nem volt külön tüzelőberendezés, ami azt jelentette, hogy a sárpadló közepén raktak tüzet.²²

Szólnunk kell az ártéri szőlőskertek építészetében az elmúlt néhány évtized alatt bekövetkezett változásokról is, amelyek gyökeresen átformálták a korábban egységesnek tekinthető épületállományt. Az átalakulásban nagy szerepet játszott az 1970-es árvíz, amikor a hosszú ideig tartó vízzelborítottság hatására az kunyhókban jelentős kár keletkezett. Megjelentek a lábakon álló építmények, amelyek a nagyobb áradásokat is könnyedén átvészelték, hiszen a felső szintet a víz nem öntötte el. Az újonnan emelt épületek viszont egyáltalán nem mutatnak semmiféle egységes képet, hiszen a birtokosok anyagi lehetőségeiket illetve társadalmi kapcsolataikat kihasználva igyekeztek olyan építményeket emelni, amelyek a Tisza áradásaival szemben ellenállóbbnak bizonyulnak. Ennek köszönhetően a viszonylag egyszerűnek mondható, deszkából összeállított kunyhóktól a vízparti pihenés szolgáló üdülőkig szinte mindenféle, sokszor az egyéni leleményt tükröző épülettel találkozhatunk.

TÉGLÁBÓL EMELT KUNYHÓ

A szentesi ártéri szőlőskertek népi építészetének vizsgálata kiváló lehetőséget teremt arra, hogy az emberi közösségek természeti környezethez történő alkalmazkodását értelmezzük. A szőlősgazdák olyan technikákhoz és építészeti megoldásokhoz folyamodtak, amelyek idomultak az időszakos vízzelborítottsághoz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ANDRÁSFALVY BERTALAN

1975 *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd, Tolnai Megyei Tanács Levéltára.

BELLON TIBOR

2000 Ártéri gazdálkodás a Tiszai-Alföldön. In Sári Zsolt (szerk.): *Ezerév a Tisza mentén*. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 241–258.

2003 *A Tisza néprajza*. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Budapest, Timp Kiadó.

BENCsik JÁNOS

1975 *Adatok a népi építkezés ismeretéhez a Közép-Tisza vidékéről (Tiszacsege, Ároktő)*. A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve, 535–565.

B. TAMÁSI LÁSZLÓ

2001 Az Alsó-Tisza és a Maros holtágai. In Pálfi Imre (szerk.): *Magyarország holtágai*. Budapest, Közlekedési és Vízügyi Minisztérium.

BORSOS BALÁZS

2001 *Három folyó között. A bodrogi közti gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ÉGETŐ MELINDA

1993 *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2006 *Alföldi borvidék-homoki borvidék. Az alföldi szőlőművelés táji tagolódásának átrendeződése a 19-20. század fordulóján*. Ethno-lore. 43–73.

HERCZEG MIHÁLY–KRUSZLIC ISTVÁN GÁBOR

2000 *Mártély*. Budapest.

MÓD LÁSZLÓ

2001 *Ártéri gazdálkodás a Kis-Tisza-szigeten*. Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 1999/2000. 167–172.

2005 Ártéri gazdaközösség Szentesen a 20. században. In Bati Anikó–Berkés Katalin–Elter András–Nobilis Júlia (szerk.): *Parasztlelet, Kultúra, Adaptáció*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 35–.

2008 Szőlőművelés. In Tóth Ferenc (szerk.): *Makó néprajza*. 184–208. Makó, Bába Kiadó.

NYÍRI ANTAL

1948 *A kiháló szentesi víziélet néprajzi és néprajzi maradványai*. Szeged.

PAPP JÓZSEF

1992 Adatok a Közép-Tisza vidéki szőlőművelés néprajzához. In Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és Tradíció II*. Tanulmányok Újváry Zoltán tiszteletére. Miskolc, 795–802.

SZENTI TIBOR

1998 *A bódmezővásárhelyi hagyományos épületek falai és építőanyagai*. Ház és Ember 12. 189–212.

SZIGETI GYÖRGY

1999 *Fejezetek Apátfalva néprajzából I*. Anyagi kultúra. Apátfalva.

JEGYZETEK

- ¹ Andrásfalvy Bertalan 1975., Bellon Tibor 2000. 241–258., 2003., Borsos Balázs 2001.
- ² Eddigi ismereteink birtokában elmondható, hogy az ártéri szőlőtermesztés nemcsak a felsorolt településeken adatolható, hanem Zenta, Magyarkanizsa, Martonos, Nagykőrű, Tiszadorogma, Ároktó, Tiszacséze, Tiszakeszi, Egyek és több más falu esetén is találkozhatunk e sajátos növénykultúrával, amely az áradások által időszakosan elöntött hullámterekhez kapcsolódott. Papp József 1992. 795–802.
- ³ Herczeg Mihály–Kruzslicz István Gábor 2000. 82–83; Mód László 2001. 167–172., 2008. 184–208., Szigeti György 1999. 199–206.
- ⁴ Égető: i. m. 1993. 37., 2006. 44.
- ⁵ Égető: i. m. 1993. 28., *Szentesi Lap* 1891. 105. sz. 3.
- ⁶ A földterületekről készített tulajdoni lapok szerint a *Kis-Tisza-szigetben* található parcellákat zártkertté nyilvánították.
- ⁷ Boga Tamási László 2001. 78–79.
- ⁸ A 18. század óta művelt szőlőhegyek sokkal gazdagabb fajtaszerkezettel rendelkeztek, amelyeket elsősorban a borszőlők jellemeztek: Zöldszilváni, Ezerjő, Szlankamenka, Bánáti Rizling, Olaszrizling, Pozsonyi Fehér, Hárslevelű, Oportó, Kékfrankos, Kadarka, Piros Szlanka, Kövidinka, Bakator, Veres Dinka, Fekete tökszőlő, Fekete Bajor, Cigányszőlő, Fejér Bajor. Égető Melinda 1993. 252–258.
- ⁹ Területi szempontból az ártéri szőlők övezete nem vethető össze a szőlőhegyek és a szőlőskertek területével, mivel a hullámterek nem tették lehetővé azt, hogy nagy kiterjedésű ültetvényeket lehessen létrehozni.
- ¹⁰ Dám László 2006.
- ¹¹ Égető Melinda 1993.
- ¹² A Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fiókleveltára. (a továbbiakban: CsML SzF). Szvt 5.
- ¹³ CsML SzF V.115.b. Szentes város tanácsának törvénykezési iratai. Szóbeli peres iratok. 1844. december 5.
- ¹⁴ Papp Imre 1982. 49.
- ¹⁵ Bencsik János 1974. 545.
- ¹⁶ Bencsik János 1974. 545–546.
- ¹⁷ Szent Tibor 1998. 189–212.
- ¹⁸ Szigeti György 1999. 211–212.
- ¹⁹ Szigeti György 1999. 211–212.
- ²⁰ Bencsik János 1974. 548.
- ²¹ Szigeti György 1999. 211–212.
- ²² Bencsik János 1974. 556–562.

BUDAPEST utcáiról összegyűjtött lóhulladék, dúsan fekáliákkal compostirozva, valamint egyéb minőségű

CSÉRY-féle TERMÉSZETES (SZEMÉT) TRÁGYA

a legolcsóbb és legjobb, nem egyoldalú trágyanem, mely majdnem egyenlő arányban tartalmaz **kálit, phosphorsavat és nitrogént.**

Részletes felvilágosítással és szakismertetéssel szolgál: **BAYERTHAL és LÉVY** (trágya-osztály) Budapest, V., Bálvány-u. 26.

A „Weinlaube“ kiadóhivatala

BABÓ A. báró Klosterneuburgban.

Babó-rendszerű erős rézlemezről szőlőben készült

peronospora-fecskendőit

33 K-ért ajánlja. 10 db átvétele esetén darabja 30 K.

Mindenféle szőlő és gyümölcsészeti eszközök, Babó-féle mustmérlegek stb. legutóbban kaphatók.

Arjegyik díjmentesen küldetik.

13319

A fagyok által megviselt tőkéket fokozottabb gondozásban kell részesíteni, nehogy a szőlőbetegségek elhatárolódjanak és a tőkéket tönkretessék.

A peronospora leghatékonyabb ellenszere a Dr. ASCHENBRANDT-féle

BORDÓI POR

Nem perzselt! Jól tapad! A fecskendőket nem rontja!

A lixtharmat legbiztosabb gyógy- és ővszere a Dr. ASCHENBRANDT-féle

REZKÉNPOR

A porok árai Budapesten:

50 kg-os zsákban kg-ként	bordói por	68	éltér
10 és 5	bordói por	72	
2	bordói por	73	
50 kg-os zsákban kg-ként	rezkénpor	45	éltér
10 és 5	rezkénpor	49	
2	rezkénpor	50	

Tessék a szükségletet mielőbb megrendelni. Ismeretűl fűzeteket, használati utasításokat küld, megrendeléseket elfogad a

Magyar Mezőgazdák Szövetkezete
Budapest, V., Alkotmány-utca 31. szám.

Boros hordók, keveset használtak és újak, 25 literű 60 hektóliter, kádok 13—20 hektóliter, egy 168 és egy 100 hektóliteres fedett kád óceán eladók Budapest székesfővárosi sziklapinczék bértőlindí, X., lhász-u. 27. (Kápolna-téri villamosvégállomás.) Telefon 53—92. 13308

PERMETEZÉSHEZ
legelőszelvény, azért legelőszelvény a Veréb István tiszteletére magyar gyáros által, Debrecen, I. Szegesszék-20. sz. a. szőlő birtokos gyáros, 100 hektóliteres és veréb István által készített „Sugár” permetező, a mely permetező használata egyszerű szerkesztéssel fogyni lehet, szőlő és birtok, csak három órával kivesztés után az összes szerkesztés a szerkesztéssel együtt készíthető. Ára drágább lehet, mint 32 kor. Permetezők töltésére javítás és alkatrészek eladók jutányos ártal elfogadják. — Leírás, árjegyzék ingyen és bérmentve.

Hilge Philipp
szivattyú- és armaturagyára
Mainz (Németország)

ajánlja mint kiváló különleges gyártmányát, nagyváltó és borszivattyúit és tömlőit.

Hilge elektromotor szivattyúi minden és állványok tekintetében minden károsodást kivétel nélkül megújítanak.

Több ezer ellenőrzéssel a világ minden részéből. 13308

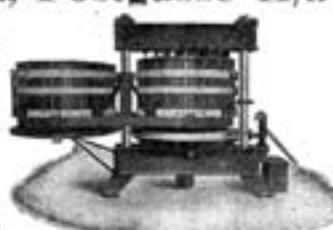
Víznyomású bor-, gyümölcs- és bogyóprések

a legelőszelvény kivételben, teljesen acélból és korrozív anyagból, továbbá szőlőszőlők és bogyók kész- és gépészetre.

SEITZ THEO

pinczergazdasági gépek gyára és aszobszervezők
Wien, I., Postgasse 11/1.

Nézzük a
présekéről szóló
2-ik számú
árjegyzéket

CSEMPESZ PÉTER

Az erdőbényei bodnártánc

„Az utolsó 16. figura a kádártánc legbravúrosabb része. A harmadik szétmenés után az abroncsokat magasba tartják fonódás nélkül s minél nagyobb kört formálnak, hogy a pohárforgatónak szabad helye legyen. A pohárforgató belép a kör közepébe, ráhelyezi a kezében tartott oválisalakú abroncs keskeny talpára a borral szízig töltött kis poharat s a 3. számú kottán közölt zene ütemére nyolcasokat ír le a levegőben az abroncsával, melyet jobbkezének mutató- és középső ujjával tart. A többiek egyhelyben állanak, esetleg a zene ütemeire illegetik magukat, de csak helyben. A pohárforgatást egy ideig állva végzi a pohárforgató, majd baltérdére ereszkedik lassan, óvatosan, de a pohárforgatást nem hagyja abba egy pillanatra sem, sőt még továbbmegy: térdelés közben balkezét leteszi a földre s arra nehezedve szinte hanyatt fekszik. Közben az abroncsba tett poharat folyton forgatja, majd lassan, óvatosan visszatér előbbeni helyzeteibe, előbb térdelésbe, majd az egyenes állásba.”¹

E mondatokkal jellemezte Gönyei (Ébner) Sándor a bodnártánc zárópillanatát az Ethnographia hasábjain 1934-ben megjelent írásában. A bodnártánc a 19. századi Tokaj-hegyaljai szüreti mulatságok bodnárballjain a bodnárlegények által előadott mesterségtáncnak² tekinthető, amelynek eredetét, párhuzamait, múltját és jelenét igyekszik feltárni, felvázolni ez a tanulmány a témában született néprajzi irodalom alapján.³

A mesterségtáncok közé Martin György⁴ szerint azok a táncok tartoznak, amelyeknek neve, kísérodallamának szövege, vagy koreográfiája valamelyik mesterségre utal. (Pl.: bodnártánc, kovácstánc, suszterházi tánc vagy a takácstánc). A Kárpát-medencében a mesterségtáncok elsősorban a németekhez kapcsolódnak. E táncokban a táncosok az adott mesterség egyes munkafolyamatait utánozzák pantomimikus gesztusokkal, amelyet érzékletesen mutatott be Szolnoky Lajos⁵ gyűjtései nyomán: „Amikor mi a bodnártáncot táncoljuk, akkor a hordókészítést táncoljuk le benne. Ezért tartjuk kézben a mogyorófapálcákat, mert régen

A BODNÁRTÁNC EGYIK FIGURÁJA. ERDŐBÉNYE. 1920-AS ÉVEK. (A KÉPET KÖZLI: BALASSA 1991. 420.)

az abroncsok is mogyorófából készültek. Igyekszünk tánc közben minden mozdulatot utánozni, amit hordókészítésnél csinálunk. Amikor körbeszaladgálunk, akkor a hordóra az abroncsot verjük rá. Mikor visszafordulunk, akkor a hordónál is vissza kell fordulni, hogy ne legyen egyik oldalt magasabban az abroncs, mint a másikon. Mikor az abroncs szétnyílik és egymás nyakába akasztva táncolunk, akkor az abroncs levágása és összeszegelése körüli vesződést utánozzuk. Mert mikor az abroncsot mérjük akkor, az tekergőzik össze vissza, sokszor a másik nyakába is”.⁶

Megjegyzendő, hogy a Felső-Tisza

vidéki pásztorok és cigányok bottal, teknővájóval, fejszével járt táncaiban szintén előfordulnak ács-, teknővájó- és kovácsmunkát utánzó mozdulatok.

A bodnártánc műfaji-formai osztályozás szerint a lánc táncok (vagy füzértáncok) osztályába tartozik, amelyeknek alapvető jellemzője, hogy a táncosok összefogódnak (kéz-, váll-, derék-, övfogás) vagy eszközök (kard, bot, szalag, kendő, a bodnártánc esetében: abroncs) segítségével alkotnak láncot.⁷ Felföldi László⁸ szerint a lánc körtáncok gyakran szertartásos funkcióval bírnak mind a történeti emléanyagban, mind a közelmúlt vizsgálati anyagában. „A tavaszi falukerülések hosszú lánc- és körtáncai, a májusfa és a szentiváni tűz körüli tánc, a menyasszony körüli rituális körtánc, a halottas táncok, a lánc kard táncok, abroncs táncok s a szertartásos labirintus táncok mind e táncforma rituális szerepére utalnak.”⁹

A Magyar Néprajzi Lexikonban a bodnártáncra a „fegyvertánc” címszónál is találunk utalást. Bár e táncban fegyverrel ugyan nem, csak abronccsal találkozunk, Martin György¹⁰ szerint a fegyvertáncok közé sorolható. A ténylegesen fegyverrel járt táncokon kívül minden olyan tánc ide sorolható, amelyeknél a ma használatos eszközt (jelen esetben az abroncsot) korábban fegyver helyettesíthette. A bodnártánc a fegyvertáncok közül is a kötött szerkezetű csoportos, ún. lánc kard táncok közé tartozik, amelyeknél a táncosok láncszerű összekapcsolódását kard vagy más eszköz (fakard, bot, abroncs) szolgálja.

Láttuk, hogy a bodnártánc mesterségtánc, lánc körtánc és fegyvertánc is egyben. Nem terminológiai zűrzavarról van azonban szó akkor, amikor a bodnártánc a Magyar Néprajzi Lexikon több címszavánál (lásd feljebb) is felbukkan. Nem kategorizálási bizonytalanság az oka annak sem, hogy a Felföldi László és Pesovár Ernő által szerkesztett *A magyar nép és nemzetiségeinek tánc hagyományai* című munkában a bodnártáncot nemcsak a *Lánc körtáncok*¹¹, hanem az *Eszközös pászortáncok* fejezet¹² is tárgyalja. A terminológiai sokszínűség oka valószínűleg az, hogy amíg a bodnártánc formailag lánc tánc (lánc körtánc), addig funkciója, feltételezhető eredete alapján rituális fegyvertáncnak tekinthető.

Martin György a dél-dunántúli takácstánc, vagy sapkatánc kapcsán az egykori fegyvertáncok átalakulási folyamatát a következőképpen vázolta fel: „A fejlődés során a nyugat-közép-európai lánc kard táncokban, amikor a fegyvertánc jelleg háttérbe szorul, a kardot bot, abroncs, majd kendő és szalag váltja fel”.¹³

Miután áttekintettük a bodnártánc általános jellemzőit, és elhelyeztük a tánckul-

„A TÁNCOSOK AZ ABRONCSOKAT FOGVA LÁNC-SZERŰEN KÉPEZNEK KÖRALAKZATOT.” KÖZÉPEN A POHÁRFORGATÓ LÁTHATÓ. ERDŐBÉNYE, 1920-AS ÉVEK (A KÉPET KÖZLI: BALASSA 1991. 421.)

túra egészében vegyük most szemügyre az erdőbényei változatot. Erdőbénye Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a Zempléni-hegységben, Miskolctól 58 kilométerre található keleti irányban. Korábban mezővárosi ranggal bírt, napjainkban kb. 1500 lakosú község. Tokaj-Hegyalján elsősorban a bodnár, ritkábban és újabban a kádár szóval jelölték és jelölik azokat a szőlőművelést kiszolgáló iparosokat, akik a szőlő leszüreteléséhez, feldolgozásához és tárolásához szükséges faedényeket, kádakat, tölcseréket, puttonyokat, hordókat és bormerítőket készítettek.¹⁴ Erdőbényén nagy hagyománya van a bodnár mesterségnek: a 20. század első felé-

A KÁDÁRTÁNC LEGBRAVÚROSABB FIGURÁJA: A POHÁRFORGATÁS.
(A KÉPET KÖZLI: MIZSÁKINÉ 2004. 100.)

ben még 70 műhelyt tartottak számon, de ma is 10-12 mester dolgozik még a faluban.¹⁵

A bodnártáncot kizárólag férfiak járták a farsangi ünnepkör három nevezetes alkalmán: a Fáklyástársulat-, a Kapástársulat- és a Kádárok bálján.¹⁶ „A táncalkalom később azonban más hegyaljai szokásokhoz is kapcsolódott, így a huszadik század elejétől a szüreti multságok alkalmával rendezett bodnárбалokon is előadták. Manapság ritkán mutatják be, főként hagyományőrző jelleg-

gel, nagyobb helyi rendezvények alkalmával (falunap, búcsú, szüreti nap)”.¹⁷

Mizsákiné Bodnár Zsuzsanna¹⁸ leírásából ismerjük a tánc menetét, a táncosok mozgatait és viseletét. Amíg a bodnártáncot régen idősebbek és fiatalabbak egyaránt járták, addig manapság többnyire fiatalok adják elő: öt táncos és az ún. *pohárforgatók*. A táncosok az abroncsokat fogva láncszerűen képeznek köralakzatot. A térbeli mozgást a táncvezető irányítja, aki a pohárforgató is egyben. A tánc motívumkészlete egyszerű, mivel a táncosok lábujjhegyen szökkenő futólépésben mozognak körbe-körbe. A bodnártáncban a kezeknek is fontos szerep jut, hiszen tánc közben az abroncsokkal végeznek különböző formációkat.

A táncosok vállán kb. 10 cm széles nemzeti színű szalag van átvetve, mely a jobb oldalukra fut le. Sapkájuk színe jelenleg sötétzöld fehér díszítéssel, korábban bordó színű volt zöld levelekkel, valamint kék és piros fürtökkel kihímézve. Ezenkívül sötét pantallót, fehér vagy fekete inget és fekete cipőt viselnek. A hordóabroncsot imitáló karikák fából (mogyoróvesző), újabban műanyagból készülnek.

E tanulmány elején Gönyey (Ébner) Sándor tanulmányából idéztem, aki a tánc leírását Nagy József római katolikus plébánostól kapta 1934-ben, de nem ez a legkorábbi feljegyzés róla: „A német nyelvterületen valamint a jelentősebb európai német anyanyelvű településeken a bodnártánc, illetve a hozzá hasonló funkcionális és tartalmi vonásokkal rendelkező táncforma évszázadok óta ismeretes.”¹⁹ Az első részletes magyar nyelvű leírást Balogh Ferenc adta közre 1905-ben.²⁰ Később, 1937-ben Seemayer Vilmos jelentetett meg rövid közleményt az Ethnographia hasábjain *A bodnártánc eredetéhez*²¹ címmel, melyben német párhuzamokkal igyekszik idegen származását igazolni.

Martin György²² szerint az erdőbényei bodnártánc a magyar nyelvterületen egyedül állónak tekinthető, de a Kárpát-medencei elterjedés tekintetében is a legkeletibbelőfordulás. Feltételezi, hogy német telepésekkel kerülhetett Erdőbényére, hiszen a hasonló céltáncok Közép- és Nyugat-Európában igen elterjedtek, és elsősorban a germán népekhez köthetők. Martin György szerint a germán pogány szertartások avatóritusa a középkorban céltáncként élt tovább. Megjegyzi továbbá, hogy az eredetileg nyugati táncformába jellegzetesen kelet-európai elemek is bekerültek! Ilyen például, az a mozzanat, mikor a táncvezető guggoló tartásban táncolva forgatja az abroncsra a borral teli poharat.²³ Ennek ellenére a bodnártánc

menete, szerkezete és zenéje mind a szlovákság, mind a magyarság körében megőrizte nyugati jellegét: „A kötött, iskolás kimértséget és pontosságot követelő abroncskezelés, a térformák bonyolultsága, a láncba összefonódott táncosok komplikált szövevénye alapvetően különbözik a kelet-európai népek elemibb, egyszerűbb fokon lévő, kevésbé rafinált és mesterkéletlenebb tánc kultúrájától”.²⁴

A német eredet tehát mára bizonyítottan tekinthető, az átvétel útja és időpontja azonban továbbra is kétséges.²⁵ Balassa Iván például Tokaj-Hegyalja német kapcsolatait, az átvétel lehetséges útjait 5 pontban foglalja össze: „1. A bognárlegények vándorlása és az ideérkezők hatása. 2. A Szepességgel a középkorra visszanyúló kapcsolat. 3. A pataki diákok nyugati útjai. 4. A német jezsuiták hatása. 5. A szüreti hagyományokat elsősorban őrző Mád, Erdőbénye, Olaszliszka mellett elhelyezkedő német telepek”.²⁶

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a nyugat-európai céhes hagyományokban gyökerező erdőbényei bodnártánc olyan, a magyar nyelvterületen egészen egyedülálló táncforma, mely ugyan őriz bizonyos kelet-európai elemeket, de a magyar tánc kultúrába való beolvadása nem bontotta meg alapvetően német eredetű szerkezetét, koreográfiáját. Erdőbényén hagyományörzés céljából a bodnártáncot mind a mai napig táncolják.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALASSA IVÁN 1991 *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*. Tokaj.
- BALOGH FERENC
1905 Régi szüret a Hegyalján. *Néprajzi Értesítő*, VI. 301–305.
- Felföldi László–Pesovár Ernő (szerk.)
1997 *A magyar nép és nemzetiségeinek tánc hagyománya*. Budapest, Planétás.
- GÖNYEI (ÉBNER) SÁNDOR
1934 Az erdőbényei bodnártánc. *Ethnographia*, XXV. 1-2. szám, 74–77.
- HOTYEK ATTILA *Hagyományörzés Erdőbényén*.
- MARTIN GYÖRGY
1977 Bodnártánc, kádártánc. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 297–298.
- 1979a *A magyar körtánc és európai rokonsága*. Budapest.
- 1979b Fegyvertánc. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, II. Budapest, Akadémiai Kiadó. 91.
- 1980a Lánctánc, füzértánc. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, III. Budapest, Akadémiai Kiadó. 407.
- 1980b Mesterségtánc. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, III. Budapest, Akadémiai Kiadó. 583–584.
- Magyar tánc típusok és tánc dialektusok*. Budapest, Planétás.
- 1997 Bodnártánc, kádártánc. In Pálffy Gyula (szerk.): *Néptánc kislexikon*. Budapest, Planétás. 19–20.
- MIZSÁKINÉ BODNÁR ZSUZSANNA
2004 Bodnárók tánclete és tánca a zempléni Erdőbényén. Sátoraljaújhely.
- SEEMAYER VILMOS
1937 A bodnártánc eredetéhez. *Ethnographia*, XLVIII. 86.

JEGYZETEK

- ¹ Gönyei (Ébner) Sándor 1934. 76.
- ² Martin György 1997. 19.

ENGI JÓZSEF

Megemlékezés a szegedi vasúti Tisza-hídról

Százötven éves lenne Európa egyik legnagyobb folyóáthidalása

Előzmények

A vasúti híd már az 1817. évi Cegléd–Kecskemét–szegedi vasútépítési tervben is szerepelt. A terv szerint a budai országúton (ma a Kossuth Lajos sugárút kb. a Damjanich utca vonalától) építették volna a vonalat, és a vár északi bástyáján haladva épült volna a Tiszán egy közös vasúti–közúti híd. Ezt a tervet a lakosság elutasította, e miatt a vonalat áttervezték a mai Kálvária sugárút vonalába, és ennek a folytatásában épült volna a híd. A lakosságnak ez a terv sem tetszett, majd

a szabadságharc kitörése miatt a vasútépítés lekerült a napirendről. A szabadságharc leverése után a város az osztrák kormánytól kérte a vasútvonal Temesvárig történő kiépítését. Az osztrák kormány a kérésnek eleget téve Kiskunfélegyháza és Szeged között 1854. március 4-én helyezte üzembe a vasútvonalat. Az első szegedi vasútállomás a mai rendező pályaudvar területén volt. Még ebben az évben elterjedt az a hír a városban, hogy a vasúti hidat nem itt, hanem Törökkanizsánál építik meg.

A szegedi községválasztmányi ülés eb-

1. ÁBRA A SZEGED–CSANÁDI VASÚT RT. VEGYESVONATA HALAD A HÍDON 1929-BEN SZEGED FELÉ (LIEBMANN BÉIA FELVÉTELE)

2. ÁBRA AZ 1904-BŐL SZÁRMAZÓ TÉRKÉPEN JÓL LÁTHATÓ, HOGY AZ ÚJ VASÚTÁLLOMÁS KÖZELEBB KERÜLT A BELVÁROSHOZ, DE A VONATOK IGEN KIS SUGARÚ ÍVEKEN ($R=280$ MÉTER) JUTOTTAK EL A HÍDIG. AZ ÚJ SZEMÉLY-PÁLYAUDVAR VÁGÁNYZATA (EKKOR CSAK HÁROM FORGALMI VÁGÁNY VOLT) A HÍDFELJÁRÓRA, MAGAS TÖLTÉSRE ÉPÜLT. EZÉRT ÉRKEZNEK MA IS AZ ALFÖLDI VÁROSBA „EMELETRE” A VONATOK

ben az ügyben 1854. július 16-án a következő határozatot hozta: „Szóban hozatván, hogy nem egészen alaptalanul elterjedt hír szerint a Szeged–temesvári vaspályát a Tiszán keresztül vezetendő híd nem helyben, hanem Kanizásánál építtetni szándékozzatik – minthogy a szóban forgó hídnak más helyen felállítása a városnak tetemes s érzékeny hátrányára lenne s a város által legfőképp a hídnak Szegedre leendő felállítása s a közlekedés s a kereskedelemnek helybeli központosítása személyében a legnagyobb készséggel tett s legkevésbé sem kímélt tetemes több ezrekre rúgó kiadásai a

a Tisza árterületén, és az árvizek levezetése is kevesebb gondot jelentett volna, mint Szegednél, a Maros torkolata közelében, továbbá a vonal érintette volna Bácska búzatermő vidékét is. Ezzel szemben Szeged város küldöttei, a katonai hatóságok és a budai helytartótanács képviselői azt hozták fel indoklasként, hogy a törökkanizsai áthidalás mintegy húsz kilométerrel meghosszabbítja a bánáti gabona útját a Monarchia északi részébe, ami természetesen a fuvardíjat is megemeli. A Bánát e területek „éléskamrája” volt ebben az időben. A hosszas, fáradságos utánajárás

vaspálya építkezés nem csekély előnyére szolgált ajánlatai kívánt kedvező eredmény nélkül maradnának...”

A vasúti hídnak Szeged város alatt történő építése ügyében a polgármesteri hivatal 1854. augusztus 15-én felkérte a Csongrádi Cs. Kir. Megyei Hatóságot, hogy legmagasabb helyre címzett kérvényét Ö. Cs. Ap. Kir. Felségéhez juttassa el.

A vita lényege az volt, hogy a törökkanizsai áthidalás esetén a vasútvonal csak kb. nyolc kilométer hosszban halad

3. ÁBRA AZ ÉPÜLŐ VASÚTI HÍD ELŐTT LÁTHATÓ AZ IDEIGLENES MUNKAHÍD EGY RÉSZÉ. REPRO GÁDZSER JÓZSEF GYŰJTEMÉNYÉBŐL

soknak köszönhetően végül kedvező döntés született, amit 1855. július 15-én a közsgválasztmányi ülésen ismertettek: „A magas Cs. Kir. Kereskedelmi Minisztérium a magas Cs. Kir. Hadifőparancsnoksággal egyetértve a Szeged-Temesvári vasúti hídnak Szeged város alatti építése véglegesen elhatározva legyen...”

A döntés után újabb vita kezdődött, mert az új vasútállomást közelebb akarták építeni a belvároshoz. Az új

állomás helye a hídtól, a híd helye a Maros szabályozásától függött. Az egyik tervvázlat szerint a Maros tiszai torkolatát a várostól délre akarták áthelyezni. Ez a megoldás két vasúti híd építését tette volna szükségessé, de tiltakoztak ellene a Maroson hajózók is, mert Szegednél nem tudtak volna közvetlenül kikötni, a Tiszán fel kellett volna vontatni a hajókat és a tutajokat. Végül a Maros betorkolása Vedres István terve alapján maradt a város északi részén, aminek eredményeként a híd közelebb kerülhetett a belvároshoz a pályaudvarral együtt. Ezek után nem, volt akadálya a tervezésnek és az építés megkezdésének sem. (2. ábra)

A Szeged-temesvári vasútvonalat már nem az osztrák kormány, hanem egy magán vasútállalat, az Osztrák Államvaspálya Társaság építette, és 1857. november 15-én átadta a forgalomnak. Ekkor még facölöpökre helyezett munkahídon haladtak át a vonatok. Ezen a hídon történt az építés ideje alatt az anyagok és járművek átszállítása is. A hajók közlekedésének biztosítása érdekében a híd középsterkezete kinyitható volt. (3. ábra)

A hazai vasúti híd-építés kiemelkedő alkotása

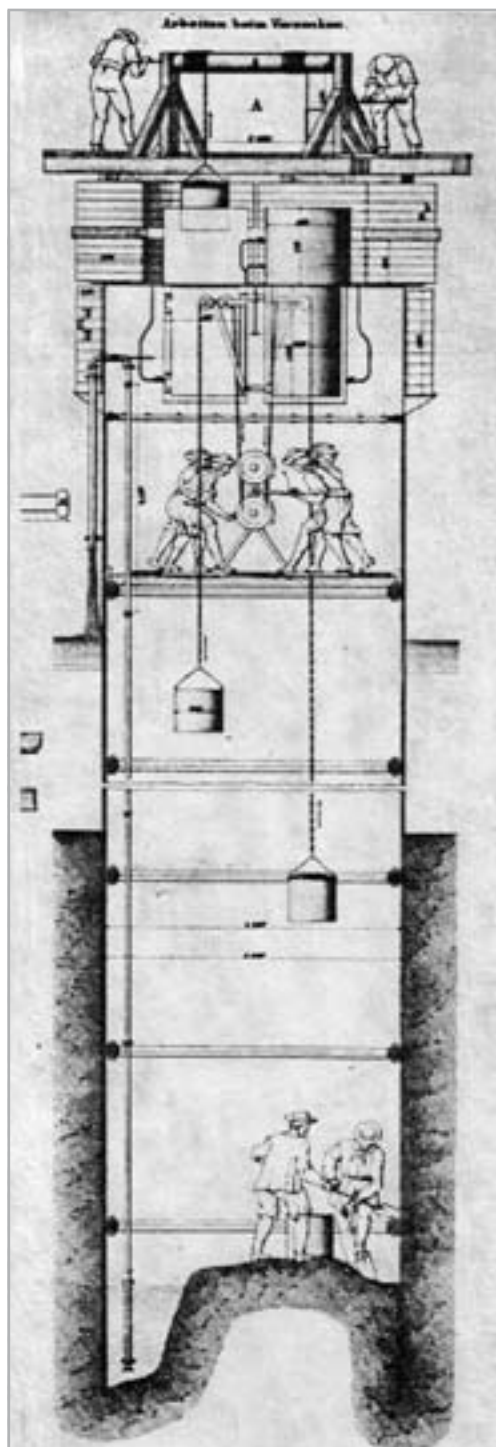
A szeged-temesvári vasútvonal építésének legnagyobb munkája a szegedi vasúti híd volt. A hidat az Osztrák Államvasút Társaság megbízásából Michel Cezanne francia állami mérnök tervezte, és a francia Ernest Gouin cég építette Cezanne irányításával. A híd a Tiszát nyolc, egyenként 41,48 méteres nyílással hidalta át, ezeket hét cölöppillér és két falazott hídfő támasztotta alá. A jobb parti viadukt hét falazott ívből állt. Minden pillér kettő darab három méter átmérőjű vascsőben elhelyezett betontömb volt és azokat felül négyyszögletes keresztmetszetű oszlopfő fogta össze. A vascsőoszlopok a főtartók válláig voltak betonnal kiöntve. Az

öntöttvas csöveket Skóciában, Glasgowban gyártották, és csak az esődarabokon a lyukak fúrását és az egyes darabok pontos összeillesztését végezték e helyszínen.

Hogy a pillérek a húzóerőnek is ellenálljanak, az egyes csődarabokat egymáshoz 48 darab 50 milliméteres csavarral, a pillérek felső négyyszögletes keresztmetszetű részét az alsó kőalakú résszel 72 darab csavarral kötötték össze. Ez a híd volt az első Európában, amelyek alapozása légnyomásos (keszonos) módszerrel készült, ami úgy történt, hogy az összekötött csöveket lesüllyesztették a meder fenekére, majd a cső tetejére egy ugyanolyan átmérőjű zsilipet helyeztek. A zsilipkamrának kifelé és a cső felé is volt egy ajtaja, és így a cső belsejébe sűrített levegőt lehetett nyomni, ami a cső alján a vizet kinyomta. Így a két ember bemászhatott a csőbe, ahol fellazították a talajt és vödörrel a csővön és a zsilipen keresztül végezték az ürítést. A cső lassan egyre lejjebb süllyedt a talajba. Ezt a folyamatot a kellő mélység eléréséig végezték, és ekkor még facölöpök leverésével is tömörítették a cső aljában a talajt. Amikor ezzel elkészültek, a csöveket kiöntötték betonnal. (4. ábra)

A főtartók a pályaszint alatt helyet foglaló vállsarukra támaszkodó ívek voltak, melyek felső öve vízszintes, az alsó pedig íves volt. Az ívek egyenes és oszlopos rácsozásúak voltak, középső részük a kis magasság miatt tömör volt. Az ívek alsó öve a rácsos részt lezáró végső oszlopon túl kissé megnyúlt, és a megnyúló rész a sarura támaszkodott. A saru helyén a pillért alkotó vasszekrényben mivel már nem volt beton, a szomszédos nyílások íveinek megfelelő sarui között, összeköttetésük céljából kettős T alakú szegecselt tartók voltak. Ezekkel a T alakú tartókkal a pillér vasszekrényének aránylag gyöngye oldalait biztosították az ívek nagy nyomása ellen.

Az ívek felső vízszintes öve folytatódásgosan, vagyis mind a nyolc nyíláson meg-

szakítás nélkül ment végig. A felső övet a pillér vasszerkezetével összeszegecselték úgy, hogy a pillérhez viszonyítva mozgást nem végezhetett. Minden nyíláson négy vasív volt, így a pillért alkotó két vasbeton oszlop mindegyikére két-két ív támaszkodott. Az egy nyíláson levő íveket felső és alsó szélrácsozás, valamint keresztkötések kötötték össze. Kereszt és hosszanti tartók nem voltak, így a talpfákat közvetlenül a főtartókra helyezték. A híd kétvágányúra épült 4 méter tengelytávolsággal. Egy-egy vágány két-két íven feküdt.

A hídfők vagdalt és faragott kővel burkolt terméskőfalazattal készültek, amiket úgy alakítottak ki, hogy a szomszédos vasívek felső övét hátrahorgonyozhassák. Erre a célra két-két 50 mm átmérőjű, a végén csavarmenttel ellátott vasrúd szolgált. Az erő a csavaranyán át a falazatra támaszkodósarura ment át. Az ív felső öve a hídfőn elhelyezett sarura támaszkodott. E sarut a falazathoz csavarokkal erősítették, és ugyancsak csavar kötötte össze az ív végét a saruval.

A vasíveknek a nagy oldalnyomással szembeni stabilitását úgy biztosították, hogy a pillérek felnyúló négyszögletes keresztmetszetű részét az ív felső övével összekötötték.

A híd teljes hossza 439262 méter, a vasszerkezeti rész 352 méter volt. A pálya az 1855. évi legmagasabb vízszint fölött nyolc méter magasságban feküdt. Eleinte csak árvizek idején, később a nagyobb gőzhajók már mindig csak eldöntött kéménnyel tudtak áthaladni a híd alatt.

A híd vasszerkezetét Franciaországban, Párizsban gyártották Ernest Gouin cég üzemében. A híd vas alkatrészeit már nem csavarozással, hanem szegecseléssel kapcsolták össze. A vasúton helyszínen szállított elemeket a munkahelyen többségükben gépi erővel szegecselték. A szegecsnek jó minőségét bizonyítja, hogy az 1898-ban megtartott

4. ÁBRA A CÖLÖPÉPÍTÉS MŰSZAKI RAJZA

fővizsgálat alkalmával a kereken 36 ezer helyszínen behelyezett szegecs közül csak 19 bizonyult lazának. A hídépítésről a Pesti Napló 1858. október 6-án az alábbiakat közölte: „A vashídi munkálatok valóban vasúti gyorsasággal sietnek a befejezés felé; a jövő hóban már teljesen át lesz szilaj Tiszánk nyergelve... a gőzkatlanok is akadálytalanul roboghatnak át fölötte, míg e csodamű igazata alatt szintoly könnyűséggel sikamolhatnak át vízmenetben s ellenben az újvilág vízi tündérei: a varázskéblű gőzhajók...”

A híd próbaterhelése 1858. november 14-én volt, amiről a Pesti Napló december 3-án számolt be. A szegedi tudósító az eseményről ezt írta „Eme dicső készítmény, mely városunk szépiületének egyik leghatalmasabb rugója, számtalan kíváncsit csalogatott körünkbe, és annyi idegen arcza találkozik tekintetünk, mintha népvándorlás idején élnénk. Dicső látvány a 32 mozdonyt a híd boltozatain ide s tova nyílsebességgel, mintegy repülni látni. Mily teher! S az első kísérletnél mégis csak egy újnyira süllyedt,

A valódi híd, mely jelenleg karzattal díszesítettik, a Tisza mindkét oldalán remek kőoszlopokban végződik, s így Magyarhont Bánsággal kapcsolja össze.”

A hidat 1858. december 2-án adták át a forgalomnak. (5. ábra) A rendkívül bonyolult szerkezetű híd (6. ábra) tervezője úgy gondolta, hogy a hőmérséklet-változás hatása elenyészően csekély lesz, és az a vasban számottevő igénybevételt nem okoz. A tervező véleménye szerint a hő hatása csak annyiban nyilvánul majd meg, hogy az ívek középső pontja felemelkedik, vagy süllyed, és az ívet mozgásában a vonóvas követi. Ebben a feltelezésben azonban tévedett, mert a hőmérséklet-változás hatása más módon nyilvánult meg. Például már 1858-ban 32 °C hőmérséklet-csökkenés következtében a hídfő egy finom repedéssel elvált a viaduktól. Ez a repedés reggel megnyílt, délből a meleg idő beálltával bezárult. A repedést az okozta, hogy a szélső ív felső vízszintes övét a hídfőhöz horgonyozták és így a hídfő a vashíd összehúzóódását kénytelen volt követni.

5. ÁBRA A VÁROS LÁTKÉPE AZ 1870-ES ÉVEKBEN A VASÚTI HÍDDAL

6. ÁBRA A HÍD A MAGA KORÁBAN IMPOZÁNS LÁTVÁNY VOLT (L. ROHBOCK METSZETE)

Ugyanebben az évben a hídfőn levő saruknál a vasékeket igen alacsony hőmérsékletnél utána verték, ezzel akartak a híd hőmérséklet növekedése okozta tágulásának mesterséges gátat emelni. Ezt a káros hatást más megoldásokkal később sem sikerült megszüntetni, és ez is oka volt annak, hogy a hidat egyvágányúra alakították át.

Mielőtt ez megtörtént, még egy fontos eseményről meg kell emlékezni. Az 1879. évi árvíz után hatalmas munka volt a várost védő körtöltés építése és az azon belüli terület nagy részének feltöltése, valamint a város újjáépítése. Ezt a hatalmas munkát Lechner Lajos Szeged újjáépítése című, 1891-ben kiadott könyvében örökítette meg, aminek hasonmás kiadása a Csongrád Megyei Urbanisztikai Egyesület megbízásából 2000-ben jelent meg. A könyvben részletes leírás olvasható arról is, hogy ekkor mintegy 700 ezer m³ föld kitermelésére kellett alkalmas helyet keresni. A munka végrehajtására Gregersen Guilbrand budapesti vállalkozóval 1880.

augusztus hó 6-án kötöttek szerződést, és előírták, hogy a földet 180 nap alatt kell behordani. A föld kitermelése az algyői út melletti, a szilléri, a szentmihályteleki és a szőregi anyagbányákból történt. Szőregről 697 200 m³ földet a vasúti híd igénybevételével szállították a városba. Az Osztrák–Magyar Államvasút-társaság a híd második vágányát a munka befejezéséig havi 500 forint használati díjért engedte át. A híd a körülötte levő területnél 8,5 méterrel volt magasabb, ezért a hídfőkben az ideiglenes vasúti pálya részére feljárókat kellett építeni. Erre a célra az újszegedi oldalon 17 ezer m³ földet használtak fel, és 5,2 kilométer hosszú vágány vezetett a vasúti töltés mellett a szőregi anyagbányáig. A szegedi oldalon a pályaudvar és a város olyan közel volt a hídhöz, hogy a vágányt közvetlenül a hídfőnél kellett elágaztatni. Itt a vasúti töltéshez támaszkodó, szép szerkezetű fahidat építettek, ami a nagykörúti Bánom-kert sor felőli sarkánál végződött.

Ekkor a négy anyagbányából összesen 1088,956 m³ földet szállítottak a városba. Meg kell még említeni azt is, hogy 1881 tavaszán árvízvédelmi céllal 22 ezer m³ földet szállítottak a szőregi anyagbányából a Tisza partjára, ahol azt rögtön a töltés emelésére és erősítésére használták fel. Később a híddal kapcsolatban a dilatáción kívül más problémák is jelentkeztek. A vonatok menetsebességének nyelése miatt a vasúti hídra vezető íves pályarészekon állandó sebességkorláto-

zást, és ahogy hazánkban kezdtek elterjedni a húsz tonna teherbírású teherkocsik, a hídon tengelynyomás-korlátozást vezettek be.

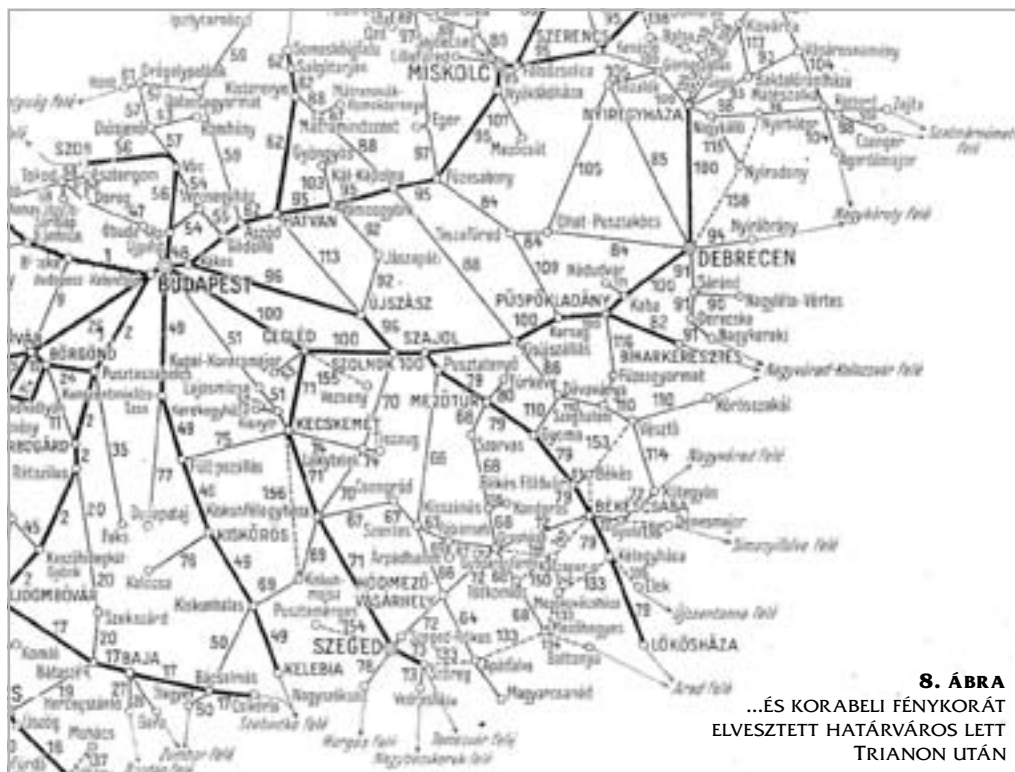
Az 1930-as évek elején már nagyon időszerűvé vált a híd szerkezetének a megerősítése, ami műszaki szempontból nem volt gazdaságos. Ha úgy döntenek, hogy a hidat eredeti helyen építik át, akkor is teljesen új, a szabad hajózás biztosítása érdekében magasabb hidat kellett volna új pillérekre építeni. Ez azért volt lehetetlen, mert emelni

kellett volna a pályaszintet, a hídfeljárókat, azok előtt a nyílt vonalat, és át kellett volna építeni a pályaudvarokat is. Ezek az okok egyértelművé tették, hogy máshova kell az új hidat tervezni. A legalkalmasabb hely a Kiskundorozsmától Szeged rendező pályaudvarig terjedő egyenes pályaszakasz Szőreg irányába történő meghosszabbításával lett volna kijelölhető, ahol a Tisza áthidalásának nem lett volna akadályja. A terv szerint a régi vasúti híd közúti hídként üzemelt volna tovább. A terv kivitelezését a második világháború akadályozta meg, (A pályaudvarok átépítése, illetve egy központi pályaudvar építése és az új vasúti híd terve már a XX. század elején is napirenden volt, amiről később részletesen beszámolunk. Ezeket a terveket az első világháború kitörése és következménye hiúsította meg.)

A hídon a trianoni államhatárok kitűzéséig a Szeged–Temesvár vonatokon kívül közös használattal a Szeged–Karlova és a Szeged–Battonya–Arad vonatok is közlekedtek. (7. ábra) A trianoni határ kitűzése

7. ÁBRA AZ 1910-BÓL SZÁRMAZÓ VASÚTI TÉRKÉPEN LÁTHATÓ, HOGY SZEGED EBBEN AZ IDŐBEN A KÖRNYÉK KÖZLEKEDÉSI CSOMÓPONTJA, ÉS ENNEK KÖVETKEZTÉBEN KULTURÁLIS, IPARI, ÉS KERESKEDELMI KÖZPONT VOLT...

után (8. ábra) a Szeged-Csanádi Vasút Rt. vonatai és Szeged–Szőreg–Vedresháza között a MÁV-vonatok közlekedtek a hídon. (8. ábra) A Budapest–Szeged–Temesvár–Báziás és –Orsova fővonalak végállomása Szeged lett.

A második világháború idején 1914. július 3-án érte a hidat az első bombatalálat, aminek a rongálását még kijavították, de az augusztus 24-i légitámadás után már megszűnt rajta a forgalom. A szeptember 2-iki bombázás után a híd teljesen használhatatlanná vált. (9–10. ábra)

Időközben a szovjet csapatok Temesvár és Kikinda felől nagy erővel törtek Újszeged irányába. Szeged közvetlen védelme érdekében a magyar robbantó alakulatok német ellenőrzés mellett 1944. október 9-én este 9 órakor felrobbantották a közúti hidat és a vasúti híd még megmaradt nagyobbik részét.

A szovjet csapatok október 11-én foglalták el Szegedet, és ezt követően békésebb életforma kezdődött a városban.

Hamarosan, alig három hét alatt ideiglenes fahidat építettek közvetlenül a romokban heverő vasúti híd mellé. A munkát Cserta László, a MÁV szegedi üzletvezetőség mérnökének terve alapján a szovjet hídépítők és a város lakossága végezte. A hídépítés munkáiról Cserta László a Munka című szakszervezeti hetilapban az alábbiak szerint számolt be 1945. február 4-én:

„Szeged és Újszeged között 1858-ban létesült vasúti Tisza-hidat 1944. szeptember 2-án ért nagy légitámadás a Szeged felőli első két hídnylást szétrombolta, és a csatlakozó téglaboltozatú átereszek közül 3 darabot erősen megrongált.

A híd még megmaradt nyílásait és pilléreit a visszavonuló német katonaság robbantotta

9–10. ÁBRA ILYEN VOLT A LEBOMBÁZOTT VASÚTI HÍD ELSZOMORÍTÓ LÁTVÁNYA

fel október hó 10-én”, – valószínű 9-én éjjel helyett írt Cserta László 10-ét (a szerző megjegyzése) –, „amely ténnyel a híd sorsa beteljesült, annak helyreállítása és kijavítása reménytelenné vált. A hadi helyzet alakulása azonban a Tisza-híd helyreállítását sürgőssé tette, hogy az orosz hadvezetésnek a szükséges hadianyag utánpótlás biztosítható legyen... Megindult tehát a lázas munka. Az irodában orosz és magyar mérnökök éjjel-nappal dolgoztak a híd terveinek elkészítésén, ugyanakkor a

teherautók és a munkások százai hordták az anyagot a helyszínre... A helyszíni munkák október 23-án kezdődtek meg, október 24-én már megindultak a motoros üzemű cölöpverő gépek és ettől kezdve éjjel-nappal lázas munka folyt úgy, hogy az új hidat november 11-án már át lehetett adni a forgalomnak, noha a Tisza váratlanul bekövetkezett rohamos áradása a vízben való cölöpözést rendkívül megnehezítette... Valóban felemelő látvány volt a lázas munka képe, amely a hídépítésnél megfigyelhető volt. Az egyik cso-

port az anyagszállítással, a másik a leverendő cölöpök előkészítésével, a harmadik a cölöpökre felállítandó keretek előkészítésével, a továbbiak gépek felállításával, hidgerendák előkészítésével, munkahidak előállításával, fenntartásával és így tovább foglalkoztak.

Az egész munkafolyamat a vezetőség kezében futott össze, mely minden este megbeszélést tartott és az esetleg felmerülő nehézségek kiküszöbölésére azonnal intézkedést tett.

A céltudatos és tervszerű munka tette lehetővé, hogy nem egészen három hét alatt a vonatok ismét megindulhattak a Tisza fölött távoli céljuk felé... A munkát Sevcsenkó alezredes vezette, az eredmény őt és a maga köré gyűjtött orosz és magyar mérnöki gárdát és a munkásokat dicséri...

Cserfa László műszaki tanácsos."

A fahídon legtöbbször a megengedettnél sokkal nagyobb sebességgel haladtak át a súlyos katonavonatok, amit a híd recsegve-ropogva, de kibírt. Cserta László ezzel a híddal olyan nagy tekintélyt szerzett a szovjet hadvezetés és a hidászok körében, hogy hívták és szívesen látták volna a Szovjetunióban.

A város vezetőit 1945 júliusában az a gondolat foglalkoztatta, hogy miként lehetne Szeged és Újszeged között megbízhatóvá tenni az átkelést a Tiszán, ami akkor komppal és pontonhídon történt. Olyan elképzelés született, hogy a vasúti fahídat alakítják át úgy, hogy alkalmas legyen a gyalogos és a járműforgalom

lebonyolítására is. A tervet Gerő Ernő kereskedelmi miniszter július végén jóváhagyta azzal a kikötéssel, hogy a közúti feljárót a város költségén kell megépíteni, a híd átalakítási költségeit pedig az állam fizeti. A vasúti hídon a gyalogos átjáró december 14-re elkészült, és azonnal átadták a forgalomnak. A járműforgalom az akadozó anyagellátás miatt csak 1916. január 20-án indulhatott meg. A híd átalakításán naponta 70-80 ember dolgozott.

1945 júliusában a kereskedelmi és iparkamara akciót indított az Alföld és a Dunántúl összeköttetésének megjavításáért a Szeged–Szabadka–Csikéria–Baja–Újdombóvár vonalon Jugoszlávián keresztül ún. korridorkocsikkal. (Jugoszláv területen a lezárt vasúti kocsiból nem lehetett leszállni.) Erre azért lett volna lehetőség, mert a jugoszláv vasút kérésére 1945. július 1-től Temesvár–Szőreg–Szeged–Röszke–Szabadka útvonalon közvetlen vonat-össze-

Veszélyben van Szeged egyetlen vasúti hídja!

Ha a MÁV Jugoszlávia segítségével még ez ősszel meg nem javítja a hídát, megszűnik az összeköttetésünk a Tiszántúllal és Jugoszláviával

Szeged, augusztus 25. Szeged gazdasági élete a múlt évtizedtel kezdve a gyorsan változó, de helyre áll, Szeged gazdasági, kulturális és szellemi életének a legnagyobb veszélye az a híd, amely a Tiszán átviszi a város és a vidék közötti kapcsolatokat. A híd jelenlegi állapota nemcsak a város, hanem a vidék életét is veszélyezteti. A híd jelenlegi állapota nemcsak a város, hanem a vidék életét is veszélyezteti. A híd jelenlegi állapota nemcsak a város, hanem a vidék életét is veszélyezteti.

Amennyiben a híd nem lesz javítva, a város és a vidék közötti kapcsolat megszűnik. A híd jelenlegi állapota nemcsak a város, hanem a vidék életét is veszélyezteti. A híd jelenlegi állapota nemcsak a város, hanem a vidék életét is veszélyezteti.

A híd jelenlegi állapota nemcsak a város, hanem a vidék életét is veszélyezteti. A híd jelenlegi állapota nemcsak a város, hanem a vidék életét is veszélyezteti. A híd jelenlegi állapota nemcsak a város, hanem a vidék életét is veszélyezteti.

Dat. 1946. aug. 25.

11. ÁBRA A FAHÍDON JELENTKEZŐ PROBLÉMÁK MEGOLDÁSA MÁR NEM TÚRT HALASZTÁST, DE A JAVÍTÁSRA NEM KERÜLT SOR

köttetés létesült, ami csak a fahíd lezárásakor, 1946. december 6-án szűnt meg.

A híd műszaki állapota egyre romlott (11. ábra), de a város annak reményében ragaszkodott hozzá, hogy előbb-utóbb új vasúti híd épül Szegeden. 1946. november 1-én a Délmagyarország azt írta, hogy „Szeged nem engedi elbontani a vasúti hidat. Dénes Leó elvtárs, polgármester hangsúlyozottan kijelentette, hogy Szeged ragaszkodik a híd fenntartásához. A híd elbontása azt jelentené, hogy Újszeged a hosszú téli hónapokra teljesen el lenne vágva a várostól. Olyan nagy kiterjedésű és sűrűn lakott városrészt mint Újszeged, nem szabad kitenni ennek a veszélynek.

Már csak azért sem szabad a vasúti hidat elbontani, mert ez az egyetlen járművel is járható híd a Tiszán, mely Szeged élelmezési »életerébe«, a csanádi és torontáli falvakba vezet.”

December 14-én jelent meg a lapban, hogy „a szegedi vasúti híd felépítése ügyében népes küldöttség járt Budapesten. Ott voltak a küldöttségben Torontál és Csanád vármegye, valamint Makó város küldöttei is. Előterjesztették Szegednek, valamint Csanád vármegyének azt a kérését, utaljon ki a minisztérium a szegedi vasúti híd provizórikus felépítésére 4 millió forintot. A miniszter és az államtitkárok megígérték, hogy megpróbálnak fedezetet keríteni a 4 millió hitelre, s egy hét múlva adnak választ.” A választól függetlenül 1946 őszén már veszélybe került a híd sorsa. Az előző évi magas vízállás, a jégzajlás, valamint egyes pillérek alámosása miatt a híd stabilitása már nem volt kifogástalan. A város vezetői még ekkor is abban bíztak, hogy a kormány újjáépíti a hidat, de nem így történt. A Délmagyarország 1946. november 29-én az alábbiakat közölte:

„Mégis le kell bontani a vasúti hidat a pillérek elhajlása miatt. A híd város felőli két pillére süllyed, és a hídépítmény lassan kimozdul egyensúlyi. Állapotából... A hídon

12. ÁBRA A VASÚTI FAHÍD BONTÁS, KÖZBEN

a sín már fél méterrel mozdult ki eredeti állapotából... Az összeomlás veszélye miatt a hidat le kell bontani. A tízes számú pillér alól a víz teljesen kimosta a talajt. A sűrűn lévő pillérek és a vasúti híd vízben levő részei között a víz nem tud szabadon lefolyni, ezért a fenéken keres utat, és állandóan mossa a talajt... A híd könnyen összeomolhat, a MÁV nem vállalja tovább a fenntartást sem, ezért a vasúti forgalmat beszüntetik... A közúti forgalmat a város saját felelősségére fenntarthatja, véglegesen ebben a kérdésben a miniszter dönt... Csongrád és Csanád megyék képviselői hangsúlyozták, hogy a hídra feltétlen szükség van... Télen fellehetően nem lesz híd, mert a jégzajlás idején a pontonhidat is el kell bontani.”

A hídon 1946. december 6-án bizonytalan időre megszüntették a vonatközlekedést. A gyalogos és a gépjárműforgalom ekkor még nem szűnt meg, december 20-án azonban megkezdték a veszélyessé vált vasúti híd lebontását, mert a bűvárok megállapították, hogy már három pillér alatt 1-1,5 méter mélyen mosta ki a víz a talajt, és az egyik pillér már szemmel láthatóan megdőlt. (12. ábra)

December 17-én jelent meg a Délmagyarországban, hogy „a szegedi, a torontáli, a Csongrád megyei gyárak és ipartelek, amelyek eddig szegedi Nagyállomáson keresztül bonyolították le a nyersanyag- és készáruszállításokat a szegedi vasúti híd

A jognak asztalánál

NÓTÁRI TAMÁS: *A jognak asztalánál... 1111 jogi regula és szentencia latinul és magyarul*, Budapest, 2008, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó. 291 oldal

A római jog tanulmányozásának egyik leglényegesebb oka, hogy több évezred elteltével kimeríthetetlen forrást jelent ma is a jogászság, a jogalkalmazás és akár a jogalkotás számára, illetőleg a jelenkor jogrendszereinek kialakulására és fejlődésére gyakorolt szintén nem elhanyagolható hatása miatt. Hiába változott meg a római jog konkrét gyakorlati jelentősége és egyedi alkalmazhatósága, nem felejtethjük el, hogy ez volt az az anyajog, amely meghatározta Európa jogfejlődését és jogintézményeinek kialakulását. A római joghoz kötődő latin nyelvű regulák és szentenciák ismerete nem csak a modern jogi terminológia könnyebb megértéséhez, hanem a jogi műveltséghez is elengedhetetlen. Ezek segítségével röviden kifejezhetünk bonyolult tartalmakat, és választékosan prezentálhatjuk jogi ismereteinket. A római jog nyelvazete a jogászai hivatáshoz szorosan kapcsolódó sajátos lingua franca.

Az előszót követi az 1111 regula és szentencia latinul és magyarul, a latin alfabetikus rendet követve. A tematikus fellapozhatóságot, az áttekinthetőséget a részletes tárgymutató segíti. (A *szentencia*, a *maxima*, a *regula*, az *adagium*, a *proverbium* (eredetileg *pro verbo est*, vagyis *példabeszédként szolgál*), egykor egymástól jól elhatárolható műfajként élt az irodalomban, ma ezekezt általában az ember okulását szolgáló, általában rövid, az ellenpontozást kedvelő mondatként szokás

használni.) A kötetet kilenc rövid tanulmány zárja, amely a regulák és szentenciák történetiségét mutatja be néhány példa tükrében.

A szerző maga is kijelenti, hogy nem törekedett tartalmi egységre, hiszen a kötet közel két évezred termékeit öleli fel, nem tűzhetette ki tehát célul maga el, hogy az időnként egymásnak ellentmondó tartalmú regulákat megrostálja, vagy tematikailag koherenssé tegye. A mű segítségével a laikusok számára is közérthető módon tekinthetünk be a római jog törzanyagába tartozó intézmények latin nyelvű szabályaiba, elveibe, amik között fellelhetünk igen sok ma is érvényesülő alapvető és alkalmazható regulát valamint történetileg érdekes szentenciát.

A tárgymutatóban a „szerződés” cím-szó alatt megjelölt regulák között például találhatunk olyanokat, amelyeket a hatályos Polgári Törvénykönyv (Ptk.) is tartalmaz, noha más megfogalmazásban. A 347. pont alatt találjuk a következőt: *„In conventionibus contrahentium voluntas potius quam verba spectanda sunt. – A szerződésben inkább a felek akarátát, semmint nyilatkozatát vesszük figyelembe.”* Ennek a regulának a jelenlegi szabályozás tekintetében a színlelt szerződések körében van jelentősége, illetve vita esetén a szerződés tartalmának a megállapításakor. Mindkét esetben azt kell vizsgálni, hogy a felek akarata mire irányult. A nyilatkozási elvet kiegészíti tehát az akarati elv.

A 719. pont alatt található a hatályos kötelmi jog egyik legfontosabb, hagyományos alapelve: *„Pacta sunt servanda. – A szerződéseket be kell tartani”* E regula jogi jelentősége mellett jól példázza a „jog mint erkölcsi minimum” tételt is.

A 601. pontban olvasható a következő alapregula: *„Nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet. – Senki sem ruházhat át másra több jogot, mint amivel maga rendelkezik.”* Minden származékos jogszerzés, de különösen az átruházás legfontosabb elve a (rövid megfogalmazással) *„nemo plus iuris elv”*. A kereskedelmi forgalom természetesen áttöri ezt az elvet, a nem tulajdonostól való tulajdonszerzés esetében, s e kivétel már a római jogban is megtalálható volt.

Az 1111 regula és szentencia között nem csak polgári jogi vonatkozásúakat találunk. Fellelhetők a hatályos Büntető Törvénykönyvben is olyan rendelkezések, melyeknek múltját ezek között kell keresni. Az elkövetőről többször is olvashatunk olyat, melyet a hatályos büntetőjogi kódexünkben is szerepel a tettesekre és részesekre vonatkozó címben: *„Facientes et consentientes pari poena plectuntur. – A tettest és a bűnsegédet ugyanolyan büntetéssel kell sújtani.”*, valamint *„Par delinquentis et suasoris culpa est. – A*

tettes és a felbújtó ugyanolyan mértékben bűnös.”, illetve *„Socius fit culpa, qui nocentem sublevat. – Bűnsegéddé válik, aki az elkövetőnek segítséget nyújt.”*

Szintén helyet kap az a regula is hatályos büntető jogunkban, mely szerint: *„Delictum iteratum gravius est. – A visszaesők bűncselekménye súlyosabb(an) ítélendő meg.”* Ezzel kapcsolatosan részletes szabályokat tartalmaz a hatályos Büntető Törvénykönyv *‘A büntetés kiszabása’* című fejezete.

Nem csak a magyar hatályos, tételes jog területén keresgélhetünk és találhatunk szinte örökérvényű elveket szabályokat, mert ugyanúgy fellelhetők ezen szentenciák között a büntetőjogot nemzetközi szinten átható jogelvek is: *„Nullum crimen nulla poena sine lege. – Nincsen sem bűn, sem büntetés törvény nélkül.”*, valamint *„Nulla poena sine culpa. – Nincsen büntetés bűn nélkül.”*

Hosszasan lehetne sorolni a példákat arra, hogy a kötetben lévő regulák közül melyek azok, amelyek a hatályos jogban és a XXI. századi jogdogmatikában ma is szerepet kapnak. Érdemes órákig szemezgetnünk azokból is, amelyek csak „latinos műveltségünk” felfrissítése végett kerestünk ki, és amelyek mára közhellyé laposodtak. A szerző szükségesnek tartja megjegyezni, hogy pont azért válnak „közhelyekké”, mert többnyire örökérvényű igazságokat tartalmaznak.

A kötetet lezáró tanulmányok a regulák és szentenciák történetiségét mutatja be néhány példa tükrében. A *„Summum ius summa iniuria”* című tanulmány például ezen alapelv megjelenését és fejlődését vizsgálja. Először Terentius *Heautontimorumenos* című komédiájában találkozhatni e gondolattal, de a *proverbium* a Cicero által a *De Officiis*ben megfogalmazott formában került be a jogi köztudatba. Nem maga a *ius* tehát az *iniuria*, hanem a látszólag jogos igény rosszhiszemű érvényesítése, azon eset, amikor a jogérvényesítés címe alatt jogtalanságot követnek el.

A soron következő tanulmány célja az egyik legalapvetőbb szentencia a „*ius est ars boni et aequi*” kialakulásának bemutatása. Celsus híressé vált *ius est ars boni et aequi* kijelentése a iustinianusi *Digesta* nyitó gondolataként szerepel, miszerint aki a joggal kíván foglalkozni, először tudnia kell, hogy honnan származik a jog kifejezés; a jog ugyanis az igazságosságról (*iustitia*) kapta a nevét, hiszen a jog a jó és a méltányos művészete. Ulpianus a gondolatot továbbfűzve megállapítja, hogy a jogászoknak szinte papi hivatásként kell foglalkozásukat űzniük,

hiszen az igazságot kell tisztelniük, a jó és a méltányos ismeretét terjeszteni, a jogost a jogtalantól, a megengedettet a tilostól elválasztva. Utóbb Ulpianus az igazságot úgy határozza meg, mint állandó és örökös igyekezetet, törekvést arra, hogy az őt megillető jogot mindenkinek megadjuk; ezért a jog parancsai a következők: tisztességesen élni, más meg nem sérteni, az őt megilletőt mindenkinek megadni.

Amikor kezünkben tartjuk Nótári Tamás e munkáját, rájövünk arra, hogy a szerző szándéka megvalósult és rendkívül alapos

és lényeges segítségek kapunk, ha akár a római jog és a latin nyelv elsajátítását tűztük ki célul, vagy akár csak szélesebb körű jogi ismeretekre szeretnénk szert tenni. A könyvből világosan tükröződik, hogy az aprólékos és pontos kutatómunka eredményeként egy olyan mű született, amely méltán illeszkedik a szerző eddigi jogász és filológusi munkásságába.

A közel háromszáz oldalas, elegáns kötet igényes kivitele méltó a Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadótól megszokott színvonalához. NÉMETH-KÉRI ORSÓLYA

Nótári Tamás
A jognak asztalánál...

1111 jogi regula és szentencia latinul és magyarul

A jogi műveltség mindmáig megkérdőjelezhetetlenül a latin nyelvű és szerkesztésű, hazánkban: frissen rövidített kiadásban ki az egyetlen ma használatban lévő kiadás. A jogi műveltség, tekintettel a jogi képzésben való részvételre, elengedhetetlenül szükséges az iskolai oktatás és a jogi szakmában való tevékenységhez.

A kötetben lévő 1111 jogi szentencia, prohemium és regula több jogi ágazatra vonatkozik, a törvényi körökön kívüli jogszabályokhoz képest. A jogi műveltség, tekintettel a jogi képzésben való részvételre, elengedhetetlenül szükséges az iskolai oktatás és a jogi szakmában való tevékenységhez.

Ára: 2019 Ft

A könyv megvásárolható a Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Interneten, vagy megrendelhető az alábbi űrlapon.

Megrendelem A jognak asztalánál... 1. kötetet példányban, Ára: 2019 Ft

A megrendelő (jogi) neve: _____

Címe (címek, irányítószám): _____

Utca, házszám: _____

Ügyvezető neve, telefonszáma: _____

A megrendelő példányok elkészítését a postafizetéssel együtt, a szállítási idővel szembe képezve előre 8 nappal kéri a Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadónak.

Dátum: _____

Előzetes ár: _____

Forradalom forrásokban

MÁTHÉ GÁBOR–GECSÉNYI LAJOS
(szerk.): *Sub clausula – 1956. Dokumentu-
mok a forradalom történetéhez.* Budapest,
2006, Magyar Közlöny Lap- és
Könyvkiadó, 764 oldal.

„Mi nem tekintjük ezeket a nemzeteket po-
tenciális katonai szövetségesinknek.” Az idézett
mondat John F. Dulles, az Egyesült Államok
külgügyminiszterének 1956. október 27-én,
Dallasban tartott beszédében hangzott el, és
e diplomáciai üzenet is hozzájá-
rult ahhoz, hogy a Szovjetunió
november 4-én megindította
invázióját a magyar forrada-
lom ellen. 1956 októberének
eseményei a magyar történe-
lem mai napig meghatározó
momentumai, amelynek tudo-
mányos igényű, korabeli forrá-
sokon alapuló feldolgozására
csak a rendszerváltás után nyílt
lehetőség, és azóta is évről
évre újabb és újabb, egykoron
titkosnak nyilvánított doku-
mentum válik hozzáférhetővé.
E forrásokból nyújt komplex
válogatást a Máthé Gábor és
Gecsényi Lajos szerkesztésével,
a Magyar Közlöny Lap- és
Könyvkiadó gondozásában
megjelent *Sub Clausula – 1956,
Dokumentumok a forradalom
történetéhez* című kötet.

A mű két fő szerkezeti
egysége a *Tények, események
idősorban* című áttekintés a for-
radalomról és az ahhoz vezető
eseményekről, illetve a közel

ötszáz oldal felölelő, 126 forrást tartalmazó
Dokumentumok gyűjteménye. A kötet kü-
lönlegessége, hogy a magyar mellett további
négy nyelven – angolul, kínaiul, németül és
oroszul – is olvasható a *Tények, események idő-
sorban* című fejezet, amelyben a Szovjetunió
Kommunista Pártja XX. Kongresszusának
1956. február 14–25. közötti ülésétől kezdve
egészen a november 4-én hajnali négy órakor
a „Grom” (mennydörgés) jelszó kiadásával
Magyarország ellen megindult szovjet „Vihar”
(Forgószél) hadműveletig és Nagy Imre

rádióban elhangzott nyilatkozatáig tekintetjük át a történeteket. A *Dokumentumok* összeállítása során a szerkesztők a diktatúra szétesésének folyamatát, az ellenzék megjelenését, a forradalom kitörését és bukását több aspektusból, hazai és nemzetközi nézőpontból mutatják be, amelyhez nem csak magyar, hanem orosz, angol, osztrák és amerikai levéltárak anyagaiból is válogattak.

A *Dokumentumok* A Magyar Dogozók Pártja Központi Vezetőségének 1956. március 12–13-i határozatától Leslie A. Ch. Fry angol nagykövet 1957. január 3-án, a magyarországi forradalom előzményeiről és lefolyásáról írt jelentéséig tartalmazzák az eseményekhez kapcsolódó legfontosabb forrásokat. A magyar anyagok többsége az MDP, illetve a kormány és tagjainak levelei, feljegyzései, üléseiknek jegyzőkönyvei, és az ellenzéki szervezetek iratai közül kerülnek ki. Ezeket – az események átlátásához és értékeléséhez elengedhetetlen – külföldi vonatkozású dokumentumok egészítik ki, így mind a keleti, mind a nyugati blokk magyarországi diplomáciai ügyvivőinek – természetesen homlokegyenest eltérő nézőpontú – táviratai mellett a szovjet és az amerikai vezetés belső iratai és elemzései is helyet kaptak a gyűjteményben. A kötet jellegénél fogva bemutatására és az olvasóközönség érdeklődésének felkeltésére kézenfekvő megoldásként kínálkozik néhány érdekes és jellegzetes forrás citálása.

A legfelsőbb pártvezetés, közvetlenül a forradalom kitörését megelőző terveiről számol be a *Losonczy Géza 1956. decemberi jegyzetei a lakásán, október 23-án délelőtt Nagy Imrével és társaival folytatott megbeszélésről* szóló jegyzet. E szerint Losonczy lakásán találkozott Haraszi Sándor, Donáth Ferenc, Ujhelyi Szilárd, Jánosi Ferenc és Nagy Imre annak érdekében, hogy a kialakult helyzetre megoldást találjanak. Megbeszélésük alapján meg kívántak szabadulni a felső pártvezetés sztálinista héjától és a kopromittált oppor-

tunistáktól, illetve elhatározták, hogy Nagy Imrének a miniszterelnöki posztot kell betöltenie. A megállapodás kitért arra is, hogy lengyel típusú átalakítás felé kell venni az irányt, „és szó sem lehet többpártrendszerrel.”

Teljes terjedelmében olvashatjuk Mindszenty József bíboros¹ rádióbeszédét (1956. november 3.) is, amelyben a magyar katolikus egyház feje köszönetet mond a szabad világ támogatásáért, miközben a szovjet indulatok csillapítására hitet tesz Magyarországnak semlegessége mellett. Ugyanakkor határozottan kimondja, hogy a lefolyt harc nem forradalom, hanem szabadságharc volt, amelyet a magyar nép az elnyomó rendszer ellen vívott. Mindszenty szabad, visszaélésmentes választásokat kívánt, amelyen – szemben a Losonczy Géza lakásán megszületett tervekkel – minden párt indulhat. Leszögezi, hogy a törvényes felelősségre vonásoknak független, pártatlan bíróság előtt kell lezajlaniuk, „...mert jogállamban élünk, osztály nélküli társadalomban, demokratikus vívmányokat fejlesztünk, szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátozott magántulajdon alapján állunk...”

Az egyetemi ifjúság és elsősorban a joghallgatók forradalmi követeléseit fogalmazza meg az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara nagygyűlésének október 31-i határozati javaslata. Kinyilvánítják elkötelezettségüket a forradalom vívmányai, a fegyveres harc és Magyarország demokratizálása, nemzetközi semlegessége mellett. Nagy Imre korabeli megítéléséről alkotott képünket árnyalja a határozat következő passzusa: „[az ifjúság] csalódott Nagy Imrében, a Minisztertanács ingadozó, a súlyos helyzetben folyton tétova magatartást tanúsító elnökében, akiben hiányzott a válságos órákban szükséges erély, határozottság. Enélkül pedig (...) nem irányíthatja az ország hanyódoó hajóját.” Mindehhez képest figyelemre méltó, hogy a miniszterelnök valójában egyetértett a hallgatók követeléseinek legfontosabb pont-

jaival, és kezdeményezte az ország kilépését a Varsói Szerződésből, Magyarország semlegességének kinyilvánítását és a szovjet csapatok kivonását. Mindezeket tartalmazzák a következő két napon, november elsején és másodikán Dag Hammarskjöldhöz, az ENSZ főtitkárához intézett táviratai is.

Rendkívül érdekesek a korabeli magyar közéleti viszonyokat érzékeltető dokumentumok is, mint például *Horváth Árpád államvédelmi őrnagy feljegyzése Gerő Ernő számára a Belügyminisztérium munkatársainak hangulatáról* (1956. július 17.), amelyben a Petőfi Kör ülése után a BM-ben jobboldali nézeteket vallókról olvashatunk beszámolót: „*A legerősebben jelentkezett a kérdés a Belügyminisztérium 5 hónapos pártiskoláján, ahol többek között olyan kérdések is felmerültek, miért vannak szovjet tanácsadók Magyarországon, meddig lesznek szovjet fegyveres erők Magyarországon (...) Ezen a területen a legnagyobb probléma, hogy az iskola párttitkára és igazgatója nem lépett fel eléggé határozottan a demagógiával szemben. (Intézkedés folyamatban)*” Nem sok kétségünk lehet a párttitkár és az igazgató későbbi sorsával kapcsolatban.

Az alapvető fontosságú magyar dokumentumok mellett számunkra különösen érdekesek azok a nemzetközi vonatkozású források, amelyek a hidegháború, a szovjet és amerikai diplomáciai kapcsolatok és a kétpólusú világrend összetett rendszerét sejtetik a magyarországi események tükrében. *Részletek a NATO Nemzetközi Titkárságának feljegyzéséből a Kelet-Európában kialakult helyzetről* (1956. szeptember 24.) címmel olvashatjuk a szovjet szatellit államokban végbemenő desztalinizációról, az olvadásról és erjedésről szóló nyugati elemzést és értékelést. Ennek összefoglalója az olvadás folyamatát a lakosság passzív ellenállására vezeti vissza, amelylyel az emberek a rájuk kényszerített politikai rendszer és az általa követelt áldozatok ellen tiltakoznak. A NATO elemzői szerint a megindult társadalmi, politikai változásokat a

hatalmon lévő kommunista kormányok csak a sztálini könyörtelen elnyomás eszközeinek újabb bevetésével fordíthatják vissza, és a Nyugat számára veszélyes lenne, ha azt hinné, hogy a rezsimek lazulása előrehaladottabb, mint valójában. A nyugati beavatkozással kapcsolatos magyar reményekkel szemben figyelemre méltó, hogy már a forradalom kitörése előtt egy hónappal világosan megfogalmazódik e NATO dokumentumban, hogy „*Mint hogy azonban nem áll szándékunkban, hogy erőt alkalmazzunk felszabadításuk érdekében, nem szabad őket hiábavaló lázadásokra ösztönözni.*”

Október 25-én Mikojan és Szuszlov az SZKP KB elnöksége tagjai számára írt jelentéséből a magyarországi helyzet gyors és néha – szovjet részről – meglepő fordulatáról értesülhetünk. A jelentés szerint Nagy Imre aznap kérte, hogy növeljék a Budapesten bevetett szovjet gyalogság létszámát a rend helyreállítása érdekében. Erre ígéretet is kapott szovjet részről, majd Mikojan és Szuszlov megdöbbenve kapta kézhez még aznap éjjel Nagy Imre délután elhangzott rádióbeszédének fordítását, amelyben az addigiakkal szöges ellentétben a szovjet csapatok kivonását követelte.

A forradalom nemzetközi jelentőségének megítélését szovjet és nyugati oldalról egyaránt színezi *Norbert Bischoff moszkvai osztrák nagykövet táviratai a magyar eseményekkel kapcsolatos szovjet véleményekről* (október 30.). Ezekben világosan kirajzolódik az osztrák álláspont: „*Nekünk nem olyan fontos, hogy ki kormányoz Budapesten, ámde nagyon fontos, hogy Magyarországon ne lőjenek.*” A távirat második felében Bischoff a szovjet külügyi vezetés azon álláspontját tolmácsolja, miszerint a magyarországi események az akkori nemzetközi helyzetben csak korlátozott jelentőséggel bírnak. Tagadhatatlan, hogy az SZKP XX. kongresszusa és a Szezei-válság részben elterelte a világ közvéleményének figyelmét Magyarországról.

John F. Dulles amerikai külügyminiszter az USA diplomáciai missziói számára október 30-án, a magyarországi helyzetről írott tájékoztatása szerint a forradalmat a kommunista blokkon belül is eltérően ítélték meg: „A szovjetek azzal igazolják csapataik bevetését, hogy a lázadást Magyarországon az Egyesült Államok szította, és ezzel összefüggésben hangsúlyozzák, hogy a magyar kormány hívta be őket. A Magyar Dolgozók Pártjának hivatalos orgánuma kategorikusan visszautasította ezt az értelmezést, és a felkelést a magyar rezsim korábbi politikájának tulajdonítja. Lengyelország és Jugoszlávia ugyanezt a vonalat látszik követni, míg a többi kelet-európai komcsi (sic!) rezsim a szovjet verziót támogatja – amivel e kérdésben mély ideológiai törést okoz a komcsi (sic!) világban.”

A Sub Clausula – 1956 tehát széles látóköri és alapos választ ad az 1956 előzményei

és következményei, a diktatúra megropppanása, a forradalom vezetőinek és résztvevőinek szándékai, illetve a nemzetközi környezet, a nagyhatalmak motivációi kapcsán felmerülő kérdésekre. Mindezek mellett a tekintélyes megjelenésű kötet elegáns szerkesztése és igényes tipográfiai, nyomdai kivitele a kiadó munkáját dicséri. Múltán tarthat igényt az 1956-os forradalom és szabadságharc iránt érdeklődő tudományos és laikus közönség érdeklődésére.

JEGYZETEK

- 1 Lásd bővebben: Dr. SOMORJAI ÁDÁM OSB – Dr. ZINNER TIBOR (szerk.): *Majd' halálra ítélve, Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez.* Budapest, 2008, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.

MATURA TAMÁS – NÓTÁRI TAMÁS

Vulkán
a legjobbak.
Magyar rugyantechnológusok Rt.
— BUDAPEST. —
Tömlő ára 2 korona.
Szelep ára 1 korona.

PERMETEZŐ-CSÖVEK PERMETEZŐ-SZELEPEK

a legjobbak.

BUDAPEST utcáiról összegyűjtött lóhulladék, dusan fekálékkal compostirozva, valamint egyéb minőségű

CSÉRY-féle TERMÉSZETES (SZEMÉT) TRÁGYA

a legolcsóbb és legjobb, nem egyoldalú trágyanem, mely majdnem egyenlő arányban tartalmaz **káli, phosphorsavat és nitrogént.**

Részletes felvilágosítással és szakismertetéssel szolgál:

BAYERTHAL és LÉVY (trágya-osztály) Budapest, V., Bálvány-u. 26.

TELEFON III-79. 4444444444

Könyv Türr István emlékezetére

GONDA BÉLA: *Türr tábornok, születésének 100 éves évfordulójára*. [Reprint]

Baja, 2008. Türr István Múzeum–
Múzeumbarátok Köre Alapítvány, 156.

Akkor 1925-ben Baja város közönsége adta ki a monográfiát, most „a hasonmás kiadás Türr István halálának 100. évfordulójára a Türr István Múzeum gondozásában jelent meg”. Két évvel korábban szintén reprint kiadásban adta ki a múzeum Rapcsányi Jakab Baja-monográfiáját. Ehhez hasonlóan szintén előfizetők is segítettek a könyv megjelenését. Az 547 előfizető között többségben vannak a bajaiak és Bajához közel lakók, de találunk közöttük messzire elszármazott bajaiakat is Amerikától egészen Ausztráliáig. A reprint kiadványok sorából kiemelkedik ez a könyv, hiszen általában nem szoktak a két világháború közt kiadott könyvet újra megjeleníteni.

A könyv írója, Gonda Béla nem volt történész, viszont sok évtizeden keresztül Türr István barátja volt. Már életében szerette volna a tábornokot emlékiratainak megírására rábírni, amit végül Türr halála akadályozott meg. Ettől kezdve Türr emlékének az ápolása volt Gonda egyik legfontosabb feladata: már 1909-ben megírta a Türr István emlékezete című füzetét, amely az első összefoglaló munka volt Türr életéről. Ennek ellenére a magyar lexikonok még az 1920-as években is téves adatot közöltek Türr István születéséről (1825 helyett 1824). Ennek köszönhető, hogy a főváros közönsége – a centenáriumi évnek vélt – 1924-ben állított „díszes” síremléket, vagyis egy átfaragott obeliszket a korábbi fakereszt helyett, amíg a művészi

NYELVER FERENCZ (JERZSEK TESTVÉRE)
személyi könyvtárából
BUDAPEST, IV. KÖRNYELV LAKÓUTCA 5.

síremlék el nem készül. Ez a síremlék azóta is készül, bár szülővárosa ha nem is szobrot, de egy kilátót már emelet nagy fia emlékére.

A könyv azért született meg 1925-ben, mert a városnak nem volt akkoriban pénze szoborállításra, de valami maradandót szeretett volna a centenárium alkalmából. Ez sikerült is, hiszen csak 1985-ben jelent meg a következő monográfia Türr István életéről: Dániel Anna Így élt Türr István című könyve. Ez utóbbi könyvben ugyan több az illusztráció, ellenben Gonda munkája logikusabb szerkezetű és mond Türr koráról, s nem tereli el az olvasó figyelmét

az élettörténetéről. Gonda könyvének másik erénye, hogy a szerző személyes érintettsége ellenére a háttérben tudott maradni Türr István életét a dokumentumok tükrében érthetően és pontosan elmondva. A személyes érintettségének, csodálatának egyetlen az egész könyvön végighúzódó nyoma, hogy a vezetéknévét mindenütt kiemelte, s a legtöbb esetben a keresztnévét elhagyta, sokszor „Türr tábornok”-ként nevezi meg.

A monográfia tíz fejezete kronologikus rendben mutatja be Türr István életét, kivéve az utolsót, amely a családi életét ismerteti. A reprint kiadás két függelékkel bővült. Az egyik Merk Zsuzsa és Rapcsányi László közös tanulmánya (Gonda Béla könyve Türr tábornokról), amely Gonda Bélát és a könyv megszületésének kulisszatitkaiba avatja be a mai olvasót, valamint az 1925-ös megemlékezéseket is bemutatja. A szerzőpáros nem említi, hogy éppen a centenáriumi alkalmából Gonda közbenjárására ajándékozott Türr Stefánia, Türr István lánya több relikviát is Baja városnak, amit akkor – múzeum hiányában – a közgyűlési teremben helyeztek

el. Ma ezek egy része (például a tábornoki egyenruhája) a közgyűlési terem mellett a róla elnevezett teremben található. A másik függelék a könyv előfizetőinek nevét tartalmazza a könyv végén. Gonda Béla és a múzeum kapcsolatát a következőképpen foglalták össze: „Nem érthette meg azonban nagy álmát, a bajai Türr István Múzeum megalapítását és Türr István köztéri szobrának felállítását, hiszen 1933-ban meghalt. A Sugovica új torkolatánál 1934-ben épült fel a Türr-kilátó – tetején az országzászlóval –, s 1937-ben jött létre a múzeum, amit 1951-ben nevezeték el Türr Istvánról.” (138. o.)

Gonda Béla így látta Türr Istvánt: „a világtörténelem nagy alakja lett ő s mi büszkék lehetünk, hogy haló porában is magunkénak vallhatjuk.” (122. o.) Az utókor feladatát pedig a következőképpen fogalmazta meg: „nekünk magyaroknak kötelességünk a köz tudatba bevinni, ott megszilárdítani s nemes emlékezetét időtlen-időkön át ébren tartani”. (105. o.)

FÁBIÁN BORBÁLA

Gondolkodom, tehát borozom!

BELVEDERE-SZERKESZTŐK BORKÓSTOLÁSON A MÉNESI BORVIDÉKEN 2007. OKTÓBER 21-ÉN. SORBAN: ZAKAR PÉTER TANÁR ÚR, KERTÉSZ PÉTER, BÍRÓ CSABA ÉS LENDVAI BEATRIX – NAGY TAMÁS KÉPRIPORTJA

